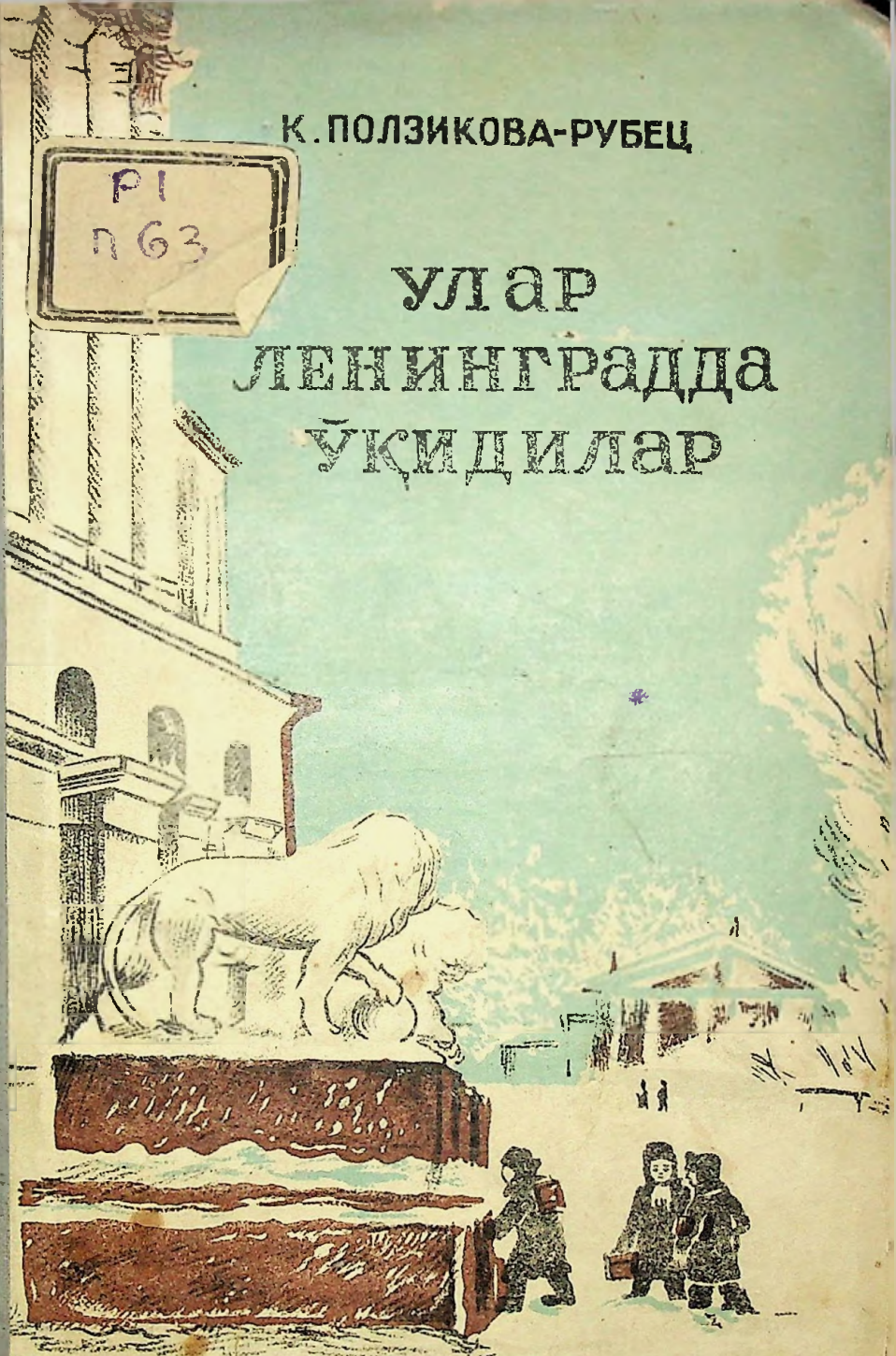

К. ПОЛЗИКОВА-РУБЕЦ

Р1
п63

улар
ЛЕНИНГРАДДА
ЎҚИДИЛАР

ЎЗДАВНАШР

«Улар — ўқитучилар ва ўқучилар бир-бирларига суюнчиқ. Уқитучилар ҳам, ўқучилар ҳам совуқ уйларидадан чиқиб, қаҳратон қишда қор уюмларини кечиб, ба'зан беш-олти километр, қолаверса ўн километр йўл юрар, яна худди шундай совуқ, музлаган синфларга кириб, бирлари ўқитар, бирлари ўқир эдилар».

(А. Фадеев)

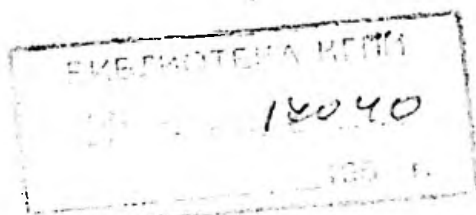
К. ПОЛЗИКОВА-РУБЕЦ

УЛАР ЛЕНИНГРАДДА
ЎҚИДИЛАР

Бир муаллиманинг эсдаликлари

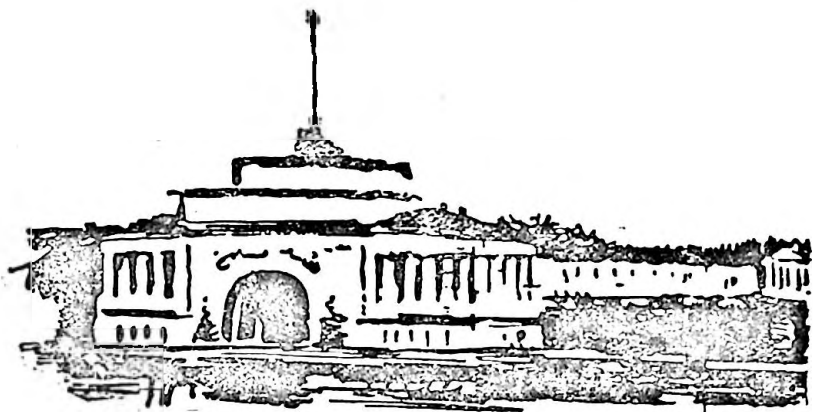
Расмларни В. Петрова ишлаган.

ЎзССР ДАВЛАТ НАШРИЁТИ
Тошкент — 1930

**Ўз эсдалакларимни оғир йилларни
бирга кечирашган ленинградли ўқучи
ва ўқитучи дўстларимга
бағишлайман.**

А в т о р.

*„Ленинградчилар менинг фарзандларим,
Ленинградчилар, менинг ифтихорим!“*

ЖАМБУЛ

МАКТАБ БИТИРУЧИЛАР

1941 йил 16 июнь

Ленинграднинг оппоқ кеча¹ маҳали. Соат иккидан ошган. Деразадан ёқимли шабада кириб турар эди. Шу топда денгиз бўйлари жудаям обод бўлган. Мактабимизни битиручилар тонг маҳалигача яхмалак отиш учун ўша ерга кетишди.

Денгиз қўлтиғи манзаралари кўз олдимда яққол гавдаланиб турипти. Денгизчилар клуби олдидан, Киров ороллариغا рўпарароқ жойдан чиройли яхталар оппоқ елканларини ёзиб жўнамоқда. Қизариб ботаётган қуёш нурлари денгиз юзида ярқирар, шарқдаги булутлар ҳам қизариб кўринар эди.

Бугун денгиз қўлтиғи қий-чув блан тўлади: бировлар овозининг борича ашула айтади, бировлар қайиқларда сайр қилади, ўйин-кулги шу тахлитда тонг отгунча давом этади!

¹ Ленинградда июнь ойларининг бошларида ой бўлмаса ҳам кечаси ёруғ бўлиб туради. Бунни «белая ночь» дейилади. *Ред.*

Аммо жиддий гапларга ҳам навбат келади. Ҳозир мактаб битиручиларнинг ҳаммасини «мен ким бўлсам экан?» деган масала қизиқтирар эди. Костя Богданович 7-нчи синфда ўқиб юрган вақтидаёқ учучи бўлишга аҳд қилиб қўйган. Володя Ушаков тарихчи бўлишни анчадан бери орзу қилиб юрар эди. Боря Антонов эса консерваторияга кирмоқчи. Бу болаларнинг шундай кишилар бўлиб етишувларига ўзлари ҳам ишонардилар, мен ҳам.

Броқ, Туся Ципкина деган қиз драма актрисаси бўлиш фикридан қайтиб, медицина институтига кириб ўқийман деб қолди. Бугун у менга:

— Мен пухта ўйлаб, врач бўлиш фикрига келдим, бунга қобилиятим бор... Ишонмасангиз, биринчи семестрдан кейин матрикулимни¹ олиб келиб кўрсатаман,— деди.

Мен:

— Майли, Туся, бўлмаса менга олиб келиб кўрсатарсан,— дедим.

Мен ҳаммадан кўпроқ Аня Тирса тўғрисида ўйланар эдим, чунки у қаерга кириб ўқишини ҳозиргача қат'ийлаштириб олмаган эди. Унинг отаси рассом бўлиб, қизининг ҳам сураткаш бўлишини истар эди, аммо Аня бирор касбни танлаёлмай гаранг эди.

— Мен,— дер эди у,— чизмакашлик ва сурат солишни жуда яхши кўраман, аммо рассом бўлиш қўлимдан келармикин? Рассом бўлолмасам керак, деб ўйлайман. Сан'аткор бўлсаммикин, биолог бўлсаммикин, деб ўйланиб юришининг ўзи ҳам қизиқ-да?

Анянинг иккиланиб юрганлигини эшитиб қолган Миша Марголин қошларини чимириб, катталардай жиддий қиёфада:

— Анянинг ўйланиб юриши ҳам бежиз эмас. Келажакда ким бўлиб етишар эканмиз, деб мен ҳам кўп ўйланаман. Бирорта каттароқ иш кўрсаткинг келади киши. Аммо қўлимдан ҳеч иш келмай қолармикин деб ўйланиб ҳам қоласан,— деди.

«Олтин» аттестат олган ва ўғил болалар ўртасида «йўргагида а'лочи бўлган» деб ном чиқарган Римма Оркович бу сўзларни эшитар экан, гаши келиб:

— Миша, ҳали сен тузукроқ бир одам бўлолмайман дейсанми? Агар аҳд қилсанг инженер ҳам, музикачи ҳам, адабиётчи ҳам бўлаоласан,— деди.

¹ Матрикул — олий мактаб имтиҳон дафтарчаси, *Таржимон*.

— Тўғри, албатта,— деди Люда Павлова,— мана, бизнинг Володя олим, профессор бўлади, Римма химик бўлади. Мен бўлсам, тарих ўқитучиси бўлмоқчиман.

Мен йил бўйи бунақа гапларни кўп эшитаман ва ўзим ҳам фикр бераман. Ба'зи болаларнинг қат'ий бир фикрга келганини эшитиб хурсанд бўламан. Шу блан бирга, ба'зиларининг узоқ ўйланиб юришларини ҳам ма'қул деб биламан. Бирор олий мактабни танлаш осов эмас, чунки бу — кишининг тақдирини ҳал қилади. Уқучиларнинг ҳаммаси ҳам ўқишни давом эттиришни хоҳлайди, улар келажакда ўзларининг мустақил ишлаб кетадиган кунларини кўз олдиларидан ўтказадилар.

Уларнинг ҳақиқий, хушчақчақ, бахтиёр ҳаёт кечирешларини чин кўнглимдан тилайман!

1941 йил 17 июнь

Эрта блан уйнинг қўнғироғи бирдан қаттиқ жириглади. Бу жириглаш менга таниш туйилди. Уғлим Андрей одатда мана шундай тезоплик блан жириглатар эди. У Украина шаҳарларининг биридаги пиёда аскарлар мактабида ўқийди. Унинг фикри-ёди ўқчи аскарлар командири бўлиш. Шунинг учун ҳам, у атайин шу мактабга кирган эди.

Андрей ўз гапини ма'қуллаштириш учун:

— Ўқчи полк командирининг ихтиёрида: артиллерия ҳам, танклар ҳам ва бошқа ҳамма нарса бўлади; у жангда бошчилик ҳам қилади,— дер эди ва шунинг учун ҳам у, албатта пиёда аскарлар мактабини битириб чиқишга аҳд қилди.

Қўнғироқ товушини эшитиш бланоқ эшикни очгани югурдим. Эшикни очиб қарасам, лейтенантча кийинган Андрей ва унинг ёнида яна бир командир турипти.

— Салом, онажон!— деди кулиб Андрей.— Бизни бугун келади деб ўйламаган бўлсангиз керак. Бу киши ўртоғим Серёжа Краснов бўлади...

Серёжа жуда ёш кўринарди, унинг сочлари майин ва ялтироқ, кўзлари қўйкўз эди.

Икковини ўтқизиб, олдида дарров дастурхон ёздим.

— Мен шимол томонга тайинландим, Сергейни эса, Ленинградда қолдиришди,— деди Андрей.

У жиддий гапни бир дамда оддий гапга, оддий гапни яна жиддий гапга буриб юборишга уста эди. У ўртоқ-

лари ва ўқитчиларининг ҳол-аҳволини билишни истайди. Узи ҳам кўп нарсаларни гапириб беради.

— Сизлар тайинланган ўрнингизга қачон боришингиз керак?—деб сўрадим.

— Уртоқларим вокзалдан телефон беришади; кечаси жўнаб кетсак ҳам эҳтимол. Онажон, сиз уйдан кетмай телефондан хабардор бўлиб туринг, Сергей иккаламиз шаҳарга бир тушиб чиқайлик,— анча ишимиз бор,— деб жавоб берди Андрей.

Улар кетгач, ярим соатдан кейин телефон жиринглади. Айтишларича, комендант жўнашни эртага қолдирипти.

Серёжа Андрейдан эртароқ қайтди. Биз у блан гаплашиб ўтирдик. У ўз онасига ачиниб гапиракетди:

— Онамга оғир бўлди. Отам йўқ, синглим ҳали ўқучи, бобом жуда қариб қолган. Энди мен уйдагиларга ёрдам қилаолсам керак, деб ўйлайман.

— Сиз комсомолда бормисиз?—деб сўрадим.

— Ҳа. Еттинчи синфдалигимдаёқ кирганман.

— Бўлмаса нега Андрейни ҳам комсомолга олиб кирмадинглар?

Серёжа кулимсираб:

— Сизнинг жаҳлингиз чиқмасин, ўғлингиз, менинчга, ҳали ўзини унча тутиб ололган эмас. Мен унга гапирсам: «Насиҳатингни ўзингга қил»,—деб жеркиб беради.

— Нима қилсам бўлади! У менга ҳам шундай деса. Одам бўлармикин-а?

1941 йил 18 июнь

Андрей бугун кечқурун жўнаб кетди. Уни Серёжа ва менда ўқиган Василий Захарович Голубев — учаламиз кузатдик. Голубевга мен бир вақтлар Петергоф саройлари ва паркларига экскурсияга борганларга раҳбарлик қилиш йўлларини ўргатган эдим.

Василий Захаровични Андрей болалик чоғлариданоқ яхши кўрар эди. Голубевнинг оқфинларга қарши урушда ярадор бўлганлиги ва Қизил Юлдуз ордени блан мукофотланганлиги учун Андрей уни ҳурмат қиларди.

— Андрей дейман! Бир кун учрашиб қолсак ҳам ажаб эмас,— дейди Василий Захарович,— тўсатдан мени сенинг қисмингга сиёсий раҳбар этиб тайинлашлари ҳам мумкин.

— Қанақасига тайинлайди? Сиз ҳарбий хизматдан бўшагансиз-ку?—деб, ажабланади Андрей.

— Тўғри, мён бўшаганман. Агар уруш бошланиб қолса, армияга яна кетаман-да.

Унинг бу сўзларини эшитган ҳамон, беихтиёр:

— Ҳой, Вася! Юрагимни ёрмасанг-чи!— деб юбордим.

— Ҳозир деяётганим йўқ,— деб мени юпатмоқчи бўлди у.

Вокзалдаги аҳволни кўриб, юрагимнинг ҳовлиқиши ортди. Нега десангиз, бугунги жўнаётган йўловчилар бутунлай ёш, навқирон лейтенантлар эди. Булар ҳарбий мактабларни битириб, ишга жўнамоқдалар. Андрей менга тасалли бериш учун, деди:

— Мен узоқ жойга кетаяпман. Албатта менга бир ит блан бир ов милтиқ керак бўлади. Сиз Цхалтубога боринг. У ерда бир ой отпускангизни ўтказинг. Бу орада мен борган еримнинг уёқ-буёғи блан танишиб тураман. Бир ойдан кейин, ит блан ов милтиқни олиб, менинг олдимга борасиз... Она, энди шу ерда хайрлашақолайлик, нимага десангиз, ўртоқларимни ҳечким кузатиб чиққани йўқ, ноқулай бўлмасин.

Ноилож кўндим. Яна бир ойдан кейин учрашиш умидида хайрлашдик.

1941 йил 19 июнь

Битиручилар блан бугун мактабда сўнги марта кўришдим: уларга аттестат топшириш тантанаси бўлди, сўнгра зиёфат берилди.

Дастурхон ёзилган столлар вестибюльга қўйилган эди. Вестибюль бугун танимайдиган бўлиб кетган: катта устунлар ёнидаги гулдонларда гул дарахтлар турипти, эшикка яқинроқ жойдаги столга турли таом ва ширинликлар тузалган. Қаёққа қарасанг гулдасталарга, гултувакларга кўзинг тушади, ҳатто дастурхонларнинг устига ҳам гуллар сочиб ташланган.

Битиручилар ҳам ясанган, димоғлари чоғ.

Биз ўқитучилар эса, ҳар сафарги ўқучилар чиқаришда хафаям бўламиз, севинамиз ҳам. Кўз ўнгингда ўсган болалар блан хайрлашиш кишини хафа қилиб қўяди. Улар кетиши блан мактаб ҳувуллаб қолади. Айниқса мен кўпроқ ўксиб қоламан, чунки 10-нчи синф болалари менинг қўлимда тарбия топган, бу йигит ва қизларни болалик чоқларидан бери биламан.

Шу блан бирга биз жуда қувонамиз ҳам. Негаки, ўз ўқучиларимизга қўлимиздан келган барча билимларни бердик.

Ҳамма тантана биз ўлтирган стол теварагида ўтиб турди. Ўқитучилар ҳам, ўқучилар ҳам сўзладилар. Менга ҳам сўз навбати келди. Броқ, ўпкам тўлиб, томоғимга бир нарса қадалиб қолгандай бўлди.

Мен гапимни Николай Островскийнинг шу сўзлари блан бошладим:

«Ўртоқлар, ҳаётнинг ҳарбир кишига берган зўр ва бебаҳо ҳад'яси — ёшлиқдир. Ёшлиқ эса бақувватлик, новқиронлик, билимга, курашга орзу-ҳавас, интилиш, комил ишонч ва умидлардан иборатдир»...

Мен уларга қаратиб сўзлар эканман, кекса авлодларнинг қаҳрамонона курашлари натижасида озод бўлган мамлакатимизнинг ёшлари олдида коммунизм қуриш каби фахрий ва қувончли вазифа турганлигини айтдим.

Мен уларнинг келажаги порлоқ эканига жудаям ишонар эдим, улар менинг шу ишончларимни сезса экан, деб истар эдим...

Улар менинг муддаомни англаганликлари сезилиб турарди.

Ҳамавақт мазах қилиб ўтирадигань Игорь Василец ҳам сра кулмасдан, диққат блан қулоқ солиб ўлтирар, Туся Ципкинанинг эса кўзи ёш блан тўла эди.

Улардан ажралиш қайғуси ичида мен қуйидаги гапларни айтдим.

«Мен сизларнинг келажакда ўз ўқитучиларингизни яхшилик блан эсга олишларингизни истар эдим. Шу блан бирга, сиз блан бизнинг дўстлигимиз учун, «тажрибакор кексалар» блан «жасур ёшлар» нинг дўстлиги учун қадаҳ кўтараман!».

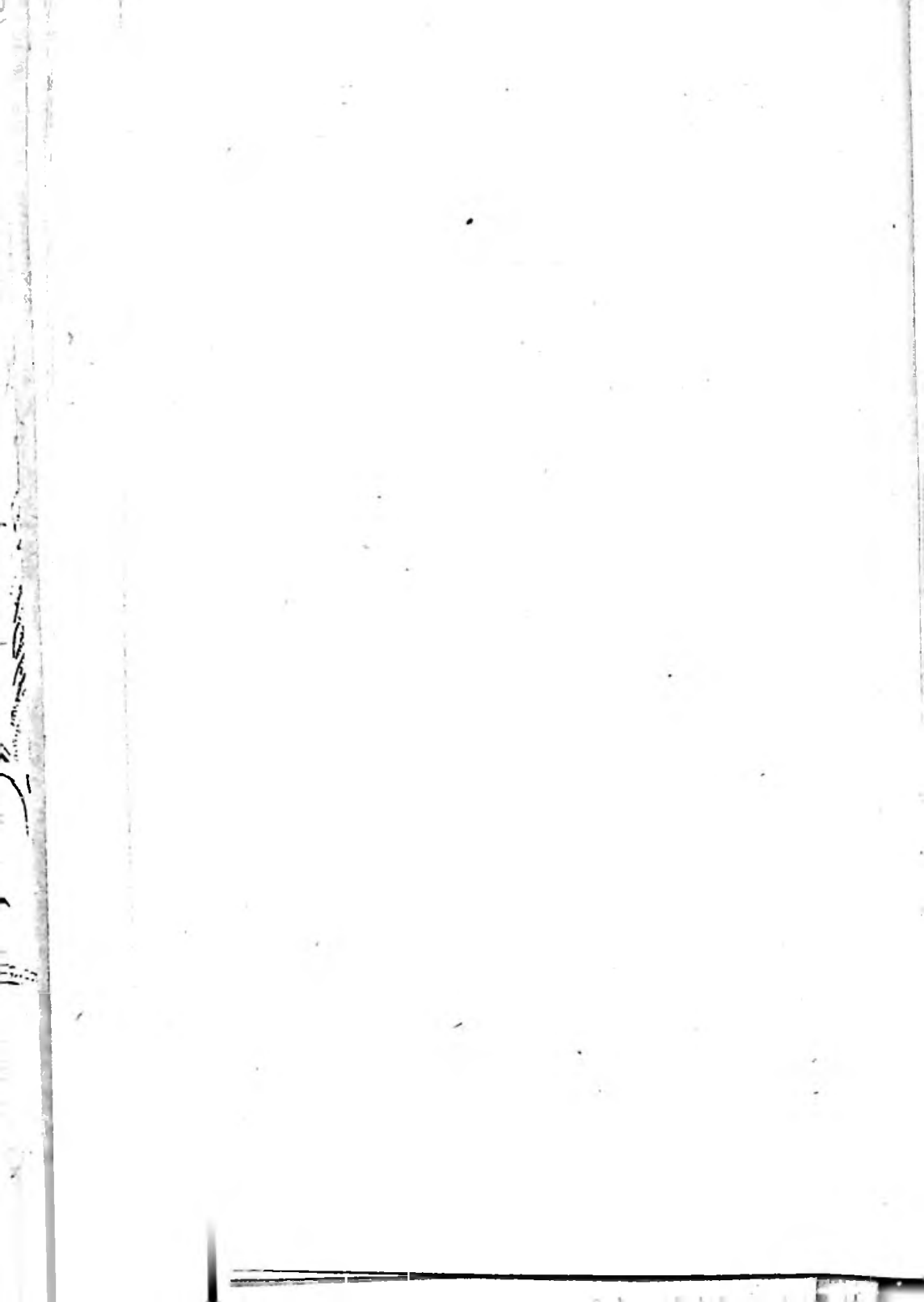
Ҳар томондан менга қадаҳ кўтарган қўллар узатилди, йиғит ва қизларнинг кўзлари менга муҳаббат блан тикилди.

Зиёфатдан сўнг залда таянча бошланди. Ўқучилар чиқариш маросимига бағишланган бални, одатдагича, мактаб директори мактабни энг яхши битирган Римма Оркович блан танцага тушиб бошлаб берди. Бу шарафга мурассар бўлган Римманинг юзлари ловиллаб ёнар эди.

Танца ва ўйин-кулги ярим кечадан кейин ҳам давом этди. Аммо ҳечким ухлашни ўйламади, чунки Ленинград мактабларининг илгаридан бери давом этиб келаётган

*Менинг назаримда ҳамма нарса: шаҳар ҳам, Нева ҳам, бизнинг
ёшларимиз ҳам, бу оппоқ кеча ҳам кўп ажойиб эди.*

одатига кўра, бал тамом бўлганидан кейин ҳаммамиз Нева бўйига тамошо қилгани чиқиб кетдик.

1941 йил 20 июнь

Оппоқ кеча маҳали. Июнь ойидаги ажойиб оқ кеча. Биз ленинградликлар бундай кечаларда ўз шаҳримиз нақадар гўзал бўлишини биламиз. Нева дар'еси кумушдай ярқирар, каналлар қопқора ва жимжит сув блан лиммалим тўлган ва унда оппоқ устунли бинолар, камалакдай қайрилган кўприкларнинг арклари, қанотли шерлар ва чўян панжаралардаги ўйма нақшларнинг сояси кўриниб турар эди. Шаҳар гўё икки қават бўлиб кўринади: бири — Нева бўйида ҳашаматли, сокин, кўркам бўлиб кўринса, иккинчиси — дар'е ва каналлар сувида акс этади.

Биз Нева бўйига бордик ва бронзадан ясалган шернинг тагидаги, сув бўйига тушиб-чиқиладиган пиллаполарга ўтирдик.

Сарой рўпарасидаги кўприк кўтарилган: шатакчи кема Ладога кўли томондан баржаларни тортиб келаётир. Бу кема карвони Неванинг жимиллаб, кумушдай ялтираб турган сувлари устида қора соядай кўринар эди.

— Ҳой болалар, келинлар югуришамиз,— деди Аня Тирса.— Қани, ким менинг кетимдан югуради? Худди Зимняя канавкагача?

У қирғоқ бўйлаб учганича кетди, қолганлар қий-чув кўтариб, унинг кетидан чопишди. Ҳатто семиз Гариш Осташков ҳам, ўртоқларидан орқада қолмасликка тиришди.

Биз ўқитучилар бирнеча дақиқа ёлғиз қолдик.

География ўқитучимиз Александр Маркович Москалев:

— Сиз ёшлигингизда шу ерларда бўлганингизни эслайсизми?— деб сўради.

— Ҳа, эсимда бор, аммо ўқучилик вақтимда эмас. Ў вақтда бизни кечалари дар'е бўйига тамошога чиққани кўймас эдилар. Шунинг учун биз студентлик чоғимизда бу ерда ўртоқларимиз блан учрашар, оппоқ кечаларда сайр қилар эдик. Уйга азонда борар ва кечаси кўприк кўтарилиб, ўтолмай қолдик деб баҳона қилар эдик.

— Мен университетга кириб ўқийман деб, Петербургга келган эдим,— деди ўйчан Александр Марко-

вич.— «Мис чавандоз» ҳайкалийнинг нималигини маъна шу кечадагина тушуниб турибман.

Бизнинг чопарларимиз гуриллашиб қайтиб келишди. Уларнинг қизарган юзлари шодликка тўлган эди.

Римма деган қиз:

— Болалар, биласизми, йигирма йил ўтгандан кейин биз яна шу ерда кўришувимиз мумкин-а? Қизиқ, у вақтда биз қанақа бўлиб кетар эканмиз-а?!

— Сен яна фалсафадан тушдингми?— деб, Қира унинг гапини бўлди.

— Ольга Ларина: «Қайғу-ҳасрат менга ёр эмас!» деган эди. Мен ҳам унинг гапига қўшиламан. Бу кеча бегубор бўлганидек, ҳаётимиз ҳам кўп яхши бўлади.

— Болалар, келинглар бир ашула айтайлик!— деди Аня.

Болалардан бири ашула бошлаб юборди, унинг овози кенг дар'ё устида жаранглаб кетди.

Қаршимизда катта йўл,
Бизни олға ундайди.
Вазифамиз кўп буюк,
Ватан бизни севади,
Ватан бизни кутади.

Шод ўлкамизда қувноқ яшаймиз,
Қўшиқ айтиб, шуни куйлайлик.
Чин дўстликни, мактаб ҳаётини,
Эслайлик, куйлайлик.
Эрка давр ва
Бахтиёр ҳаётини!

— Сизлар бахтли кишиларсиз,— деди Алёксандр Маркович.— Бизнинг вақтимизда бундай ашулалар йўқ эди... Биз «Дубинушка» деган ашулани чўзиб айтар эдик.

— Йўғе! Сизларнинг ҳаётингиз қизиқроқ бўлган. Сизлар ўз замонангиздаги тузумдан норози бўлгансиз, унга қарши курашгансиз, бизни бундай ҳаётга бошқалар эриштирди-да!— деди Римма.

— Унақа эмас, Сизлар ҳали кўп нарсаларни ўзингиз барпо этасиз. Сизлар биз ҳаёлимизга ҳам келтирмаган нарсаларни кўрасиз,— деб, астойдил э'тироз билдирди Алёксандр Маркович.

1 Бу ше'рни бир ўқучи ёзган.

Гапга ўқучиларимизнинг энг кичиги Миша Ипатов кўшилиб:

— Тўғри айтасиз. Масалан, мен ҳам албатта Нева дар'ёсига битта кўприк соламан. Битта аркли, жуда антиқа кўприк бўлади,— деди. Бу бола эндигина ўн олтига кирган, синфдагиларнинг энг кичиги шу бўлса ҳам, «олтин» аттестат олди.

Игорь Василец деган бола унинг гапини мазах қилиб:

— Бу эски гап, Миша! Кулибин ҳам шунақа қиламан деб ўйлаган эди-да!— деди.

— Унақа бўлса, мен бутун Ленинград кўчаларини декабрьда ҳам ҳозирги оппоқ кечалари каби ёп-ёруғ қилиб турадиган нарса ўйлаб чиқараман.

Шаҳар жуда ҳам гўзал қиёфага кирди... Биз Қишқи сарой деразаларида акс этаётган тонг шафағини, Эрмитажнинг нопармон ойналарини ва Васильев ороли Стрелкасидаги ҳашаматли Биржанинг қаддини кўриб завқланар эдик.

Менинг назаримда ҳамма нарса: шаҳар ҳам, Нева ҳам, ёшларимиз ҳам, бу оппоқ кеча ҳам, кўп ажойиб эди.

Бугун ўқитучилар ҳам яшариб кетган. Александр Маркович ҳатто горелка ўйинига ҳам қўшилди.

Шаҳар уйқуда эди, аммо ҳушчақчақ овозлар кечанинг мафтун қилучи осойишталигини бузар эди. Биз болаларни ўзларига қўйиб бердик, мактабдагидек танбиҳ қилмадик. Уларнинг хурсандчиликларига, ашула, шовқин-суронларига халақит ҳам етказмадик. Бу кеча уларнинг мактаб ҳаётидаги энг сўнгги кечаси бўлса, кишилар ҳаётига киришларидаги биринчи кеча эди. Бу кечада уларнинг ўйнашлари, кулишлари керак эди...

УРУШ БОШЛАНДИ

1941 йил 22 июнь

Бугун якшанба — мен отпускага чиққан кун. Шаҳар темир йўл станциясига бориб, гўзал Грузиянинг Цхалтубо курортига жўнатиш учун билет олдим-да, соат ўн иккига яқин Нева кўчаси блан Адмиралтейство томондаги уйимга қайтдим.

Кўчалар ясанган одамлар блан тўлган, ҳавода самолётларнинг гуриллаган овози узилмайди. Мен радионинг тагига тўпланган одамларга э'тибор бермай, шошиб-пишиб Мойка анҳорига томон бурилдим. Демидов кўчасидаги мен турадиган ҳовлининг қоровули: «Немислар уруш очипти!» деб қолди.

Уруш — фалокатли нарса! Уруш ижодий ишларимиз учун хавфдир. Уруш деганда зиммамизга Ватан олдидаги зўр вазифалар юклатилишини дарров ҳис қиламиз.

Андрей ҳали йўлда. Энди уни қаёққа жўнатишар экан? Менда ўқиб чиққан болаларнинг тақдири нима бўлар экан? Уларнинг олий мактабга кириш орзулари ҳам йўққа чиқди. Ҳозирги оғир пайтда ўқучиларимиз ўз вазифаларини тўла сезармикан? Ҳозир мактаб ва ўқитучилар қаттиқ синовдан ўтадиган пайт. Уларнинг қандай кишиларни тарбиялаб етиштирганликлари ма'лум бўлади. Уйчан ва музикачи Боря Антонов ўткир жангчи бўлармикан? Фикрли боламиз Миша Марголинга уруш тўғрисидаги хабар қандай туйилар экан? У шундай фикрли ва доно бўлатуриб, уруш вақтидаги вазифасини тушунмаса хунук иш бўлади-да!

Ҳовлига борсам, уйлар ҳувиллаб қолипти, гинг деган овоз эшитилмайди. Қўшнилар ҳаммаси қаёққадир кетишган. Узимни қаёққа қўяримни билмадим. Бирорта яқинингникига бориб, гаплашиб ўтиргинг келади. Эрмитажда ўртоқларим ишлайди, ўша жойга боргим келди.

Дарвозага чиққанимда ўқучиларимдан Римма блан Павлик ва Эдяларга дуч келдим.

— Ҳечнарсадан хабарингиз борми?— деб сўради улар.

— Биз,— деди Римма,— касалхонага Миша Марголинни кўргани борган эдик, сизга хат бериб юборди.

Эдя катак дафтарнинг бир варағига ёзилган ва тўрт бурчак қилиб букланган хатни менга узатди. Хатни ўқий-бошладим:

«Ксения Владимировна.

Ҳозир одамлар урушда ўлиб турган бир пайтда касалхонада ётиш оғир гап! Қани энди тезроқ тузалақолсам!

Биз ўқишни битиргандан кейин қайси олий мактабга кирсак экан, деб ўйлар эдик... Қаёққа кириш энди ҳал бўлди: ҳарбий мактабга кириш керак.

Сиз блан бир гаплашгим келади. Бизнинг мамлакатимиздай мамлакат енгизи керак! Тўғри эмасми? Сиз доимо бизга: «Тарихда ҳарқачон тараққийпарвар кучлар енгиб келган» дер эдингиз...

Миша».

Римма:

— Тездан мактабга етиб келинг; ҳадемай ҳамма болалар мактабга йиғилиши турган гап,— деди.

Шу гапдан сўнг биз хайрлашдик.

Мен дар'ё ёқалаб, Эрмитажга кетаётган эдим. Шундай улуғвор, азамат Нева дар'ёси негадир кўзимга бошқача кўриниб кетди. Бу балки кемаларда матросларнинг оқ тўгарак шапкалари кўринмай, улар қора шапкаларни кийволишганидандир? Йўқ, бунинг учун эмас... Бунинг сабаби — гўзал шаҳар, Ватан учун ташвишланиш эди.

Баҳайбат «Чавандоз» ҳайкалининг қўлларини чўзиб туриши ҳам бошқача туйилади. У ўз қўлларини гўё шаҳримизни қўриқлаш учун чўзиб тургандай. Еки бу, қадимги афсоналарда «Мис чавандоз» ўз шаҳрини қўриқлайди, деб айтилган ривоятни эсга туширади. Замон тинчиб, бахтли кунлар яна қайтиб келганда, шу «Чавандоз» ҳайкалини яна ўз ўрнида кўрамиз дегинг келади.

Жанубдаги каби, шаҳарни қоплаб турган баланд осмон кўмкўк бўлиб кўринади. Самолётлар гурилламоқда. Бу самолётлардаги учучилар Ленинградни сақлаб туриптилар. Ҳарбий кемалар Нева дар'ёсида саф тортган. Улардаги денгизчилар осмонни диққат блан кузатмоқдалар.

Ленинград душманга зарба беришга тайёр.

Аmmo шаҳримизга зиён-захмат етиши мумкин. Россиянинг шухратини орттирган 1812 йилдаги жангларнинг хотираси бўлмиш Александр минораси, Адмиральтейство биноси гумбазининг узун учи, Исаакий гумбази, гўзал Неванинг лентадай ялтираб кўринишининг ҳаммаси душман учун бир мўлжал бўлиши мумкин. Оқ кеча эса, Ленинградга ҳаводан ҳужум қилишни енгиллаштиради.

Э учучилар, болтиқчилар ўз шаҳонгизини ҳавода ва денгизда туриб қўриқланг, бизлар бор кучимиз блан сизларга ёрдам берамиз...

1941 йил 23 июнь

Кеча соат 16 да мактабимиз ўқитучилар ва ўқучилар блан тўлди. Уларнинг ҳаммаси бизнинг ёрдамимиз керак эмасмикин, деб билгани келишипти.

Район маориф бўлиmidан мактаб биносини 23 июнь ertалабдан қолдирмай бўшатиб берилсин, деган буйруқ оллинди.

Илмий мудиримиз Николай Николаевич Шестаков кенг пиллапойдан шошиб-пишиб тушаркан:

— Биродарлар, бизнинг олдимизда зўр бир иш турипти; тездан уни бажаришга киришайлик,— деб вестюбильда турган ўқучиларга мурожаат қилди.

Биз ўқитучилар ҳарбиримиз қандай ишни бошқаримиз кераклигини тезлик блан белгилаб олдик. Клавдия Сергеевна Сахаровага тездан ким'ё ва физика кабинетларини йиғиштириб олиш вазифаси топширилди. У биларманд киши, бир қарашдаёқ яшиклар етишмаслигини дарров пайқаб олди. Унинг буюруви блан Костя Богданович ҳамда ака-ука Дорозеевлар мактаб ёнидаги кооперативдан яшиклар сотиб олиб келишди.

Иш қизиб кетди. Римма Оркович шу ерда ҳам ўз фавнини севишини кўрсатиб, реторт ва колбаларни газета ва қириндиларга авайлаб ўрайбошлади. Ишлаб турган тўдаларнинг бирида Тирса фамилиясидаги уч опа-сингилнинг энг каттаси — Машенькани кўрдим. У ҳозир география факультетининг студенти бўлиб, шу оғир соатларда ўз сингиллари блан бирга мактабга келган эди.

Мактабнинг хўжалик мудирини аллақачон ҳарбий комиссариат чақириб олган эди. Унинг ишини ўқучилардан Эдя Пиров индамай бажарабошлади. Пиров бу ишди жуда яхши олиб борди. Иш жуда қизғин, ҳечкимнинг бир-бири блан гаплашишга ҳам қўли тегмайди. Оппоқ кечанинг ёруғи мактабимизнинг каттакон деразаларидан тушиб турар ва унинг шу'лаларидан болаларнинг юзлари оқиш ва бўлакча кўринар эди. Ё эса тинчлик даври тугаб, уруш бошланиб кетган бирнеча соат ичида улар улғайиб кетдилармикин-а?

Тўсатдан хунук тревога овози эшитилиб қолди. Биз бунақа ростакам тревога товушини энди эшитиб турибмиз. Шу дамда девор соатининг чиқиллаб туриши ҳам нервларимизга қаттиқ та'сир қилди.

Душман қаерда турипти экан? Балки унинг ёввойи учучилари шаҳарнинг тепасига келиб, Ленинградимизга бомба ёрдиришга чоқланиб тургандир. Ё эса, баланд бўлутлар орасида ленинградлилар ҳаёти учун шиддатли жанг бўлаётгандир?

Бундай вақтда одамларни тинч ўтираверинглар деб хотиржам қилиб бўлмайди. Балки кўп одамни ваҳима босгандир, аммо буни ҳечким сездирмайди, иш бўлса бетўхтов кетаяпти.

Ҳаво тревогаси тамом бўлганини билдиручи товушнинг эшитилиши блан ҳамманинг дили шод бўлди.

— Ана, демак, бизникилар немисларни қочирди,— деди Костя Богданович.— Мен эртага учучилар мактабига ариза бераман.

— Мен оддий аскар бўламан,— деди Боря Антонов.— Бу тузукроқ. Уёққа тезроқ борасан.

«Уёққа» дегани — фронтга дегани бўлади.

Ҳаммамизнинг фикру ёдимиз ўша ёқда. Бизнинг ҳаммамиз улкан ишнинг кичик бир бўлагини бажараяпмиз деб ҳисоблаймиз. Шахсий иш умумий ишга айланиб кетди. Мен ҳатто Андрей тўғрисида ҳам кам ўйлайдиган бўлиб қолдим.

Нарсаларни яшиқларга жойлаш тун бўйи давом этди. Ухлаш ҳечкимнинг хаёлига ҳам келмади. Тонгга яқин бировнинг оғир этигининг гурсиллаган овози ва:

— Бу ернинг директори ёки коменданти қани?— деган шовқини эшитилди.

Бу киши мактаб аш'ёларини олиб кетиш учун юборилган биринчи машина блан келган эди. Келганларнинг олдида бизнинг новча, қотма Эямиз пайдо бўлди. Юклар ортилабошлади ва иккинчи томондан, мактабимизда ҳарбий госпиталь қуришга ҳам киришилди.

— Комендант! Водопроводчилар келди, бурчакдаги уйнинг калити қани?— деб қичқиришди юқори қаватдан.

Буни эшитган Эдя юқорига югуриб чиқиб кетди.

— Комендант!— деб пастдан қичқиришди.— Машина келди; юкларни юклатинг.— Шу онда Эдя пастга чопиб тушиб, юкларни юклатабошлади.

Тонг отиб, қуёш заррин нурларини атрофга сочган, кўп ўрил ва қизлар уйларига кетганидан мактаб биносӣ бўшаб қолган, мактабда қиладиган иш ҳам қолмаган эди...

Энг сўнгги машина кундузги соат иккида жўнаб кетди. Яшиқлар орасида Эдянинг новча қомати кўринди.

Бинони айланиб чиқмоқдаман. Ўзим жуда чарчаганман, аммо мактаб блан хайрлашгим келади. Коридорнинг гулдор полида қадамларим гурсиллар эди. Синф-

лар ҳувиллаб ётипти, парта ва доскалар блан ўқитучиларнинг столлари ҳам олиб кетилган.

Йўлимда давом этдим; ҳамаёқда ахлат, қиринди, қоғоз парчалари ётар эди. Фақат жонли табиат бурчагигина беагани йўқотмаган. Тувакларда ўсимликлар бор, баланд ёввойи узум занги турарди. Мактабнинг мана шундай бўм-бўш қолиши юракни сиқади!

Тарих кабинетида оқ кардон қоғоз деворга тиралиб турипти. Уни ағдариб қарасам, Володя Ушаковнинг 7-нчи синфда ўқиган вақтда чизган чертёжи экан. Бунда Чуд кўли томонига пона тусида саф тортиб келаётган немис рицарьлари ва солдатлари туш-сиёҳда нозик ва ингичка чизиқлар блан кичкина қилиб ишланган. Вороний Камень орқасида эса, Александр Ярославич томондан донолик блан жойлаштирилган рус қўшини кўрсатилган.

Плакатга: «Бировга чуқур қазисанг, ўзинг йиқилсан!» деган мақол ёзилган.

1941 йил 24 июнь

Шундай даҳшатли соатларда ҳарким бир иш бажариши лозим. Мен ҳам бирор иш бажариш ҳаракатига тушдим. Нима қилиш керак? Агар дарслар 1 сентябрдан бошланадиган бўлса, икки ойгача қўл қовуштириб ўтириш ярамайди. Бирорта иш топиб ишлаб туриш ва ўқучи қизларни қаёққа жўнатишни ҳам ўйлаш керак. Ўғил болаларнинг тақдири равшан.

Андрейдан айрилиб туриш қанчага чўзилар экан ва ҳозирги ҳолат қачонгача давом этар экан? Шу ўйлар кишини қаттиқ ташвишга солади. У блан сўнгги хайрлашиш олдида:

«Менинг қоним биринчи гурпуага киради. Бу энг тоза қон ва ҳамма кишиларга ярайверади. Аммо бу гурпуа падаги қони бўлган одамларга бошқа гурпуа қонларни қуйиб бўлмайди» деган сўзлари эсимга тушади.— У вақтда мен бу гапнинг ма'носини англамаган эдим, энди эса тушундим.

Афсуски, мен қонларнинг гурпуасини, донорларнинг ёшига кўра уларнинг ҳархил бўлишини яхши билмайман, аммо қон состави кўпинча онанинг қонига қараб ажратилиши эсимда. Агар мен ҳам қон топирадиган донор бўлсам, менинг қоним, қони Андрейникига ўхша-

ган ҳарқанақа кишиларга яраши мумкин. Донор бўлиш-
га уриниб кўраман.

Аммо бу кифоя қилмайди... Мабодо мен мактабимиз-
да очиладиган госпитальга кириб ишласам-чи? У ерда
ўқитучиларга ҳам, ўқучиларга ҳам иш топилади-ку!

Қон қуйиш институтига бордим. Бу жуда катта бино;
унда ям-яшил ўсимлик ва дарахтлар жуда кўп, коридор
ва қабулхонанинг гулдор поллари ярқирайди, врач ва
ҳамширалар оппоқ халат кийиб олганлар. Менга ўхша-
ган янги донорлар анча бор. Бу ерга турли ёшдаги ки-
шилар келган. Бу иш блан мамлакат ичида туриб,
фронтга ёрдам бериш мумкин.

Ҳамшира менинг қонимни текшириб кўриб:

— Биринчи группа экан,— деди.

Андрейники ҳам биринчи группа эди! Ҳар қирқ кунда
қон топшириб турадиган бўлдим.

Институтдан район маориф бўлимига бордим. Мао-
риф мудирини мактабимиздаги госпитальга кириб ишла-
шимга дарров кўнди ва қоғоз ёзиб берди. Главврачга
учрашдим. У:

— Яна икки кунлардан кейин тўппа-тўғри ишга кела-
веринг,— деди.

1941 йил 25 июнь

Болаларни мамлакатнинг узоқ жойларига эвакуация
қилиш каби жуда муҳим вазифа мактабимизга топши-
рилган эди. Болалар фронтдан узоқ жойларда яшхи
яшашларига ота-оналарини ишонтириш керак эди.

Шаҳарнинг ҳамма кўчаларида бешинчи ва олтинчи
синфнинг аллақанча ўқучи қиз ва ўғил болалари алоқа-
чиллик вазифасини бажариб, югуриб-елиб ота-оналарга
чақириқ қоғози ташир эдилар. Юқори синф ўқучилари
эса, болалар интернатларининг нарсаларини тўпланиш
пунктига ташишда ўқитучиларга ёрдамлашар эди.

Ўғил болаларимиз чортоқлардаги эски-тускиларни
жон-жаҳдлари блан улоқтирадилар, у ердаги панжара-
ларни бузадилар, чортоқларга ўт олмайдиган аллақандай
нарсалар шувайдилар. Душман ёндиручи бомба ташла-
ши аҳтимол. Болалар жуда апоқ-чапоқ бўлишиб, завқ
блан ишлашаяпти. Уруш даҳшатларини улар ҳали би-
лишмайди. Уйдан чиқаётганимда ўн-ўнбир яшар бола
блан бир хотиннинг ~~лианк чап ташлаётганини~~ эшит-
дим:

2 Улар Ленинградда ўқидилар

МНВ.

17

195

— Вой тавба! — деди, хотин ачиниб. — Энди кирларни қваёққа ёйиб қуритамиз? Чортоқлар ҳам кўча бўлиб қопти-ку!

— Хола! Энди ким кир ювади дейсиз? Ҳозир уруш вақти-ку!

Боланинг майкаси моғор, қўллари кир эди. Балки у уйига қайтгач уруш маҳалида ҳам кир ювиш зарурлигини тушунгандир.

Мактаб ҳовлисида ака-ука Борис ва Глеб Дорофеевларга йўлиқдим. Булар гавдали, кучга тўлган, битиручи болалардан эди. Улар қаергадир каравот ташир эдилар, узоқдан:

— Салом, Ксения Владимировна! Бу ерда бизнинг болалар кўп. Госпитальга жой тайёрлаяпмиз, — деб қичқиришди.

Чиндан ҳам, ҳовлида ўқучиларимиз алланималарни ташишяпти. Афтидан, улар бу ернинг паст-баландини билишиб қопти. Менга ҳамма нарсани аниқ қилиб кўрсатишади:

— Хирургия бўлими иккинчи қаватда, унга орқадаги пиллапоя блан чиқилади. У ерда ўтирган бош ҳамшира Антонина Ивановна нима қилиш кераклигини айтади.

Антонина Ивановна мени қувонч блан кутиб олди:

— Сиз шу мактабнинг муаллимаси бўласизми? Демак, бу бино сизга таниш экан-да? Жуда соз! Госпитальни мумкин қадар тез жиҳозлашимиз керак, ҳозир ҳамма шу блан банд. Ўқучиларингиз нарсаларни ташийдди, сиз уларга ўша нарсаларни қаерга ва қанақа қилиб қўйишни кўрсатиб турасиз. Қайси хона нима учун белгиланганлигини эшикка ёпиштирилган ёзувдан билиб оласиз.

Мен бу ёзувларни кўрдим: илгари директор кабинети бўлиб турган бўлма врачлар хонаси, муаллимлар бўлмаси яра боғлайдиган хона, синфлар эса — палата бўлар экан.

Биз кун бўйи зўр ғайрат блан ишладик, кечга яқин мактаб биноси бироз госпиталь тусини олди.

Антонина Ивановна мен блан хайрлашаётиб айтди:

— Демак, менинг бўлимимда ишлашга рози бўласиз-да? Шундай экан, бизга ёрдамлашадиган ўқучиларнинг рўйхатини тузиб чиқсангиз. Ўқитучиларни ҳам тортиб бўлмайдими? Бизга кўп киши керак.

Клавдия Сергеевна Сахарова ва Лидия Константиновна Шитинскаялар ҳам госпитальда ишлай бошлади.

лар. Улар япон уруши вақтида ҳам медицина ҳамшира-
си бўлиб ишлаган кишилар эди.

Бирнеча кундан кейин бўлимимизга ўқучиларимиз-
нинг оналаридан Анна Людвиговна Артюхина ва Ида
Абрамовна Левилар ҳам келдилар.

Ўқитучи ва ота-оналардан катта бир группа тузилди.

1941 йил 1 июль

Госпитальдаги кўп ишларни бизнинг ўқучиларимиз
қилдилар. Улар ҳамма асбоб-анжом ва мебельларни
жойлаштирдилар, дераза ойналарига «х» белгисига ўх-
шатиб қоғоз ёпиштирдилар. Қизлар эса, кўрпа-тўшак-
ларга тамға босиб, ёстиқларга жилд кийгизмоқдалар.

Госпитальда ишлаб турганимизда, яқиндагина мак-
табни битириб чиққан Қира Шоҳназарова, Люба Файн
ва 10-нчи синфга кўчган Оля Тирсалар блан тез-тез кў-
ришиб тураман. Менинг энг яқин ёрдамчим бўлган Қира
жуда ҳам эпчил, ишчан ва ташаббускор қиз эди. У худ-
ди катта одамдай ишлайди. Агар мен госпитальга келол-
масам-у, Қира келса, ҳамма иш тартибли бораверади.

Госпитальда ҳозирча ярадорлар йўқ, аммо врачлар
бизга оғир касалларни парвариш қилиш, қони кетаётган
ва суяги синганларга биринчи ёрдам бериш йўллари
ўргатар эди.

Яқиндагина назарий ўқиш тугади, врач билимимизни
синаб кўриш учун чақирди. Мен жуда ваҳимага тушдим.
Ҳаммамиз навбат блан жавоб бердик, ўзингда ўқиган
қизлар олдида билмай қолсанг жуда уят бўлади.

Врач мандан:

— Палатангизга умуртқасидан ярадор бўлган оғир
касални опкелдилар. У қимирламай ётиши керак. Сиз
унга нима берасиз ва қандай едирасиз?—деб сўради.

— Жўмракли идишда, албатта суюқ таом едираман.

— Сиз унга қандай қилиб тувак тутасиз?

— Тувак тутмайман, балки остидаги клеёнкани қайи-
риб қўяман.

— Яхши,—деди врач.

Мен ўз ўрнимга, Киранинг ёнига келиб ўтирдим. У
ёвқаланиб кўк кўзларини менга тикиб:

— Сиз қўрқдингизми? —деб сўради.

— Жуда.

— Нимага?

— Сизлар учун, қизлар?

Кира блан Любага навбат келганда, мен яна ташвишга тушдим. Улар шарманда бўлмасалар кошки эди, дер эдим. Аммо иккала қиз ҳам яхши жавоб берди.

1941 йил 5 июль

Ленинград танкка қарши қазилган хандақлар ва дзотлар блан ўралмоқда. Бу ишларни фронтга кетмаган, меҳнатга қобил ҳамма одам бажараётир. Ийе, мен нима деяпман ўзим? Ахир Ленинград мудофааси ҳам фронт-ку!

Хандақ қазииш ва дзот қуришга идора хизматчилари, педагоглар, юқори синф ўқучилари, илмий ходимлар бораётирлар. Еши элликдан ошиб кетишига қарамасдан Клавдия Сергеевна Сахарова ҳам жўнаб кетди.

— Ҳамма ўртоқлар кетаётган бўлса-ю, мен қараб тураманми?— деди у.

Қуйи синф ўқучиларига ёздирилган чақирик хатлар граждандарга келтириб топширилмоқда эди. Бу «кўнгилли» болалар ўз мактабларига келиб, ўқитучиларига астойдил ёрдам бермоқдалар.

«Сиз эртага 5-нчи июль эрталаб соат 8 да кўрпа-ёстиқ, кружка ва қошиқларингизни олиб, мактабга келишингиз керак» деб ёзилади. Чақирришдан мақсад нималигини ёзишга ҳожат йўқ, уни ҳамма билади. Кўчалардан меҳнат отрядлари ўтаётирлар, улар Саблино, Луга, Кингисепп, Токсовога борадиган поездларга тушмоқдалар. Душман ҳар томондан Ленинградга хавф солмоқда.

Кунлар ҳаддан ташқари иссиқ. Одамлар оғир ва одатланмаган ишга тушиб, қаттиқ чанқов орқасида эҳтиёткорликни ҳам унутиб қўйишди. Улар дар'ё ва ариқ сувларини ичабошладилар. Қорин оғриғи пайдо бўлди.

Госпиталимиз шундай касаллар блан тўлабошлади. Биз хлор-этила деган дезинфекция дорисига докани ҳўллаб, эшикларнинг бандига ўраб чиқдик. Дорининг ҳиди ҳамма нарсага уриб кетди.

Кира ювиниш хонасида кир кийимларни индамасдан ажратмоқда. У жуда астойдил, унинг юзида жирканиш аломати кўринмайди.

— Чойшаб кўп кетади. Қирхонага бориб, бизга кечқурун албатта тоза усти-бош ва чойшаблар керак, деб айтиб келаман. Балки кечаси яна касаллар келиб қолар,— дер эди у.

Оля Тирса эса, палаталарда юргани юрган. У палаталардаги тоғора ва пақирларни олиб чиқади.

Мен Оляга:

— Сен ўқучисан, сенинг вазифанг бошқа. Сен овқат тақсимлашни, палата тозалашни ол,— дедим.

— Мен униям қилаяпман, бундай қора ишлардан ҳам жирканмайман. Мен санитаркаларга ёрдам беришни яхши кўраман. Мен фронт учун жудаям керакман,— деб унамади Оля.

Барча қизларимиз ҳам мана шундай ишлайди. Ҳечкимнинг госпитальдан кеткиси келмайди. Улар биринчи синовдан яхши ўтдилар.

1941 йил 6 июль

Мен бугун бизнинг Октябрь районидаги ўқитучиларни кузатиб қўйдим.

Улар Ярославль областига кетишяпти. Унда уларни Ленинграддан эвакуация бўлиб борган интернатларга ва мактабларга бўлиб юборишади.

Кўп кишилар қари оталарини, ёки майда болалар олиб кетишяпти.

Мен тиқин трамвайда муаллимамиз Вера Александровна Петропавловскаянинг қари онаси блан вокзалга кетаётган эдим. Кўп одамлар йиғлашади, менинг ҳамроҳим эса ўзини дадил тутди.

— Мен фақат Верочкага ортиқча юкман,— деб ғам чекарди у. Ғам кўпайса томиринг бўшашиб, тинканг ҳам қуриб кетар экан,— дейди.

Биз Витебск вокзалида тушдик. Ҳамаёқ юклар ва одамлар блан тўлган. Бу одамларнинг деярлик ҳаммаси таниш. Биз бир-биримизни чақиришамиз ва ҳол-аҳвол сўраб кучоқлашамиз.

Таниш муаллималардан бириси менга:

— Сиз Ленинградда қолиб, госпитальда ишлайсизми? Баракалла! Андрей қаерда? У лейтенант бўлди денг! — деди ва мени кучоқлаб:

— Хайр энди, яхши қолинг,— деди.

Тетиккина Вера Александровна вагоннинг деразасидан бошини чиқариб туриб:

— Менга ҳали жой теккани йўқ. Онамни Анна Ивановнанинг болаларига қўшиб қўйдим,— деди.

Ҳамма хафа, юраклари бетоқат, аммо буни ҳечким билдирмайди. Қимдир бировнинг:

— Тиқилинч бўлсаям майли, хафачилик бўлмасин. Тез орада поезд жўнайди, биз ҳам жойлашиб оламиз,— деб тасалли берган овози эшитилади.

Деразадан бошимни суқиб қарасам, вагоннинг ичи юк ва одам блан лиқ тўла, ҳеч бўш жой йўқ.

Одамлар бир-бирини итаришмай, жанжаллашмай тартиб блан жойланишиб олишди. Бизнинг 232-нчи мактаб ўқитучилари ҳам шу ердаги дачний поездга тушгавлар.

Биз кузатучилар тамошобин бўлиб туришни истамадик. Кетучиларнинг чойнак ва тунука идишларига чопиб бориб қайноқ сув тўлдириб келиб бердик, буфетдан булка ва лимонад олиб чиқиб бериб турдик. Бугун кун жузда иссиқ. Вагонда болалар:

— Она, сув, чанқаяпман!..— деб қичқиришади.

Айтадиган ҳамма гапларни айтиб, кетучиларга оқ йўл тилаб қолдик.

Бир ўрта яшар муаллима бошини деразадан чиқариб:

— Биз албатта дийдор кўришамиз,— деди.

Ана, вагонларнинг ойналари платформа бўйлаб секин-аста ўтиб кетмоқда. Улар «яхши қолинглар!» деган ишо.

рани билдириб, оқ рӯмолчалар силкитдилар ва қўлларини кўтардилар... Платформа бўйлаб биз ҳам тез-тез бормоқдамиз. Шундай қилиб, уларни кузатиб қўйдик. Яна қанча кишини кузатамиз-у! аммо «Албатта дийдор кўришамиз» деган гап эсимга тушса, енгил тортаман.

1941 йил 26 июль

Кундалик дафтарга ёзмаганимга анча вақт бўлди. Оғир ишлар ичида кунлар ўтиб бормоқда: эрталаб соат 8 да госпитальга бораман ва кечқурун соат 9—10 да уйга қайтаман. Ба'зан тушки овқатга вақт ажратиш ҳам қийин бўлади. Госпитальдан ташқарида нималар бўлаётганини фақат ўқучилардан эшитиб биламан.

Ўқучилар рангли метал тўплашга киришди. Бу иш уларнинг ғайратини янада ошириб юборди.

Оля Тирса йиғув пунктига битта мис самовар олиб келиб берди.

У опаси иккови:

— Бир ўзимизга икки самоварни нима қиламиз? — дейишди.

— Алла жудаям қизиқ-да! — деди менга Гурбанованинг онаси,—ҳамма мис идишларни бериб юбораварамиз деди. Мен отасининг столидаги шамдонни зўрға ажратиб қолдим. Бўлмаса униям берворадиган.

— Ойи, сиз уйни яна яхшироқ кавлаштиринг-да! Биздан яна мис идишлар чиқиб қолади. Бувимнинг тиш тузатиш кабинетида бирорта тузукроқ буюм йўқми-кан?— деб жиддий сўради Юра Артюхин.

Шаҳарга ҳаво ҳужуми кўпайди. Ба'зи кунлари бу ҳужум ҳатто тўрт марта такрорланади.

20-нчи июльдан э'тиборан душман ҳужумини кучайтирди. Шундай бўлса-да у шаҳар устига бирор марта ҳам келолмади. Газеталар шаҳар остоналарида душманнинг ўнлаб самолётлари ҳалок бўлганлигини билдирди.

Ҳаво ҳужуми вақтидаги тревога овози қанчалар хунук эшитилса, отбой овози шунчалар ёқимли эшитилар, кўнгишлар шодликка тўлар эди.

Отбой эшитилганда, госпитальда эскидан ишлаб келаётган кекса ҳамшира:

— Ев инига қочди,—деб қўяр эди.

Етти яшар бир қиз қичқириб турган хўрознинг расминини кўриб, онасидан:

— Онажон, отбойни шу хўроз бераяптими? — деб сўрапти, деган гап юрар эди.

Кечаси тревога бўлиб қолса, одам яна ваҳимага тушади, самолётларнинг гуриллаган хунук овозини эшитганинда тинглаб, осмонда нима бўлаётганини билишга уринасан ва ҳамма уйларнинг томларига одамлар чиқиб олиб, юлдузлар чарақлаб турган қоп-қоронғи осмонга қараётганликларини биласан. Албатта, болаларимиз ҳам томларга чиқиб олишади.

1941 йил 30 июль

Душманнинг Москвага ҳужум қилганлиги ҳақидаги хабар дилларни ранжитди. Душман самолётлари 28 дан 29 июльга ўтар кечаси Москвага бомба ташлапти ва одамлар яшаб турган уйларга ҳам бомба тушипти, деб эшитдик. Эй, Москважон! Ватанимизнинг юраги бўлган Москва хавф остида! Биз-ку, майли, душманга яқин турибмиз; биз турган ерни фронт десаям бўлади. Москва-миз эса, душман хавфидан амин бўлиши керак эди!.

1941 йил 31 июль

Анна Львовна Артюхина уйига кетди, ўрнига мен қолдим. Қасаллар уйқуга кетган, санитарка бўлса палатада. Мен яра боғлайдиган палатага кириб ўтиришим мумкин. Бу ерда Қира блан Люба ювилган бинтларни махсус машинада ўрамоқдалар. У жойга бориб, қизларнинг ёнига ўтирдим.

— Ксения Владимировна, сиз қандай деб ўйлайсиз, Москвага бомба тушганда жуда ёмон бўлган бўлса керак-а?— деб сўради мендан Қира.

— Билмадим... Ҳарқолда, кўпчилик одамлар метрода бўлгандир.

— Бизда метро йўқ. Биз нима қиламиз?

— Қира, сен нимага кетмадинг?—деб сўрадим мен.— Ҳамманинг эвакуация бўлишга ҳақи бор-ку!

— Нима деганингиз ул.. Онам кетолмайди, менинг яна қари энагам ҳам бор. Мен уларни қандай ташлаб кетаман?

— Сенинг қолишингга онанг қандай қарайди?

— Онам кетишимни жуда хоҳлайди-ю, аммо мен кетолмайман.

— Сен-чи, Люба?

— Менинг онам доктор, унинг кетиши мумкин эмас; отам бўлса онамдан ажраб кетолмайди, бунинг устига онам туғадиган... Мен уларни ташлаб қайга бораман?

— Сиз нимага кетмайсиз?— деб сўрашди қизлар.

— Мен нимага кетмайман? Менинг энди Ленинграддан кетишни ўйлашим ҳам қизиқ бўлади. Мен бу ерда туғилдим, ўқидим ва шаҳар мактабида ўқитучи бўлиб ишлашга киришдим. Шу чоққача менинг бутун умрим шунда ўтди. Бу шаҳар менинг учун жуда азиздир. Мен соғ ва саломат кишиман, шу дамда мендай кишилар бу шаҳарга жуда керак.

Мен буларни қизларга осонлик блан тушунтирдим.

— Мен битта ўзимман, ташвиш қиладиган ҳечкимим йўқ. Фронт ҳам олдимизда.

— Уруш узоққа чўзилармикин?— деб сўради Люба. Унинг саволига мен Николай Тихоновнинг қуйидаги ше'ри блан жавоб бердим. Урушнинг ўтган қирқ куни тўғрисида мен гапирадигандан кўра бу ше'рда яхшироқ айтилган.

Унут, осойишта кунларингни,
Унут, хотиржам' шодликларингни;
Элимиз шу дамда бир қал'а бўлсин.
Қара: сталинчадир унинг саботи,—
У асло толиқмас, бу зўр жангларда,
Ҳайдайди тўзғитиб элдан душманни,
Ғалаба кунлари шодликка тўлар!

1941 йил 15 август

Бугун госпитальда менинг олдимга санитарка келиб:
— Сизни эшикда бир йигит кўтиб турипти,— деди.

Пастга тушиб, эшик олдида Гарив Осташковга йўлиқдим. У мактаб битиручиларимиздан, жуда қобилиятли бола бўлиб, онаси эрка тарбиялаганидан, бесўнақай, лўппи, эпақасиз бўлиб ўсган эди. Уни болалар ҳардоим эрмак қилар эди. Унинг афт-ангорини кўрганда кишининг эсига оқкўнгил ва истарали Пьер Чиноқ тушади.

Армияга чақириш вақтида соғлиги жойида бўлмагани учун уни врачлар ярамайдига чиқарган эдилар. Бу

¹ Тихонов — «Шаҳримиз» ше'ридан.

касаллик унга ёшликда овқатни тежовсиз кўп ёйишлик орқасида илашган эди.

Гарик хафа кўринади, ҳадеб қўлидаги рўмолчасини ғижимлайди холос, афтидан гап очолмай турипти.

— Нима бўлди?

— Ксения Владимировна. Мен энди чидаб туролмайман! Ҳамма ўғил болалар ё ҳарбий мактабга, ёки фронтга кетишди. Миша Марголин ҳам кетди, у бақувват ва физкультурачи эмас эди-ку, ахир. Толя Филипенко Денгиз мактабига кирмай Ҳарбий медицина академиясига кирипти. У, «майлим унча йўқ, аммо яхши врач бўлиб чиқаман» дейди. Энди мен нима қилсам экан? Маслаҳат берсангиз.

— Тўхта, Гарик, Миша Ипатовга ўхшаш сен ҳам соғлигинг ярамаганлиги учун яроқсиз топилгансан-ку.

— Миша Ипатов мендан кичкина. У ҳали чақирув ёшига етган эмас, унинг кўзи ҳам хира. Мен бўлсам бирор техникавий, ҳарбий мактабга кириб ўқий оламан-ку. Мен ҳозир Герцен институтининг ҳовлисида ўтиб келаяпман! Унда кўзойнак таққан бир чол отишни ўрганаяпти. У студентлардан чаққон эмас. Менимча у ҳам менга ўхшаш қўпол, шундай бўлса ҳам уни ўргатишаяпти. Демак, мен ҳам ҳарбий киши бўлаоламан. Шундай эмасми?

— Бўлмасам-чи! Бўлаоласан, албатта. Сен ҳам математикага бўлган қобилиятинг иш берадиган бирорта техник мактаб топгин.

Миша менга раҳмат айтди, қўл бериб хайрлашди-да, шошганича қайтиб кетди.

Кечқурун қўлимга газета олиб кўрсам, унда Миша айтган Герцен институтининг ҳовлисидаги «чол» тўғрисида ёзипти. «Аскар бўлиш ватанпарварнинг бурчидир» деган сарлавҳа блан қўйидаги мактуб босилган:

«Группамизнинг кекса жангчиси мен бўламан. Аммо мен ҳарбий та'лимни биринчи марта олаяпман. Қўлларим винтовка эмас, перо тутишга ўрганган. Шу сабабли группа командири (бир вақтлар институтда менда ўқиган) мендай хом «ўсмир»ни ўргатиш учун анча жон куйдирмоқда. У: умумий сирани ва жанговар сафни бузмаяптими деб, тез-тез мен томонга назар тапшлаб туради. Аммо мен нима қилиб бўлса ҳам, жангчилардан кейинда қолмасликка тиришаман, чунки

1 А. И. Герцен номи Педагогика институти.

Совет ватанпарварининг қўлидаги винтовка ва граната маданиятни ҳимоя қилиш учун энг муҳим қуроллардан бири эканини жуда яхши тушунаман...

Герцен номи Педагогика институтининг профессори В. БЕРНАДСКИЙ».

Ленинграднинг энг яхши кишилари фронтга кўнгилли бўлиб кетдилар. Мактабимизнинг тарих муаллими — Александр Александрович Шукарев ҳам шундай қилди. Мактабимизни битириб, университетда а'лочи бўлиб ўқиётган Боря Цветов ҳам шундай қилди.

Николай Тихонов ўз ше'рида қуйидагиларни жуда тўғри айтади.

Шаҳримиз ёнида ёвуз душманлар,
Хужум қилмоқда гўзал юртимизга;
Пулемёт отишни ўрганинг, дўстлар,
Милтиқ-ўқларни олинг қўлларга.

1941 йил 16 август

Бугун фронтдан иккита хат олдим. Андрей ёзипти:

«Онажон! Мен қуршовга тушган эдим, бахтимга саломат қолдим.

Мендан ташвиш қилманг, менга бирор нарса юбориб, овора ҳам бўлманг. Бизда ҳамма нарса етарли. Бу йил ёзда уёқда қўзиқорин кўп бўладими? Бу томонда қўзиқорин шундай кўпки, мен қўзиқориннинг бунақанги кўп бўлишини энди кўришим! Бунда қўзиқоринлар жудаям зич, сиқилишиб ўсар экан, аммо фақат березовик деган хилигина бўлар экан, холос...»

Афтидан, Андрей ленинградлилар чиқиб қўзиқорин териб келадиган жойларда ҳозир немислар турганлигидан беҳабар бўлса керак. Фронтдагиларнинг буларни билмаслиги яхши. Шу сабабли, уларнинг ишлари ҳарқанча мушкул бўлса ҳам осон битиб кетаберади.

Мен Андрейга шундай деб ёздим:

«Бу ёзда қўзиқорин кўп бўлди, оз бўлди билмайман, болам. Ҳаммамиз иш блан жуда бандмиз. Мен бўлсам госпитальдан бошқа ҳечқаёққа бормайман. Сенинг тани-жонинг соғ, ишларинг баривож бўлсин. Тез-тез хат ёзиб тур. Хатингни кўрсам сени кўргандай қувонаман».

Фин урушидан бери бедарак кетган битта қизимиздан кичиккина бир хат олдим.

Лена Риндина номли, думбулчалиш бир қиз эсингизда борми? Дарсдан қочиб, театрға кетиб қолаберганим ёдингиздами? Уша вақтда фин ўруши борар эди. Биз кечкурун ўқир эдик. Ундан бери кўп вақт ўтиб кетди энди. Мен ҳозир зенитчиман. Армияга ўз ихтиёрим блан кирдим армияда кўп нарсаларни тушундим ва билдим. Ҳаммадан ҳам, гитлерчи немисларни жуда ёмон кўрадиган бўлиб қолдим.

Лена ҳам Ватанга қўлдан келганча фойда келтираётганини билишингизни истар эдим. Мен биламан — Сиз бунга хурсанд бўласиз. Шу блан бирга, албатта: «Унинг қўлидан ҳам иш келар экан-а! Мен буни ўйламаган эдим!» деб айтасиз. Шундай эмасми?

1941 йил 21 август

Уруш вақтида одамлар лўнда-лўнда қилиб гапираётган бўлиб қолишди. Бирорта ортиқча сўз ишлатиш йўқ, тўппа-тўғри айтилади: «Хавфлими?» «Ҳа, хавфли». «Қўрқинчлими» — «Қўрқма». «Қўрқоқ ғалаба қозонмайди».

«Ленинградская Правда» газетасининг бугунги сонинда Ворошилов, Жданов, Попков ўртоқларнинг имзоси блан шундай мурожаат босилиб чиқди:

«ЛЕНИНГРАДЛИ ЎРТОҚЛАР, ҚИММАТЛИ ДУСТЛАРИ

Бизнинг жонажон ва севикли шаҳаримиз немис-фашист қўшинларининг ҳужум хавфи остида қолди. Душман Ленинградга киришга уринмоқда.

У бизнинг уй-жойларимизни вайрон қилмоқчи, фабрика ва заводларимизни босиб олмоқчи, халқимизнинг мол-мулкни толон-торож этмоқчи, кўча ва майдонларда гуноҳсиз кишиларнинг қонларини оқизмоқчи, тинч аҳолини ҳақорат қилмоқчи, Ватанимизнинг ҳур ўғилларини қул қилмоқчи.

Аmmo у бу мақсадга етолмайди!

Ленинград — пролетар революциясининг бешиги, мамлакатимизнинг қудратли саноат ва маданий марказидир. У ҳечқачон душманлар қўлига тушган эмас ва тушмайди.

Биз ўз гўзал шаҳримизда немис-фашист босқинчилар учун яшаётганимиз ва тер тўкаётганимиз йўқ, биз Ленинграднинг азамат завод ва фабрикаларини, ундаги ажойиб бино ва боғ-бўстонларни немис-фашист ўг-

рилар учун қуриб қўйганимиз йўқ. Душман ўз ниятига асло етолмайди!..»

Мурожаат зўр ишонч блан айтилган қўйидагича оташин сўзлар ила тугайди:

... «Меҳнаткашлар депутатлари Ленинград шаҳар Совети ва Бутуниттифоқ Коммунист (большевик)лар партияси Шаҳар комитети қаттиқ ишонадики, Ленинград ишчилари, Ленин шаҳрининг барча меҳнаткашлари Ватан олдидаги бурчларини шараф блан бажардилар, душман ҳужум қилганда ғафлатда қолмайдилар, ўзларининг бор кучлари блан Ленинградни мудофаа қиладилар ва ўзларининг шонли революцион ан'аналарига амал қилиб, сурбет ва ифлос душманни батамом янчиб ташлайдилар!..»

Вазифа ҳаммамизга аён. Биз ўз иш жойимизда мустаҳкам туриб, тинимсиз ишламоғимиз керак...

1941 йил 23 август

Кечаси шаҳар қоп-қоронғи эди. Деразалардан заррача ҳам ёруғ тушмайди. Шаҳарда битта-яримта юрган кишиларда фосфор қопланган юлдузчалар ялтирайди. У юлдузчалар тўғрисида биз газеталарда шундай деб ёзилганини ўқиган эдик: «Ленпромсоюзнинг «Галалит» артели қоронғида нур сочадиган значоклар ишлашга киришди. У значоклар ялтироқ фосфор блан қопланган бўлиб, қоронғилаштирилган кечалари шаҳар кўчаларида йўл топишга ёрдам беради».

Мактаб болалар эвакуация қилинган, заводлар кўчириб кетилмоқда, шаҳар бўшаб қолмоқда.

Мен Октябрь районидаги еттита мактаб ҳам келиб қўшилган 239-нчи мактабга район маориф бўлимининг буйруғи блан кўчирилган бўлсам-да ҳамон госпитальда ишламоқдаман.

Бу мактаб биноси Исаакий майдонида бўлиб, эшиги Александр боғи томонда эди. Мактаб биноси ва эшигининг олдида иккита шер ҳайкали бор. Бу шерлар тўғрисида Пушкин ўзининг «Мис чавандоз» деган поэмасида ҳам ёзган эди.

Уртоқларимдан мактабда иссиқ кийим тўплаш учун бригада тузилипти деб эшитдим.

Уқучилар мактабга қарашли маҳаллалардаги ҳамма уйларга кирадилар. Бизнинг маҳаллага ҳам келишди.

Сочларини иккита қилиб ўриб, ялтиратиб орқасига ташлаб олган, кулча юз бир қиз бола бизни ишонтириб айтди:

— Агарда сизда яхшиси бўлмаса, тортинманг, эскиларини бўлсаям бераберинг. Узимиз ювиб оламиз; жундан қилинган кийимни ювса тез очилади. Биз уларни ювиб бўлиб, ипларини тарқатамиз. Катта болалар ва ўқитучилар улардан жангчилар учун шарф ва қўлқоплар тўқийдилар, деди.

Шериги ҳа деб ифлос ва эски нарсалар тўғрисида ташвиқот қилаберганидан ташвишланган сариф бола шошиб-пишиб:

— Биз янгисиниям оламиз,— деди, жиддий тусда.— Сизда ҳечнарсаси бўлмаслиги мумкин эмас!— деб қўшиб ҳам қўйди.

— Агар эртага келинлар десаларинг ҳам майли, келаверамиз!— деди қиз, мулойимлик блан.

Бизникида турадиган илмий ходим нима беришини билмай шошиб қолди:

— Ростини айтсам, менда ҳечбир жун кийим йўқ. Мен уларга фақат кулранг свитеримни берсам бўлади.

Мактабимизнинг илмий мудири Валентина Васильевна Бабенко тўқучилар бригадасини бошқаради. Унинг кабинети жун буюмлар блан лиқ тўлган. Унинг раҳбарлиги блан жунларни ювиб қуритадилар, ипини тарқатадилар ва ундан жангчиларга керакли бўлган шарф, пайпоқ ва свитер каби нарсалар тўқийдилар. Кекса математика ўқитучиси Анна Матвеевна Матвеева янгилик ихтиро' этгани учун фахрланарди: у эски жун илга пахта ипини қўшиб пишилса, пухта бўлишини ўйлаб топган эди.

Ҳамма тўқучилар тўқиётган нарсаларининг иссиқ бўлиши блан бирга чиройли бўлишини ҳам истадилар.

— Хатлар ҳам бирхил бўлмаслиги керак. Ким нимани ёзгиси келса ёзаберсин,— деди Лидия Константиновна Шитинская. Унинг студент ўғли фронтга энг олдин кўнгилли бўлиб кетганлардан бири эди.

Мен мактабда ҳафтада бир марта кечаси навбатчилик қиламан. Менинг ўрним телефоннинг ёнида бўлади. Навбатчининг ихтиёрида юқори синф ўқучиларидан тузилган ўв-ўзини мудофаа группаси бор. Ҳаво тревогаси ҳақида биринчи сигнал берилиши бланоқ, ўт ўчиручилар бошларига каскаларини кийиб, қўлларига илгак ва болталарини

Би олиб, чортоқдаги ва кенг мактаб биноси ичидаги ўринларига чиқиб турадилар.

Кечқурун бўлса, болалар ёндиручи бомбаларни қанақа қилиб ўчириш тўғрисида узоқ-узоқ гаплашар эдилар. Мен улар блан суҳбатлашиб, «химия звеноси»нинг, айниқса ўғил болаларнинг ўт ўчиручилиikka жуда қизиқишларини билдим. Санитар ва санитаркалар эса, унисига ҳам, бунисига ҳам ҳавас блан қарайдилар. Бу ишлар бемулоҳазалик ҳамда шунчаки қаҳрамон бўлиш йўлидаги истак эмас, балки чинакам ҳавасдир. Менда ҳам, госпитальда хассакашлик қилиш ишидан оғир ярадорлар палатасига ўтиб ишлашга ҳавас пайдо бўлди, Қира эса, операция бўлимига ўтди.

Биз ҳаммамиз Ленинграднинг актив мудофаачилари бўлишни истаймиз!

1941 йил 24 август

Биз ўқитучилар, аҳолини Ленинграддан эвакуация қилиш ишларига сафарбар этилдик. Менга вақтинча госпитальга бормай туришга тўғри келади.

Мактабимизнинг медицина кабинети справка бўлмасига айлантирилган эди. Бу хонада география ўқитучиларимиздан Мария Николаевна Ефремова ва Александр Маркович Москалёвлар қизгин иш олиб борар эдилар. Мария Николаевна мактабимизнинг энг кекса ўқитучиси бўлиб, ёши ҳам етмиш иккига етган. Бу баланд бўйли, сочлари оппоқ ва доим ясашиб юрадиган хотин эди.

Мария Николаевнанинг юраги касал ва кўзи хира бўлишига қарамай, ўзи доимо тетик юради, дарсга ҳам пухта тайёрланади. Унинг касалмандлигини энг яқин дўстларидан бўлак ҳечким билмайди. Бу одам жуда ҳам маданий ва ҳушмуомала.

У — болалар энг яхши кўрадиган педагоглардан биттасидир.

Александр Маркович Москалёв катта мугуз кўзойнак тутган новча, сочига оқ кирган, чўққисоқол ва қора мўйлаб бир кишидир. У ҳаракатда бесўнақайроқ, шинаванда ва ҳушмуомала одам. Унинг дарсини болалар жуда яхши кўради.

Справка бўлмасининг деворларига хариталар осилган. Болалар улардан яқингинада география дарсида фойдаланардилар. Энди эса, ўқитучилар бу хариталардан болаларнинг ота-оналарига Ленинграддан эвакуация

бўлиб кетучиларнинг борадиган томонларини кўрсатиб бермоқдалар. Столларнинг устига темир йўл хариталари ёйиб ташланган.

Бу хариталар устига энгашиб олган Александр Марковичнинг товуши минут сайин эшитилиб туради:

— Кировда бошқа поездга ўтиб олинади. Яхшиси Вологдага бориш. Бу ёққа қаранглар-а! У вақтда ўзларингга ҳам равшан бўлиб қолади,— дейди-да, қаламни хаританинг устидан юргизиб кўрсатади.

Уй ичида игна сиғадиган жой йўқ. Унда бола кўтарган хотинлар, оналарининг этагига осилиб олган болалар, ўғил ёки невараларининг гапларидан ташвишга тушаётган кампирлар кўринади. Бир чол киши ҳа деб:

— Айтинг-чи, менга Ойрот-Турада асалари боқиши иши топилармикин?— деб сўраяпти.

Мария Александровна унинг гапига қизиқиб:

— Сиз асаларичимисиз?— деб сўради.

— Йўқ, мен пенсияга чиққан одамман. Марти заводининг ишчиси эдим. Ешлигимда, бобомнинг вақтида асалари боқиладиган жойда турганман. Аричилик кўп яхши иш-да!

Ҳали Мария Николаевна Ойрот-Турада гул-чечаклар қандай ўсиши ҳақида ўйлаётганида Александр Маркович:

— Бува! Сен Мартичилар бор жойга борсанг яхши бўлар эди. Балки бирор жойда қариндошларинг бордир, ўша жойга борсанг?— деди.

Аммо бунақа гапларни кам гаплашилди. Кўпчилик одамларнинг юзида ғазаб ўти ёнар эди. Негаки, душман уларни ўз жойларини ташлаб кетишга мажбур этган эди.

Қўлида бола кўтарган бир аёл:

— Уерда бизнинг ҳолимиз нима кечар экан? Еш болаларимиз блан кўчаларда қолмасмиканмиз?— деб сўрайди.

— У ерда иш топилармикан?— деб сўрайди яна бир хотин.

Мария Николаевна уларни ишонтирадиган қилиб айтди:

— Ҳой халойиқ! Биз сизларни Ленинграддан, шундай оғир бир вақтда эсон-омон жўнатаётган бўлсагу, воҳотки, сизларни борган жойларингизда кутиб ололмасалар?!

Мария Николаевнанинг сўзларидан кўп кишининг дили таскин топди. Ичкаридан чиқаётган одамларнинг чеҳраси очиқ, улар ўқитучиларга раҳмат айтиб чиқмоқдалар.

Биз шу кунларда жуда ҳам чарчаймиз; эрталаб соат 8 да пунктда ҳозир бўлишимиз керак, ба'зан ишдан кеч соат 9 да ҳам бўшаёлмаймиз.

Ҳарҳолда Ленинград Совети шу ишларга биз педагоглارни сафарбар қилганлигидан шод бўлишимиз керак.

Эвакуация пунктларида ишловчи Ленинград ўқитучилари уруш вақтидаги «биринчи имтиҳондан» «а'ло» баҳо блан ўтдилар.

Кетучилар орасида мактабимизда ўқиган ўғил ва қизлар анчагина бор эди. 5-нчи синф ўқучиси шўхтой Коля Федоров номли бола, одамларнинг орасини ёриб, столга яқинлашаркан:

— Мария Николаевна, сиз мени танияпсизми?— деди.

— Салом, ўғлим,— деди мулойимлик блан Мария Николаевна.— Нега сен мактаб блан кетмадинг?

— Онам унамади, энди биз ҳаммамиз Ярославльга кетаяпмиз, бобомникига. Сиз жўнамайсизми?

— Йўқ, кўриб турибсан-ку, бу ерда иш жуда кўп.

Бола Мария Николаевнанинг кўнглини кўтарш мақсадида:

— Демак, сиз кейинроқ жўнар экансиз-да! Хайр, яхши қолинг,— деди.

Мария Николаевна стол устидан Коляга қўл узатди. Коля ҳайрон бўлдию, лекин Мария Николаевнанинг худди катта кишилар блан хайрлашгандай муомала қилаётганини тездан фаҳмлади. Коля унинг қўлини қаттиқ сиқди ва жиддий ҳолатда туриб:

— Яхши-ёмон гапирган бўлсак, рози бўлинг!— деди, сўнгра столдан йироқлашди, аммо эшикка етганда, яна қайтиб келди:

— Мария Николаевна, мабодо сиз Волга дар'ёси блан борсангиз «Коминтерн» деган пристань эсингизда турсин. Бизнинг Гнездово қишлоғимиз шу пристаньнинг ёнида. Бобомнинг оти ҳам меникига ўхшаган Николай Федоров. Бизникида туришингиз мумкин, уйимиз катта, сигиримиз бор, сут сероб!

Мария Николаевна бу гаплардан кўп хурсанд бўлди.

— Раҳмат Коля, раҳмат! Эсдан чиқармайман, албатта,— деди.

Эвакуация тўсатдан тўхтаб қолди. Немислар темир йўл ва сув йўлларига бомба ташлайбошладилар. Хотинлар, қарилар ва болалар вокзалда бирнеча кун туришгандан кейин, хориб-толиб уйларига қайтиб кетдилар.

ЛЕНИНГРАД ФРОНТГА АЙЛАНДИ

1941 йил 9 сентябрь

«Бомбардимон»нинг нималигини мен энди тушундим.

Кеча кечқурун ҳамма уйда эди. Ишдан сўнг ҳамма ўз уйида тирикчилик блан машғул эди: ошхонадан примусларнинг вориллаган овози эшитилади, биров ваннада ювинмоқда, мен кун бўйи госпитальда ишлаб жуда чарчаганимдан, уй кийимларимни кийиб олиб, столга суяниб ўтирдим. Жуда дам олгим келар эди...

Радиодан «Ҳаво тревогаси, ҳаво тревогаси, ҳаво тревогаси!» деган қаттиқ овоз эшитилади. Ҳовлиларни тревоганинг чинқироқ овози тутиб кетди, чўзиб-чўзиб гудоклар чалинди, паровозлар ҳаяжонли овозлар чиқарди.

Душман самолётлари шаҳарнинг устида эканлигини фаҳмладик. Ун икки яшар Нина Галушина ошхонада ёниб турган примусни шошиб-пишиб ўчирди, унинг онаси эса газ ниқобни олганича чортоққа чиқиб кетди; аллаким: «Чироқлар тўсилганми, текширинглар!» деганича коридорда чопиб юрипти. Мен шошганимча кийинабошладим.

Портлаш овозидан уй бирданига ларзага келди... Коридор томондаги эшик ўзидан-ўзи очилиб кетди. Ҳаводаги самолётларнинг вориллаган овози, юқоридан тушаётган бомбаларнинг хунук чийиллаган товуши ҳаммаёқни тутиб кетди.

Уй яна тебранди... Коридор ва ошхона тўсатдан сапсариқ бўлиб ёришиб кетди. Шу томонга чопиб бордим. Дераза очиқ экан. Ҳовлида бир нарса ёнаётган бўлса керак.

Пиллапояга чопиб чиқдим. 7-нчи синф ўқучиси Вася Галушин блан яна бошқа болалар сра қўрқмасдан ёндиручи бомбага қум сепиб ўчирмоқдалар.

✓ Ҳовли кундуздай ёп-ёруғ. Менга худди учта бомба ёнаётгандай туйилди.

— Учта деяпсизми!.. — деди, Вася Галушин тревогадан сўнг.—Мен ўзим учтасини ўчирдим, болалар блан ҳовли қоровули яна қанчасини ўчиришдию.

Томга чиқиб қарасам, узоқда ўт денгизи ловиллайди. Ҳатто шу зимистон кечада ҳам, қоп-қора тутун бурқираб кўринар эди. Ловиллаб турган аланга ичида гоҳогоҳ бир нарса портлаб кетади ва ундан гупиллаб ёруғ учқунлар кўтарилади. Киши ачинади. Ўзинг учун ачинмайсан, балки шаҳарнинг ҳамда Ватанимизнинг шунлай ҳолига ачинасан.

Нималар ёнапти экан? Вокзал, заводлар, омборлар эмасмикан? Юракда ғазаб ўти алангаланди.

1941 йил 10 сентябрь

Кеча тўққиз марта ҳаво тревогаси бўлди. Ҳаркуни госпиталь палаталарини бирнеча бор кезиб чиқиш, юраладиган касалларни бомбадан пана бўлиш жойига жўнатиш одамни жуда чарчатиб қўяди.

Оғир ярадорларни палаталарида қолдирамиз. Операцияхона блан яра боғлаш хонасида иш давом этмоқда. Қира менга келиб айтади:

— Доктор Анна Ивановна Томп бугун тўрт бор тревога бўлган вақтда ҳам ярадорларни операция қилаберди. Ўзига ҳам, касалларга ҳам ҳеч хавф йўқдай, хотиржамлик блан операция қилаберди. Фақат операция хонадан чиққандан кейин «Менга аччиққина чой келтирсинлар, мен орденаторхонада бўламан!» деди.

Операция бўлимининг ҳамшираси менга:

— Қизларингиз операцияхонада яхши ишлашяпти, ўзларини ҳам яхши тутишяпти,— деди.

1941 йил 11 сентябрь

Бомбардимон вақтида аҳолининг кўпчилик қисми бомбадан пана бўлиш жойига тушади. Кўп оналар болаларини олиб кечқурунданоқ пана жойга ўрнашиб оладилар. Кечга яқин шаҳар қизиқ бир тусга киради: болалар аравачаларда, трамвайларда, оналарининг қўлларида пиёда, қўйингки, ҳамма ерда ўз жойларини ташлаб, бомбадан пана бўлиш жойида тунаш учун бормоқдалар.

«Бомбадан пана бўлиш жойи» нима эканини ленинградлилар жуда яхши биладилар, бу жой уларга гўё қадимдан бордай, энг керакли жойдай туйилади.

Шаҳарга бўлган бомбардимонларнинг бирида Фонтанкадаги илгариги граф Шуваловларнинг саройи ҳам шикаст топди.

Эртаси куни навбатда турганимда менинг олдимдаги бир кампир:

— Фонтанкадаги боярларнинг уйига бомба тушди. Унда илгари граф жаноблар туришар эди... Отам уларнинг ҳовлисида қоровул бўлиб ишлаган. Бизнинг хонамиз жуда яхши, ёруғ эди. Мен худди ҳозиргидай билман, чап томонда отхона ва извошхона, ўнг томони ергўла эди, бомбадан пана бўладиган жойи у вақтда қардан бўлганини сра билмай турибман, у чоқда мен кичкина қиз бола эдим.

Навбатда турганлар бирдан хохолашиб, унинг жаҳлини чиқардилар.

— Нимага куласизлар? Қари кишининг эсдан чиқариб қўйиши айб эмас-ку!

Шаҳримизда бомбадан пана бўладиган жойнинг аҳамияти жуда катта, у мингларча кишиларнинг ҳаётини сақлаб қолади. Аммо уйга бомба тегиб қулатиб юборганда, бомбадан пана бўлиш жойига ҳам тупроқлар ёғилади. Қулаган жойларда босилиб қолган кишиларни МПВО командалари қазиб оладилар. Бу жуда ҳам хавфли иш. Сал эҳтиётсизлик қилинса, деворлар қулаб тўсинлар тушиб кетиб қолиши мумкин. Бизнинг ўғил болаларимиз бу ишда ҳам қатнашадилар.

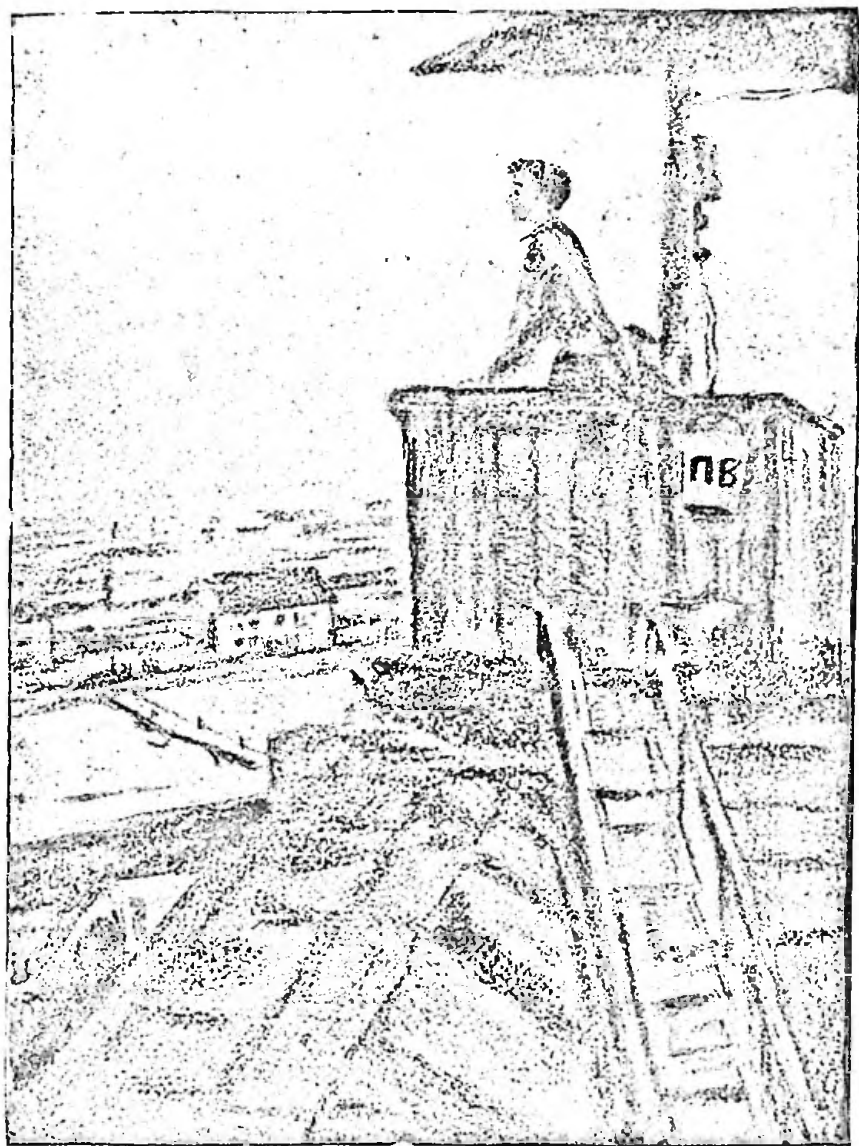
Улар менга мақтаниб:

— Биз энди МПВО командасида ишляепмиз,— деб қўйишади.

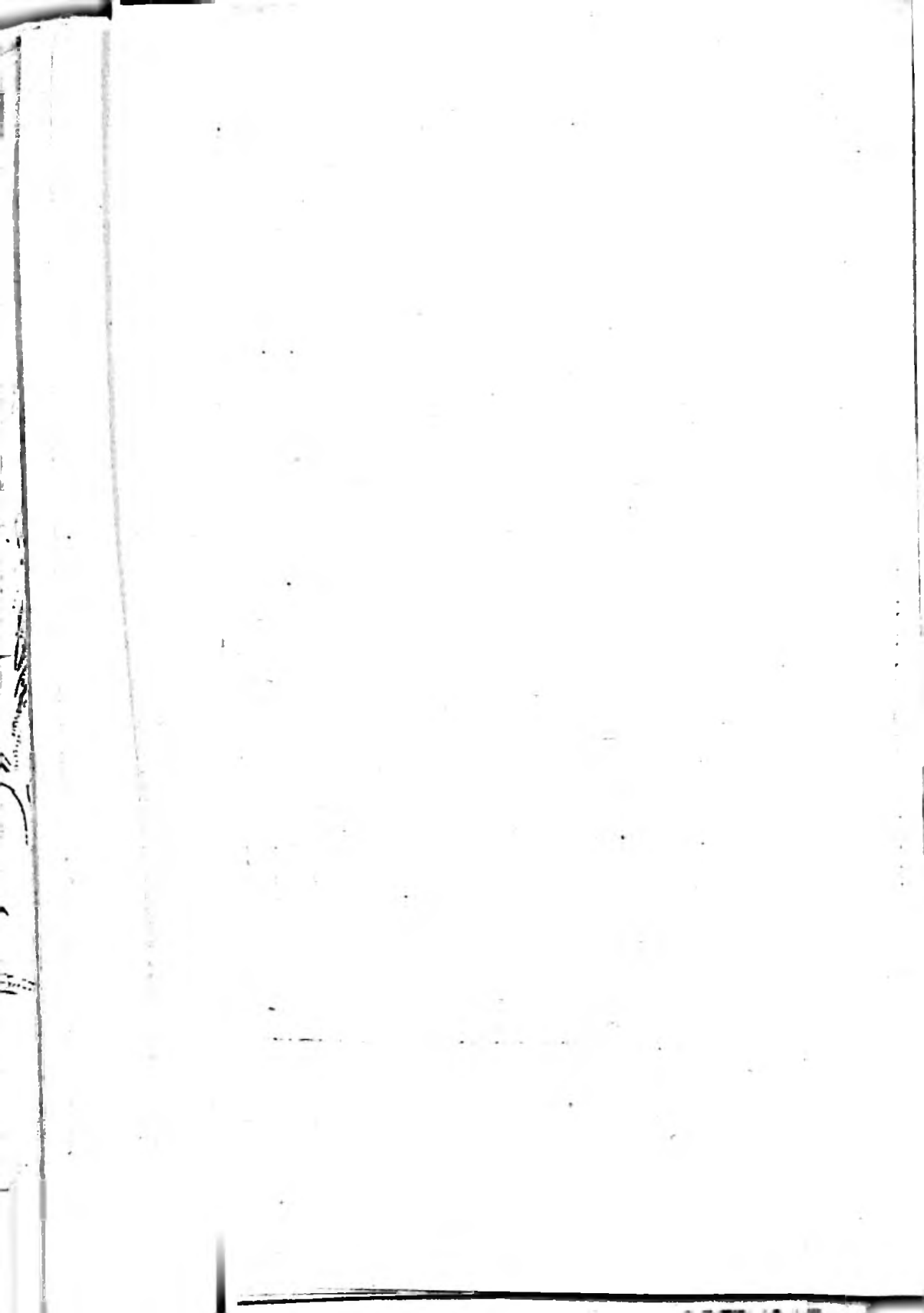
— Унда нима иш қиласизлар?— деб сўраганимда, Гуля Виленчик:

— Қулаган жойларни қазиймиз,— деб, керилиб жавоб беради.— Мен отбойни эшитишим бланоқ бомбадан пана бўлиш жойидан чопқиллаб чиқиб, қўлимга белкуракни олиб, бомба тушган уйга томон югураман. Мен доим белкурагимни бирга олиб юраман, бўлмаса дружиначилардан курак тегмайди.

— Юра Бўлатов бўлса, томга ҳам белкураги блан чиқади. У ўз уйида ўт ўчиручи-да! У айтади:— Белкурак томда ҳам керак бўлиб қолади. Юркага қазиш ишларини

Ҳозир ўтучиручи бўлиб ишляяпман. Тревога вақтида томда ўтиришни жуда яхши кўраман. Томда ўтириши ҳам хавфли, ҳам кўнгилли.

бошқаришни ҳам юклайдилар, негаки, у қанақа қилиб қазнишни яхши билиб қолган.

— Узням полвон-да!— дейди ҳавас билан ориққина, нозик жуссали Коля Ушаков.

— Яқинда улар эмизликли боласи билан кўмилиб қолган бир хотинни тириклай қазиб олишди. Опасига бомба парчалари тегиб, ҳамма ёғи титилиб кетган экан...

Менда ўқиган Аня Миронова бомбардимондан қулаган ерларни қазииш ва тозалаш ишларида ўғил болалар билан биргаликда қандай ишлаганини менга гапириб берди:

«Бомбардимон бошланганда мен кўча эшикда навбатчилик қилиб турдим. Ҳамма ишни қоидада кўрсатилганча адо этишга ҳаракат қилдим... Биринчи тушган ёндиручи бомба омборнинг томига тегиб, тешиб ўтиб кетди. Бирдан омборнинг ичини аланга тутиб, қуруқ ўтинларга ўт кетди. Мен ўт ўчиручиларни чақириб келиш учун чопганимча конторага бордим. Қайтиб келиб қарасам, ҳовлимиздаги ўғил болалар ўт ўчирадиган сув жўмрагидан тортиб, то ўт кетган омборгача саф тортиб, пақирда қўлма-қўл сув узатаяптилар. Аланга ҳам пасайиб келаётгандай кўринади.

Шундай қилиб, ўт ўчиручилар келгунча ўтни ўчириб қўйишди.

Брандмайор:

— Баракалла болалар! Шу ишга бош бўлган ким?— деди.— У бизнинг ҳовлимизда туручи энг дадил бир ўғил бола экан».

Районимизда қолган ҳамма болалар, айниқса ўғил болалар, бир-бирлари билан таниш бўлиб қолдилар. Умумий иш ҳисобланган шаҳар мудофааси уларни аҳл қилиб бирлаштирди. Уқучиларимиздан Валя Михельсон:

— Урушдан илгари биз маҳалланинг болалари билан доимо жанжаллашар ва муштлашар эдик, бир қўрадаги болалар ҳам жуда ноиттифоқ яшар эдик. Энди уруш кунлари бўлса, ҳаммамиз ўртоқлашдик-қолдик, ҳатто қизлар билан ҳам иноқ бўп кетдик,— дейди.

— Тўғри айтасан,— деди Слава Капица,— ҳаммадан шуниси яхшики, уй бошқармасининг бошлиқлари бизни уришмайдиган бўлиб қолди.— Уришиб нима қилади! Биз ҳозир жуда катта фойда етказаяпмиз,— деб фахрланди Валя.— Ленинград совети қишга тайёрлик кўришни буюргани учун водопровод трубаларига латта ўраяпмиз. Кеча

...денгг Илмий мудиримиз Ва
ШШ ШШ Сильевна ишлаётган экан. Рост айтаяпман, ўз
кўзим блан кўрдим.

Бизнинг йигитларимиз субутли, улар ҳар ишга ҳозир
ва ҳамма нарсага ақллари етади.

1941 йил 12 сентябрь

Мен кундалик ҳодисаларни ёзиб улгуролмайман, ле-
кин ёзиш керак эди. Ўзим жуда чарчайман, шундай бўл-
са ҳам, госпитальда тетик кўринишга тиришаман. Биз
қаттиқ кўнгилли бўлиб қолганмиз, аммо одамларнинг
саломини, эрка гапларини эшитганимизда ва бизни унут-
май ёзилган хатларни ўқиганимизда юрагимиз тўлиб,
кўзга ёш оламиз. Бошқа кўп кишилар ҳам шундай бўл-
салар керак. 8-нчи сентябрь куни мен ленинградлилардан
жуда кўпининг йиғлаганларини кўрдим.

Шу куни шаҳарнинг ҳамма жойига мўйсафид Жам-
булнинг ленинградлиларга қарата айтган ше'ри босилган
плакатлар ёпиштирилган эди.

Ленинградлилар, менинг фарзандларим!
Ленинградлилар, менинг ифтихорим!
Қирда мавж урган булоқни кўрдим,
Булоқда Неванинг аксини кўрдим.
Қорли тоғларга ташласам назар,
Кекса кўзимга шулар кўринар:
Сизнинг кўприкдай юксалгандир тоғ,
Болтиқдай кўм-кўк товланар ҳарёқ,
Оқшомда сонсиз фонарьни кўрдим.
Томларнинг олтин учларин кўрдим...
Ленинградлилар, менинг фарзандларим!
Ленинградлилар, менинг ифтихорим!

Одамлар ичларида ўқидилар. Кўплари йиғладилар.
Мен ҳам йиғлаб юбордим. Уйларни тешиб ўтиб кетадиган
бомбаларнинг чийиллаб тушиб келиши қандайлигини
кўрмаган-билмаган ўша узоқ жойлардан одамлар самимий
саломлар юборганлиги жуда та'сир қилар эди.
Уларнинг биз учун юраги ачишади. Улар бизга ёр...

Бу ше'р бошдан-оёқ бизнинг шаҳримиздан фахрланиб,
қуйидагича жўшқинлик блан ёзилган эди.

Қаттиқ зарбалар беришга тайёр!
Тошларини ёв парчалаёлмас,

Боғларини ҳеч депсиб ўтолмас.
Ленинградга ҳамма томондан
Поездлар тинмай жўнаб кетмоқда,
Қишлоқ ҳамда шаҳарларимиз
Ўз жангчиларини кузатишмоқда.
Бугун мижджа қоқаолмайман мен...
Тонгда руҳлантисин қўшиқларим—
Сизга мададкор бўлсин, дўстларим,
Ленинградчилар, менинг фарзандларим,
Ленинградчилар, менинг ифтихорим!

Қариндош-уруғларимиз, ёр-биродарларимиз, барча совет кишилари биз учун ҳам чекишлари ҳаммамизга аён. Улар бизни севадилар ва аҳволимизни биладилар. Бу эса, бизга ҳаёт бахш этади ва ишимизга мадад беради.

Жамбул биздан узоқда яшайди. Мен унинг шеърларини ўқиб, ёрқин ва иссиқ кунларни, боғ-роғларни, шалдираб оққан ариқларни кўз олдимга келтирдим...

Кекса оқин бизнинг бошимизга тушган мусибатни билган-да, узоқ Ленинградга ёрдам қўлини чўзишни истаган. Чиндан ҳам унинг бизга ёрдами тегди... Раҳмат унга. Бизни ёд этганларнинг ҳаммасига ҳам раҳмат...

1941 йил 15 сентябрь

Кеча мен Садовая кўчасида Невский кўча блан Адмиралтействога бордим. Қуёшли кун эди. Кўчада одамлар кўп. Бирданига қаттиқ гумбурлаган товуш эшитилди. Бундай қаттиқ овозни илгари эшитган эмасмиз. Унинг кетидан яна икки-уч марта отилди. Урта яшар бир денгизчи-командир бизга далда бериб айтди:

— Ўз кемаларимиздан отаяптилар.

Яна бир отилиши блан чап томондаги уйларнинг тепасида қопқора тутун бурқираб кетди. Ўзимизникилар отаётгани маълум бўлди.

Мен дарвозахонага кириб олдим. Отиш кучайиб кетди. Кўчаларда ҳечким қолмади.

— Енимда боя Невскийда бизга далда берган денгизчи ҳам пайдо бўлди.

Унинг қовоғи солиқ, ўзи ташвишли кўринар эди.

— Нима отаяпти? — деб сўрадим.

Бу жуда ғалати, чамамда немисларнинг узоққа тадиган тўпига ўхшайди—, деди у.—Аблаҳлар марра-ни ўзгартиб отаяпти-да. Ҳозир снарядлар Майоров прос-кти атрофига тушаяпти.

■) 11111ни айтаётганда мен Тайцнинг нариги ёғидаги баландликнинг тепасидаги лютеранчилар қабристонини кўз олдимга келтирдим. Бу баландлик тепасидан қараганда шаҳар кафтда тургандай кўринади. Уша жойдаги мактаб ўқитучиси бизга зинапояда туриб, 1919 йили оқлар Ленинградни кузатиб турган жойни кўрсатди, улар Ленинград бирнеча кундан кейин бизнинг қўлимизга ўтади дейишган экан.

Уша вақтда юзага чиқмаган қора ниятлар энди ҳам юзага чиқмайди... Мен ҳам кўрқмайдиган бўлиб қолдим.

Бир ярим соатдан кейин отиш тўхтади, ҳаёт яна давом этаберди: трамвайлар юриб кетди, троллейбус йўлларини тузатгани ремонт шоти юкланган машина етиб келди, кўчалар йўловчилар блан тўлди.

Невский кўчасининг ўнг томонидаги уй ойналари синганидан, одамлар ойналарни ғарч-ғурч босиб ўтмоқдалар. Ҳовли қоровуллари синиб тушган парча-пурчаларни шошиб-пишиб йиғиб олар, кўчаларни супураб эдилар. Держинский кўчасида, ойна синиқларини ғирчиллатиб босиб бормоқдаман.

Мен турадиган уйнинг олдига оламон тўпланипти. Оёқ остида ойна, ғишт ва сувоқ парчалари ётипти. Дарвозанинг пештоқида катта тешик пайдо бўлган: снаряд айланма пиллапояга тушипти. Бизнинг уйга ҳаммаси бўлиб учта снаряд тушган.

Менинг квартиримда Андрейнинг бўлмаси шикастланган. Унда Серёжа ҳам фронтга кетгунча турган эди. Ҳамма нарсага ойна ва шувоқ парчалари чачраган. Портлашнинг зарбидан жовоннинг қалин эшиги кўчиб қара-вотга тушипти.

Хонани тозалашга киришдим. Андрей ҳозир қаерда экан? Ундан бори-йўғи битта хат келган, холос.

Серёжа эса, ўқчи батальон блан фронтга жўнаган эди, ундан ҳам ҳечқандай хат-хабар йўқ.

Янгидан отиш бошланиб, уй тозалаш ҳам тўхтади. Снаряднинг учиб ўтаётган овози бомбанинг тушаётгандаги овозидан бутунлай бошқача эканини мен яхши билиб қолдим; снаряд устимиздан учиб ўтаётганида, унинг овози эшитилади. Снаряд учиб ўтгандан сўнг узоқдан даҳшатли портлаш ва қулаган уй парчаларининг тасирлаб тушиш овози эшитилиб қолади.

Шаҳримиз фронтга айланди. Бугун типпатик турган уй эртага йўқ бўлиб қолади. Бугун биз тирикмиз, ишлаяп-

миз, эртага бошимизга нималар келади? — айтмоқчи эртага дейман-а, балки бугун, бир соатдан, балки бир минутдан сўнг нима бўлади, — буни ҳечким билмайди.

Ҳозир бу тўғрида ўйлашнинг кераги йўқ. Қўлни қовуштириб турмасдан ишлаш керак, ишлаш.

1941 йил 16 сентябрь

7 сентябрь куни газеталарда ВЛКСМ Ленинград область ва шаҳар комитетларининг Ленин шаҳар ёшларига қаратилган хитобномаси босилиб чиқди.

Бу хитобномада: «Шаҳар энг оғир хавфда қолган минутларда шаҳарнинг қаҳрамон ёшлари доим биринчи сафда туриб, уни мудофаа этдилар» дейилган.

Ўқучиларимизга бу хитобнома қаттиқ таъсир кўрсатди, аммо госпитальда ишловчи ёш ёрдамчиларимиз бу хитобномани ўқигандан кейин ўкиниб қолдилар:

— Нима иш қилган эканмизки, мудофаачи дейдилар!.. Биз ҳечқандай қаҳрамонлик кўрсатаётганимиз йўқ-ку, — дейди Кира.

Оля унинг гапини қувватлаб айтади:

— Тўғри айтасан, — чунончи, мени олганингда госпитальга бораман, хоналарни тозалайман, юзаман, ярадорларга қарайман, холос. Шуям иш бўлдимми? Унингчи синфда ўқишлар бошланмагунча, барибир қиладиган ишим йўқ-да, — деб, яна ҳам кўпроқ ўкиниб гапирди. Фронтга кетган қизларга қойил бўлиш керак, чунки улар жанг майдонидан ярадорларни олиб чиқадилар, мерганлик қиладилар, учучи бўлиб ишлайдилар. Биз бўлсак, она қўйнида ўтирибмиз.

Мен уруш кунлари ҳарбир кишининг меҳнати жуда қимматли эканини қизларга тушунтирдим.

— Агар Ленинграддаги ҳамма ишчилар, ҳатто новозойларгача фронтга кетиб қолса, уларнинг кетидан ҳамширалар, врачлар ҳам кетса нима бўлар эди? — деб савол ташладим.

— Сиз, ишнинг кичкинаси бўлмайди деб, бизни ишончсиз-да? — деди Люба.

— Ишнинг кичкинаси ҳам бўлади, албатта, аммо ҳамма халқ томонидан бажарилган майда ишлардан уш учун фойдали бўлган катта ишлар келиб чиқади, — айтдим мен.

Люба чуқур нафас олди-да, ҳазиллашгандек:

нариги мактабга борсак, кўчага баррикада қуришаётган экан. Унда ким ишлаяпти денг? Илмий мудиримиз Валентина Васильевна ишлаётган экан. Рост айтаяпман, ўз кўзим блан кўрдим.

Бизнинг йигитларимиз субутли, улар ҳар ишга ҳозир ва ҳамма нарсага ақллари етади.

1941 йил 12 сентябрь

Мен кундалик ҳодисаларни ёзиб улгуролмайман, лекин ёзиш керак эди. Ўзим жуда чарчайман, шундай бўлса ҳам, госпитальда тетик кўринишга тиришаман. Биз қаттиқ кўнгилли бўлиб қолганмиз, аммо одамларнинг саломини, эрка гапларини эшитганимизда ва бизни унутмай ёзилган хатларни ўқиганимизда юрагимиз тўлиб, кўзга ёш оламиз. Бошқа кўп кишилар ҳам шундай бўлсалар керак. 8-нчи сентябрь куни мен ленинградлилардан жуда кўпининг йиғлаганларини кўрдим.

Шу куни шаҳарнинг ҳамма жойига мўйсафид Жамбулнинг ленинградлиларга қарата айтган ше'ри босилган плакатлар ёпиштирилган эди.

Ленинградлилар, менинг фарзандларим!
Ленинградлилар, менинг ифтихорим!
Қирда мавж урган булоқни кўрдим,
Булоқда Неванинг аксини кўрдим.
Қорли тоғларга ташласам назар,
Кекса кўзимга шулар кўринар:
Сизнинг кўприкдай юксалгандир тоғ,
Болтиқдай кўм-кўк товланар ҳарёқ.
Оқшомда сонсиз фонарьни кўрдим.
Томларнинг олтин учларин кўрдим...
Ленинградлилар, менинг фарзандларим!
Ленинградлилар, менинг ифтихорим!

Одамлар ичларида ўқидилар. Кўплари йиғладилар. Мен ҳам йиғлаб юбордим. Уйларни тешиб ўтиб кетадиган бомбаларнинг чийиллаб тушиб келиши қандайлигини кўрмаган-билмаган ўша узоқ жойлардан одамлар самимий саломлар юборганлиги жуда та'сир қилар эди. Уларнинг биз учун юраги ачишади. Улар бизга ёр...

Бу ше'р бошдан-оёқ бизнинг шаҳримиздан фахрланиб, қуйидагича жўшқинлик блан ёзилган эди.

Қаттиқ зарбалар беришга тайёри
Тошларини ёв парчалаёлмас,

Богларини ҳеч депсиб Утолмас
Ленинградга ҳамма томондан
Поездлар тинмай жўнаб кетмоқда,
Қишлоқ ҳамда шаҳарларимиз
Ўз жангчиларини кузатишмоқда.
Бугун мишжа қоқолмайман мен...
Тонгда руҳлантирсан қўшиқларим—
Сизга мададкор бўлсин, дўстларим,
Ленинградлилар, менинг фарзандларим,
Ленинградлилар, менинг ифтихорим!

Қариндош-уруғларимиз, ёр-биродарларимиз, барча совет кишилари биз учун ҳам чекишлари ҳаммамизга аён. Улар бизни севадилар ва аҳволимизни биладилар. Бу эса, бизга ҳаёт бахш этади ва ишимизга мадад беради.

Жамбул биздан узоқда яшайди. Мен унинг шеърларини ўқиб, ёрқин ва иссиқ кунларни, боғ-роғларни, шалдираб оққан ариқларни кўз олдимга келтирдим...

Кекса оқин бизнинг бошимизга тушган мусибатни билган-да, узоқ Ленинградга ёрдам қўлини чўзишни истаган. Чиндан ҳам унинг бизга ёрдами тегди... Раҳмат унга. Бизни ёд этганларнинг ҳаммасига ҳам раҳмат...

1941 йил 15 сентябрь

Кеча мен Садовая кўчасида Невский кўча блан Адмиралтействога бордим. Қуёшли кун эди. Кўчада одамлар кўп. Бирданига қаттиқ гумбурлаган товуш эшитилди. Бундай қаттиқ овозни илгари эшитган эмасмиз. Унинг кетидан яна икки-уч марта отилди. Урта яшар бир денгизчи-командир бизга далда бериб айтди:

— Ўз кемаларимиздан отаяптилар.

Яна бир отилиши блан чап томондаги уйларнинг тепасида қопқора тутун бурқираб кетди. Ўзимизникилар отаётгани маълум бўлди.

Мен дарвозахонага кириб олдим. Отиш кучайиб кетди. Кўчаларда ҳечким қолмади.

Ёнимда боя Невскийда бизга далда берган денгизчи ҳам пайдо бўлди.

Унинг қовоғи солиқ, ўзи ташвишли кўринар эди.

— Нима отаяпти? — деб сўрадим.

Бу жуда ғалати, чамамда немисларнинг узоққа отадиган тўпига ўхшайди—, деди у.—Аблаҳлар маррани ўзгартиб отаяпти-да. Ҳозир снарядлар Майоров проспекти атрофига тушаяпти.

нариги мактабга борсак, кўчага баррикада қуришаётган экан. Унда ким ишляпти денг? Илмий мудиримиз Валентина Васильевна ишлаётган экан. Рост айтаяпман, ўз кўзим блан кўрдим.

Бизнинг йигитларимиз субутли, улар ҳар ишга ҳозир ва ҳамма нарсага ақллари етади.

1941 йил 12 сентябрь

Мен кундалик ҳодисаларни ёзиб улгуролмайман, лекин ёзиш керак эди. Ўзим жуда чарчайман, шундай бўлса ҳам, госпитальда тетик кўринишга тиришаман. Биз қаттиқ кўнгилли бўлиб қолганмиз, аммо одамларнинг саломини, эрка гапларини эшитганимизда ва бизни унутмай ёзилган хатларни ўқиганимизда юрагимиз тўлиб, кўзга ёш оламиз. Бошқа кўп кишилар ҳам шундай бўлсалар керак. 8-нчи сентябрь куни мен ленинградлилардан жуда кўпининг йиғлаганларини кўрдим.

Шу куни шаҳарнинг ҳамма жойига мўйсафид Жамбулнинг ленинградлиларга қарата айтган ше'ри босилган плакатлар ёпиштирилган эди.

Ленинградлилар, менинг фарзандларим!
Ленинградлилар, менинг ифтихорим!
Қирда мавж урган булоқни кўрдим,
Булоқда Неванинг аксини кўрдим.
Қорли тоғларга ташласам назар,
Кекса кўзимга шулар кўринар:
Сизнинг кўприкдай юксалгандир тоғ,
Болтиқдай кўм-кўк товланар ҳарёқ.
Оқшомда сонсиз фонарьни кўрдим.
Томларнинг олтин учларин кўрдим...
Ленинградлилар, менинг фарзандларим!
Ленинградлилар, менинг ифтихорим!

Одамлар ичларида ўқидилар. Кўплари йиғладилар. Мен ҳам йиғлаб юбордим. Уйларни тешиб ўтиб кеталиган бомбаларнинг чийиллаб тушиб келиши қандайлигини кўрмаган-билмаган ўша узоқ жойлардан одамлар самимий саломлар юборганлиги жуда та'сир қилар эди. Уларнинг биз учун юраги ачишади. Улар бизга ёр...

Бу ше'р бошдан-оёқ бизнинг шаҳримиздан фахрланиб, қуйидагича жўшқинлик блан ёзилган эди.

Қаттиқ зарбалар беришга тайёр!
Тошларни ёв парчалаёлмас,

Боғларини ҳеч депсизб ўтолмас.
Ленинградга ҳамма томондан
Поездлар тинмай жўнаб кетмоқда,
Қишлоқ ҳамда шаҳарларимиз
Ўз жангчиларини кузатишмоқда.
Бугун мишжа қоқолмайман мен...
Тонгда руҳлантисин қўшиқларим—
Сизга мададкор бўлсин, дўстларим,
Ленинградчилар, менинг фарзандларим,
Ленинградчилар, менинг ифтихорим!

Қариндош-уруғларимиз, ёр-биродарларимиз, барча совет кишилари биз учун ғам чекишлари ҳаммамизга аён. Улар бизни севадилар ва аҳволимизни биладилар. Бу эса, бизга ҳаёт бахш этади ва ишимизга мадад беради.

Жамбул биздан узоқда яшайди. Мен унинг шеърларини ўқиб, ёрқин ва иссиқ кунларни, боғ-роғларни, шалдираб оққан ариқларни кўз олдимга келтирдим...

Кекса оқин бизнинг бошимизга тушган мусибатни билган-да, узоқ Ленинградга ёрдам қўлини чўзишни истаган. Чиндан ҳам унинг бизга ёрдами тегди... Раҳмат унга. Бизни ёд этганларнинг ҳаммасига ҳам раҳмат...

1941 йил 15 сентябрь

Кеча мен Садовая кўчасида Невский кўча блан Адмиралтействога бордим. Қуёшли кун эди. Кўчада одамлар кўп. Бирданига қаттиқ гумбураган товуш эшитилди. Бундай қаттиқ овозни илгари эшитган эмасмиз. Унинг кетидан яна икки-уч марта отилди. Урта яшар бир денгизчи-командир бизга далда бериб айтди:

— Ўз кемаларимиздан отаяптилар.

Яна бир отилиши блан чап томондаги уйлarning тепасида қопқора тутун бурқираб кетди. Ўзимизникилар отаётгани маълум бўлди.

Мен дарвозахонага кириб олдим. Отиш кучайиб кетди. Кўчаларда ҳечким қолмади.

Енимда боя Невскийда бизга далда берган денгизчи ҳам пайдо бўлди.

Унинг қовоғи солиқ, ўзи ташвишли кўринар эди.

— Нима отаяпти? — деб сўрадим.

Бу жуда ғалати, чамамда немисларнинг узоққа отадиган тўпига ўхшайди—, деди у.—Аблаҳлар маррани ўзгартиб отаяпти-да. Ҳозир снарядлар Майоров проспекти атрофига тушаяпти.

У шу гапни айтаётганда мен Тайшнинг нариги ёғидаги баландликнинг тепасидаги лютеранчилар қабристонини кўз олдимга келтирдим. Бу баландлик тепасидан қараганда шаҳар қафтда тургандай кўринади. Уша жойдаги мактаб ўқитучиси бизга зинапояда туриб, 1919 йили оқлар Ленинградни кузатиб турган жойни кўрсатди, улар Ленинград бирнеча кундан кейин бизнинг қўлимизга ўтади дейишган экан.

Уша вақтда юзага чиқмаган қора ниятлар энди ҳам юзага чиқмайди... Мен ҳам қўрқмайдиган бўлиб қолдим.

Бир ярим соатдан кейин отиш тўхтади, ҳаёт яна давом этабери: трамвайлар юриб кетди, троллейбус йўлларини тузатгани ремонт шоти юкланган машина етиб келди, кўчалар йўловчилар блан тўлди.

Невский кўчасининг ўнг томонидаги уй ойналари синганидан, одамлар ойналарни ғарч-ғурч босиб ўтмоқдалар. Ҳовли қоровуллари синиб тушган парча-пурчаларни шошиб-пишиб йиғиб олар, кўчаларни супураб эдилар. Дзержинский кўчасида, ойна синиқларини ғирчиллатиб босиб бормоқдаман.

Мен турадиган уйнинг олдига оламон тўпланипти. Оёқ остида ойна, ғишт ва сувоқ парчалари ётипти. Дарвозанинг пештоқида катта тешик пайдо бўлган: снаряд айланма пиллапояга тушипти. Бизнинг уйга ҳаммаси бўлиб учта снаряд тушган.

Менинг квартиримда Андрейнинг бўлмаси шикастланган. Унда Серёжа ҳам фронтга кетгунча турган эди. Ҳамма нарсага ойна ва шувоқ парчалари чачраган. Портлашнинг зарбидан жовоннинг қалин эшиги кўчиб қара-вогга тушипти.

Хонани тозалашга киришдим. Андрей ҳозир қаерда экан? Ундан бори-йўғи битта хат келган, холос.

Серёжа эса, ўқчи батальон блан фронтга жўнаган эди, ундан ҳам ҳечқандай хат-хабар йўқ.

Янгидан отиш бошланиб, уй тозалаш ҳам тўхтади. Снаряднинг учиб ўтаётган овози бомбанинг тушаётгандаги овозидан бутунлай бошқача эканини мен яхши билиб қолдим; снаряд устимиздан учиб ўтаётганида, унинг овози эшитилади. Снаряд учиб ўтгандан сўнг узоқдан даҳшатли портлаш ва қулаган уй парчаларининг тасирлаб тушиш овози эшитилиб қолади.

Шаҳримиз фронтга айланди. Бугун типпатик турган уй эртага йўқ бўлиб қолади. Бугун биз тирикмиз, ишлаяп-

миз, эртага бошимизга нималар келади? — айтмоқчи эртага дейман-а, балки бугун, бир соатдан, балки бир минутдан сўнг нима бўлади,— буни ҳечким билмайди.

Ҳозир бу тўғрида ўйлашнинг кераги йўқ. Қўлни қовуштириб турмасдан ишлаш керак, ишлаш.

1941 йил 16 сентябрь

7 сентябрь куни газеталарда ВЛКСМ Ленинград область ва шаҳар комитетларининг Ленин шаҳар ёшларига қаратилган хитобномаси босилиб чиқди.

Бу хитобномада: «Шаҳар энг оғир хавфда қолган минутларда шаҳарнинг қаҳрамон ёшлари доим биринчи сафда туриб, уни мудофаа этдилар» дейилган.

Ўқучиларимизга бу хитобнома қаттиқ та'сир кўрсатди, аммо госпитальда ишловчи ёш ёрдамчиларимиз бу хитобномани ўқигандан кейин ўкиниб қолдилар:

— Нима иш қилган эканмизки, мудофаачи дейдилар!.. Биз ҳечқандай қаҳрамонлик кўрсатаётганимиз йўқ-ку,— дейди Кира.

Оля унинг гапини қувватлаб айтади:

— Тўғри айтасан,— чунончи, мени олганингда госпитальга бораман, хоналарни тозалайман, юваман, ярадорларга қарайман, холос. Шуям иш бўлдимиз? Учинчи синфда ўқишлар бошланмагунча, барибир қиладиган ишим йўқ-да,— деб, яна ҳам кўпроқ ўкиниб гапирди. Фронтга кетган қизларга қойил бўлиш керак, чунки улар жанг майдонидан ярадорларни олиб чиқадилар, мерганлик қиладилар, учучи бўлиб ишлайдилар. Биз бўлсак, она қўйнида ўтирибмиз.

Мен уруш кунлари ҳарбир кишининг меҳнати жуда қимматли эканини қизларга тушунтирдим.

— Агар Ленинграддаги ҳамма ишчилар, ҳатто новвойларгача фронтга кетиб қолса, уларнинг кетидан ҳамширалар, врачлар ҳам кетса нима бўлар эди? — деб савол ташладим.

— Сиз, ишнинг кичкинаси бўлмайди деб, бизни ишонтирмоқчисиз-да? — деди Люба.

— Ишнинг кичкинаси ҳам бўлади, албатта, аммо ҳамма халқ томонидан бажарилган майда ишлардан уруш учун фойдали бўлган катта ишлар келиб чиқади,— деб айтдим мен.

Люба чуқур нафас олди-да, ҳазиллашгандек:

— Муздай сувда кир чайқаётганимда ўзимни ўшанақа деб овутаман-да,— деди.

— Уйнинг еттинчи қаватига ўтин ташиб чиқаётганимда, мен ҳам шундай деб овунаман,— деди бошқа қиз.

— Тушундик. Майда ишлар ҳам керак экан. Мен энди, яра боғлайдиган хонага кириб, гипс парчаларини ташиб чиқиб тураман,— деди Кира.

Уйга бориб хурсандликнинг устидан чиқдим. Кўк конвертда хат кепти. Қарасам, бу хат «Катта ер» дан, Молотов областидан экан.

«Ленинграддан кетиб қолганим менинг учун уят бўлди. Қўрққанымдан кетмаганлигимни сиз биласиз. Менга Ленинградда бўлишдан кўра, болаларнинг олдида бўлганим зарурроқ кўринган эди. Энди, Ленинград шундай оғир аҳволда қолган кунларда эса, унда бўлишни ўз бурчим деб биламан. Сизларнинг қилаётган ишингиз зўр иш, биз бўлсак, майда-чуйда ишлар блан оварамиз».

Буни ёзган қизча илгари менда ўқиган эди, ҳозир у «Катта ер» да Ленинграддан борган болалар интернатида мудир бўлиб ишлайди. У Ленинграддан борган юзларча болалар учун зўр фойдали ишлар қилаётган бўлса ҳам, унга бу ишлар оз кўринади. У, Ленинградлилар чинакам зўр ишлар бажараётирлар деб ҳисоблайди. Бизнинг ўқучи қизларимиз эса, иш бундан ҳам қийинроқ бўлган жойларга бориб ишлашни истайдилар.

Миша Марголин менга фронтдагилар ҳам «курашнинг қайнаган жойида» бўлишни истаганликларини ёзган эди.

Буларнинг ҳаммаси Ватанга каттароқ фойдалар етказиш йўлидаги истак ва зўр интилишни билдиради.

Ғалаба қозониш иродаси мана шундан иборат...

1941 йил 18 сентябрь

Госпитальда оғир ярадорлар жуда кўп. Мен эрта блан соат 8 да қўлимга битта кўрачада сув, пақир, совун ва сочиқ кўтариб палатага кирдим.

Фронтдан бирор севинчли хабар олиб келмадимикин? деб, ҳаммамнинг кўзи менда эди. Аммо севинчли хабар йўқ эди. Шу сабабли улар хафа бўлгандай бўлиб қолди,

Оля Тирса олдимга келиб:

— Палатамизга битта ярадор опкелишган эди. У замбилдан олиб каравотга ётқизишга кўпмаяпти. Санитарка ҳамширани ёки сизни айтиб келгин деб айтди,— деди.

Палатага бордим. Полда замбил турипти. Унинг устида ётган касал қалин кулранг одеял блан иягигача ўраб қўйилган. Оқ ёстиқда ётган йигитчанинг чиройли башарасига кўзим тушди. Унинг катта-катта кулранг кўзлари менга қараб турарди. У оғзини чирт юмиб олган, лабларининг буришиб туришидан азоб тортаётганлиги англашилди.

Ярадорга эгилиб қарадим-да:

— Сизни оламиз деб қийнашдими? — дедим.

— Йўқ. Менга тегиш ярамайди. Биласизми, иккала оёғим ҳам сезмайди... Умуртқа нервларим ҳам контузия бўлган... Жудаям оғрийди... Мени жойимдан қўзғатиб бўлмайди...

Мен замбилнинг ёнига полга ўтирдим. Унга замбилдан кўра каравотда ётиш тинч эканини гапириб, ялиндим, ёлвордим. У зўрға унади ва:

— Майли, бўлмаса, аммо жуда эҳтиётлик блан олинлар, ўзингиз ёрдам қилинг,— деди.

Замбилни каравот бўйи кўтаришди.

Ярадар иккала қўли блан бўйнимдан қучоқлади. Санитаркалар эса, унинг гавдасини жуда эҳтиётлик блан кўтардилар. Касални бир зумда каравотга олиб қўйдик. Ярадорнинг лаблари қалтираганидан ва қўлларини мушт қилиб олгандан билдимки ундаги оғриқ жуда зўр. Ҳамшира энгашиб, морфий пуркайбошлади. Беморнинг кўзлари менга тикилди.

— Раҳмат! Энди яхши бўлди менга. Сиз врачмисиз?

— Йўқ.

— Кимсиз?

— Уқитучиман. Бу бино мактабимизнинг биноси эди.

— Мен ўнинчи мактабда ўқиган эдим.

У анча вақт индамай турди-да, кейин менга қараб:

— Сизга зўр илтимосим бор...— деди.

У азбаройи ҳаяжонга келганидан товушини паст чиқарар эди:

— Биз онадан икки ўғилмиз: акам блан мен. Онамиз бутун умрини биз учун сарф этган. Менга етган бахтсизликка онам қандай чидар экан? Агар сиз унга ётиғи блан тушунтирсангиз қандай бўлар экан!..

— Жоним блан! Онангиз қаёрда туради?

— Шундайми? Бўлмаса мен хат ёзиб бераман. Хатни оборсангиз онам ўқиб кўради, кейин сиз уёқ-буёқдан гапириб, уни аста кўндирасиз. Шу илтимосим сизга оғир тушмасмикин?

Оқшом пайтида Коммунарлар майдони блан уларни-кига бордим. Онаси уйда йўқ экан. Олдимга кўшниси чиқди, у жуда бама'ни хотин экан, хатни албатта бериб кўяман, деди.

— У Николаевларнинг қайси бирови бўлса-а? Олег дейин десам, у доим музикант бўлишни орзу қилар эди. Сиз уни қаттиқ ярадор деб айтдингиз, хавфли эмасмикин? Оналар учун энг кераклиси шу,— деди у.

Эрталабки ёзилиш вақтида Олегнинг жуда тоқатли эканлиги ҳаммамизни ҳайрон қолдирди. У оғриққа чидаб, қўллари блан таяниб, ўз қадрини, кўтаришга тиришади. Фақатгина каравотимга тегманглар, дейди, холос.

Ярасини ечиб боғлаш олдида безовталанганлиги сезилиб туради.

— Сиз мени замбилга солиб, операцияхонага ўзингиз олиб боринг, тузукми?

Бу йигитча яраларини ечиб боғлаган вақтда қаттиқ оғриқларга ғинг демай чидаб туриб берганига менгина эмас, хирург-врач ҳам қойил қолди.

Кундуз соат 4 да унинг онаси келди. У Олег блан кўришмасидан илгари унга гапирмасликка қарор қилдим, чунки уни ҳозир юпатаман деб ўтириш бефойда. Хатни у кеча олган, боласи блан учрашишга тараддуд кўриб турган бўлса керак.

Бир хотин кириб келди. У остонанинг устида бирдам тўхтаб олди-да, кейин палатада битта-битта юриб, Олег ётган каравотга қараб борди. Мен, Олегнинг қўлларини чўзиб:

— Онажон! — деганини эшитдим.

У ўзи учун стул қўйилганини фаҳмламасдан каравотга ўтириб олиб, Олегни ўpaketди. Унинг яралари оғритса керак, у ҳатто каравотига тегишга ҳам йўл қўймас эди, онаси бўлса каравотга ўтириб олди. Олегнинг юзлари жилмайган эди. Унинг яралари оғритган бўлса ҳам, онаси бўлганлиги учун чидади. Бир минут ўтгач у стулга ўтиб ўтирди ва боласининг қўлларини ўз қўлларининг орасига олди. Мен онанинг афт-ангорига ёндан туриб назар солдим: шодликдан ҳаяжонга келгани унинг юзига

қизил югурганидан билиниб турипти, у ўз боласига эгни-
либ, кулимсирайди...

Палатанинг чироқлари ёнди. Кўргани келганларнинг
кетадиган вақти бўлди. Олег мени чақириб, онаси блан
таништирди.

Биз у блан бирга палатадан чиқдик. У коридорда кў-
зига ёш олди:

— Олегнинг аҳволи қўрқинчли кўринади. Бола фа-
қир бундай азоблардан қутилгандан кейин, инвалидлик-
ка қандай қилиб кўникар экан-а? У оғриғини менга
билдирмасликка тиришади, мен сезиб турибман,— деди.

Мен уни жудаям ишонтириб гапирдим:

— Олег ўзининг майиблигини билдирадиган ва мен
чўлоқ бўлиб қолдим, деб бошқаларга зорланадиган бо-
ла эмас. У жуда ҳам сабрли ва иродаси кучли бола.

Биз хайрлашдик. Жуда кўп ёшлар майиб бўлиб ётган
бу бинонинг ичида менинг ҳам йиғлагим келади-ю, аммо
йиғлаш ярамайди. Йиғлаш керак эмас, балки бу мудҳиш
урушнинг чиқишига сабаб бўлганларга нафрат айтиш
керак...

Кечқурун Олег менга:

— Коридорда рояль чалаётган кишига илтимос қи-
линг, тузукроқ классик куйлардан чалиб берсин,— деди.

Мен рояль чалган кишига бориб, унинг илтимосини
айтдим. У енгил ярадор Бенуа эди. У Олегнинг олдига
келди-да, яна қайтиб бориб, рояль чалишга киришди.

Чироғлар ўчгандан кейин, мен госпитальдан кетиш
олдида палатани айланиб чиқдим. Олег секингина менга:

— Мен протез блан ҳам пианино чалучи бўлиш мум-
кин деб ўйлайман,— деди.

Командирлар палатасида Леонид Белков номли яра-
дор лейтенант йигит ётар эди. Унинг чап оёғи юқоридан
кесилган ва қорнидан ярадор бўлган. Бу касал жуда ҳам
асабий; ҳамшираларга қичқиради; менга ҳам тегиб қола-
ди, ҳечкимни ёқтирмайди. У менга қаттиқ текканда врач
унга:

— У кишига бунақа қичқириш ярамайди; ёши бир
ерга етиб қолган, бу ерда ўз ихтиёри блан ишляпти,—
деганини эшитдим.

Тундаги ишларга ҳозирлик бормоқда. Ҳамширалар
дорилар олиб келмоқда, палаталарга дори пуркамоқда-

лар. Мен Белковнинг ёстиғини тузатиб қўйиш учун бордим.

У менга аччиғланиб:

— Сиз врачга мендан зорландингизми? — деди.

— Зорланганим йўқ. Балки, сизнинг қичқирганингизни у ўзи эшитгандир.

— Демак, мен қўпол, тарбиясиз одам эканман-да? Сиз шундай демакчисиз-да?

— Мен ҳечнарсa демоқчи эмасман. Сиз ярадорсиз, яраларингиз оғритади, нервларингиз ҳам жойида эмас, буни мен яхши биламан,— деб уни юпатдим.

Мен тунги навбатда эдим. Менга иккита палата қарайди: бири — илгари болалар ўқийдиган, бурчакдаги катта синф бўлиб, бунда жангчилар ётади, иккинчиси — илгариги пионерлар бўлмаси бўлиб, бунда командирлар ётади.

Мен коридордаги юмшоқ курсига суяниб ўтирдим. Менга иккала палатадаги гап-сўзлар барала эшитилиб туради. Еруғ озлигидан на ўқиб бўлади, на бирор нарса тўқиб бўлади. Мен ўтирган ўрнимда илгари шу мактабда ўқиб чиқиб, фронтга кетган болаларни ўйлайман. Менда ўқиган болалар тирикмикан? Ҳозир Андрей қаерда экан? Ундан анчадан бери хат йўқ...

Командирлар палатасидан бировнинг инқиллагани эшитилди. Белков эмасмикин? Унинг олдига бордим. У уйғоқ ётипти, аммо иситмаси борлигидан икки бети қипқизил эди.

— Мумкин бўлса юзимни артиб қўйсангиз,— деди у. Эгилиб қарасам, йиғлаб ётипти.

— Ярангиз оғрияптими? Ҳамширани чақирайми?

— Ҳожати йўқ. Юрагим ўйнаб кетди. Енимга ўтириб, бирор нарса гапириб берсангиз-чи!

Мен стулни унинг каравотига яқин олиб ўтирдим.

— Сизга нимани гапириб берсам экан? Агар хоҳласангиз мактабимиз тўғрисида гапириб бераман. Худди мана шу хонада болалар йиғилишар, ўқитучи дарс вақтида боладан дарсни сўраганида, унга бошқа бола секингина айтиб қўйиши ёки хат ёзиб беришининг жуда зарарли эканини жиддий муҳокама қилишар эди. Шуларни гапириб берайми?

Миша кулимсираб сўрайди:

— Шундай бўлса ҳам ёзишар эдимми?

Мен унга мактаб ҳаётидан ба'зи нарсаларни айтиб бердим.

— Мен Куйбишевда ўқиганман... Мактабни 40-нчи йили битирдим. Мактабимизда ҳам аҳвол яхши эди,— деб, кўзини юмиб олди. Тўғриси, у мудрайбошлади. Бирдан унинг кўзлари ярқ этиб очилиб кетди.

— Мен нима учун кечаси қўрқиб чиқишимни сизга... айтиб-айтиб бераман. Фақат гапимни бўлмайд туринг. Агар буни айтиб берсам, балки кўнглим овунар. Отам ҳарбий киши эди. Биз бир полкда эдик. У мени қанча эҳтиёт қилганини билсангиз ҳайрон қолар эдингиз. Мен ҳарвақт уни ўз ёнимда ҳис қилар эдим... Ротамиз атака бошлади, немислар эса, устимизга мина ёғдирди. Бирор минут ҳам тўхталиш мумкин эмас эди. Отам доимо менинг ёнимда чопиб борар ва нафас олишлари менга эшитилиб турар эди. Бирдан отам ағнаб тушганини, калласи эса, ёнимдан учиб ўтиб кетганини кўриб қолдим. Тушунасизми, отамнинг калласи деяпман! Буни мен ҳеч унутмаймаман. Қачон мен якка ўзим бўлсам, уйғоқ ётсам, шуларнинг ҳаммаси кўз олдимга келади...

Мен нима деялар эдим? Мен фақатгина бу боланинг ма'навий қувватига тасанно дейишим мумкин, холос. Чунки у тўхтамай олдинга бориб, то ярадор бўлмагунча ўз бурчини бажаришдан қайтмаган.

Мен унинг иссиқ қўлини ушлаб сўрадим,

— Онангиз борми?

— Ҳа, бор.

— Унга хат ёзганмисиз?

У қалтираган ҳолда:

— Нима тўғрида? Отамнинг ҳалок бўлгани тўғрисидами?— деб сўради.

— Йўқ, ўзингизнинг тириклигингиз ва госпитальда ётганингиз тўғрисида.

— Йўқ, ёзолмайман.

— Ёзиш керак. Онангиз сиздан хат кутиб ётгандир, оналарнинг фронтдан хат олмаса, юрак-бағри эзилшини сизлар билмайсизлар-да!

Иккимиз ҳам жим туриб қолдик. У кўзини юмди ва:

— Мени иссиқроқ қилиб ўраб қўйинг...— деди.

Унинг кўк кўзлари эркаланиб боқар эди:

— Сиз онам бўлиб, пешонамдан ўниб қўйинг—деди секингина у.

Бирнеча минутдан сўнг у ухлаб қолди. Мен эса, у эртани балки онисига хат ёзар деб, тумбочканинг устига оқритка ташлаб чиқиб кетдим.

Олег Николаев билан Леовид Белковнинг характерлари икки хил; улар мактабда ҳам шундай бўлган бўлсалар керак. Улар менинг ўқучиларим эмас, аммо бунинг иҳамияти йўқ; чунки улар совет мактабининг ўқучилари.

Улар улғайиб эндигина турмушга қадам қўйган вақтларида, бошларига ана шундай кулфатлар тушди. Улар ўз продаларини кўрсатиб, ҳаётни севиб, ҳамма қийинчиликларини бондан кечирдилар.

1941 йил 20 сентябрь

Шу кунларда мен жуда кўп оғирчиликларни бондан кечирдим. Кеча эрталаб соат 8 да Анна Людвиговнадан кейин навбатчилик қилиш учун госпитальга келдим. Ҳамма оғир ярадорлар биринчи қаватнинг коридорида ётар эди. Боёқиш Анна Людвиговна оғир ярадорларни иккинчи қаватдан биринчи қаватга олиб тушиши билан жудаям чарчапти. Қасаллар бизни коридорда қолдиришди ва каравотларимизнинг ёнига тумбочка қўйиб беришмади деб жоврашмоқда эдилар. Иккинчи қаватдан столчалар, оппоқ салфеткалар, гултуваклар олиб тушиб, бу жойни «безаш»га киришдим. Овқатни юқориги қаватдан олиб тушилади, бу жуда ноқулай эди. Аммо тушда овқатни қозони билан коридорга олиб тушиб, биринчи қаватнинг ўзида бўлиб бердик. Шу билан қийинчиликдан қутилдик. Мен икки қўлимда коса ушлаб, кисель қўйдиршга келаётган эдим. Тўсатдан гумбурлаган ҳайбатли товуш бинони ларзага келтирди. Худди бино қулаб тушаётгандай туйилди. Ҳовлига қараган деразадан география жамияти биносининг томида кишининг кўзини оладиган даражада оппоқ аланга ловиллаб турганини кўрдим, ундан кейин яна гумбурлаб кетди... Оёқ остидаги пол тебранади, ойналар, ромлар, кўк парда ва оппоқ оҳак парчалари тирқираб деразадан ташқарига отилиб тушаяпти, бирнеча минут гангиб турдим...

Ўзимга келгандан кейин қарасам, овқат тақсим қилинадиган ва кисель тўкилиб ётган столнинг ёнида турибман. Менинг ёнимдан ҳамширалар ва ишчилар чопишиб

Ўтишди. Мен шошиб-пишиб ўз касалларимнинг олдига келдим. Улар кўзларини юмганича ётипти, устларига ойна ва девор сувоғининг парчалари чачраб тушипти.

— Сизларга шикаст етмадими?— деб сўрадим.

— Йўқ, йўқ. Фақат, ҳамма ёғимизга кесак ва ойна парчалари тушганидан кўзимизни очишга қўрқаяпмиз.

Аллаким келиб, мени қучоқлади, қарасам Оля экан.

— Даставвал касалларимизнинг устидаги сувоқ ва ойна парчаларини қоқиб ташлаб, уларни тартибга келтиришимиз керак,— дедим унга. Биз кўрпа-ёстиқларни қоқишга киришдик.

Касаллар ўзларини жудаям яхши тутдилар: бирортаси ҳам шикоят қилмади, қайтага, уларнинг ҳарбири ишимизни енгиллатишга тиришди.

Ёнимиздаги, госпиталь жойлашган бинога бирнеча бомба тушиб, ўт кетган эди. Медицина ходимлари блан ўт ўчиручилар тезликда ўтти ўчиришиб олди. Бизнинг ҳовлига ҳам портловчи бомба тушган экан. Ҳаво тўлқинининг зарбидан мажлис залининг тўрт қанотли оғир эшиги ошиқ-мошиғидан кўчиб кетиб, зинапоя блан пастга тушипти-да, панжарадан ошиб ўтиб, ораликка тақалиб қопти.

Бу ҳодиса қурбонсиз ўтмади. Юқориги қаватда иккита ҳамшира ва папиросини олиш учун палатага кирган битта касал ўлди.

Мен иккинчи қаватга чиққанимда, бир нарсани фаҳмлаб қолдим: агар касалларимиз шу дамгача ҳам шу ерда ётаберганларида одам бундан ҳам кўп ўлар экан. Орденаторхона блан иккинчи қаватдаги палаталарнинг шипи кўчиб тушипти, яқиндагина мактабни битиручиларнинг бали ўтказилган зал эса, вайрон бўпти.

Пастки қаватда шамол эсар эди. Биз касалларни ўраш учун, санитарларнинг ёрдами блан, қулаб тушган жойларни очиб, кўрпаларни ажратиб олдик.

Уша кеча ҳеч менинг эсимдан чиқмайди. Ташқарида куз фаслидагидек қаттиқ совуқ, ёмғир ёғар ва шамол эсар эди. Госпиталь дарвозасининг олдига оломон тўпланган. Улар ғовур-ғувур қилиб, ташвишланиб, касалларнинг аҳволидан хабар беришни талаб қилмоқдалар. Улар ярадорларимизнинг ота-она, қавм-қариндошлари бўлиб, ўз кишилариининг тирикми-йўқми эканини билишни истардилар. Врачлар блан ҳамширалар чиқишиб, уларни тинчлантирдилар.

Бугун ўқучиларимизнинг навбатчилик қилмайдигай куни бўлса ҳам, госпитальга келишди.

— Биз сизнинг ўрнингизда турамиз, сиз уйга кетабёринг, кечаси ўзимиз ишлаймиз,— дейишди.

Мен врачнинг ҳузурига кирдим ва кундузи ишлаган қизларни бўшатишни сўрадим. Улар эса:

— Биз ишлайберамиз, кетмаймиз,— дедилар.

Электр ёнмас эди, шундай чанг-тўзон ичида дори пуркаш ва касалларга дори бериш бефойда эди. Ошхона бузилиб кетган, шундай бўлса ҳам қўшни госпитальдан кечки овқатни ўз вақтида опкелиб едирдик.

Ҳаво совуқ. Тун кишини чарчатадиган даражада жуда узоқ туйилар эди. Ҳечким ухламади деса бўлади.

Эрталаб ўрнимизга одам келди, шундан кейин биз дам олдик. Кундузи эса, ҳамма касалларни бошқа госпитальга кўчириб, бинони ремонт қилишга киришилди.

1941 йил 16 октябрь

Кечқурун уйга қайтиб келганимда соат 11 бўлган эди. Бугун бўлиб ўтган ҳодисаларни ёзиб қўйгим келди.

Бугун мен яқин ўртоқларимни бир кўриб келай деб жазм қилдим-у, Эрмитажга бордим. У ерга борганимда тревога бошланиб қолди. Эрмижада шундай қат'ий бир тартиб бор: душман келганда гудок чалиниши бланоқ, пастда турганлардан ташқари, ҳамма киши бомбадан пана бўладиган жойига тушиб кетиши лозим. Мен ҳам тушдим. Бунда соатга қараб-қараб, газета ўқиб ўтирдим.

Эндигина тушиб келган Эрмитаж ходими ёнимга келиб ўтирди ва қулоғимга яқин келиб шивирлади:

— Народний дом районида катта ёнғин чиқипти. У ерга ёндиручи бомба тушган экан.

Ленинградда шундай бир қонда бор: Бомбадан пана бўладиган жойда ўтирганда миш-миш гаплар тарқатиб одамларни ваҳимага солмаслик керак. Бу қондани бузучиларга қаттиқ дакки берилади. Бу хабарни менга шивирлаб айтишнинг бойси ҳам шу эди.

Соатим ҳозир тўққиздан ошди. Билмадим, яна қанча вақт ўтирар эканман?

Бахтимга, тревога жуда тез тугади.

Дар'ё бўйига чиқдим. Чор атроф ёруғ уйдагидай баралла кўриниб турипти. Неванинг нариги юзидаги Народний дом боғида кулранг тусли, зўр «Америка тоғи» кўзга

ташланади. Улар зўр қора-қизил оловнинг олдида аланганинг ёруғи блан равшан кўринар эди. Аланга кучаймоқда. Зўр гулхан устидан бурқираб чиққан қоп-қора тутун юксакка кўтарилиб кетмоқда. Ба'зан ўт ўчириш насоси ичагининг учидаги темирдан отилиб чиқаётган сув, аланга ичига эгилиб кириб, йўқ бўлиб кетади. Нева суви ёниб турган оловдан гоҳо қип-қизил, гоҳо кўзни қамаштирадиган даражада равшан товланиб, ярқираб турипти. Васильев оролидаги қал'а блан биржага ёруғ кўп тушганидан ундаги икир-чикирларгача кўринади..

Аммо биржа ўзининг йўғон устунлари блан мустаҳкам турипти, қал'анинг ингичка ва тикка найзаси эса, осмонга қараб тиккайиб турипти. Шундай зўр аланга гўё уларга ўтишга жур'ат этмайди, уларнинг гўзаллиги бояғидай. Аланга уларга етолмай қайтади ва бора-бора сўнади.

Госпитальга кириб, шу ваҳимали соатларда касалларимиз нима ҳол кечирганликларини билмоқчи бўлдим. Оғир ярадорларни бомбадан пана бўлиш жойига олиб тушилмайди, шу сабабли улар шаҳардаги шундай катта ёруғни кўрган бўлишлари керак.

Неванинг устида қурумлар учиб юрипти. Утнинг ёруғи кўчаларга ҳали ҳам тушиб турган эди. Утган-кетган одамларнинг вожоҳати бузуқ ва хафа кўринади.

Госпитальда навбатчи ҳамшира:

— Палатага киринг. Бугун касалларни ётқизиб бўлмаяпти, ҳали кўпи ухлагани йўқ,— деди.

Билсамки, юраоладиган касалларнинг ҳаммаси, ўт кетган вақтда, деразаларнинг олдига келиб олган экан. Дераза пардаларини кўтариб қўйишипти. Шаҳар палаталардан кўра ёруғ эди. Касаллар ҳаммаси: нима ёнаяпти, нима ёнаяпти? деб, ташвишга тушган. Аммо катта ёнғин чиққанлиги уларга ма'лум эди.

Оҳистагина палатага кирдим. Бирнеча киши ёстиқдан бирдан бош кўтаришди:

— Нега госпитальга қайтиб келдингиз?

— Сиз шаҳарда эдингизми, ёнғинни кўрдингизми?

— Нима ёнаяпти?

Ухлаётганлар уйғониб қолмасин деб, мен пичирлаб гапирдим:

— Ут тамоман ўчирилди.

Ленинградни билганлар ҳам, бу шаҳарда сра бўлмаганлар ҳам, гапимга диққат блан қулоқ солдилар.

Мен гапириб бўлганимдан сўнг, кўкрагидан оғир ярадор бўлган доғистонли йигит бўғиқ овоз блан айтди:

— Аблаҳлар! Ленинградни вайрон қилмоқчилар-а! Шундай шаҳарни-я!

Палатанинг ичкарироғида ётганлардан бири:

— Вайрон қилолмайди!— деди.

— Вайрон қилолмаслигини ўзим биламан. Тушунтириш керак эмас. Шаҳар увол-да!

— Ярадор бўлмасингиздан олдин Ленинградда бўлганмисиз?—деб сўрадим.

— Бўлганман. Соғайганимда ҳамма ерини яна бир тамошо қилиб чиқаман: Невани ҳам, саройларни ҳам, Смольнийни ҳам бориб кўраман. Ленинград кўп ажойиб шаҳар-э!— дейди у.

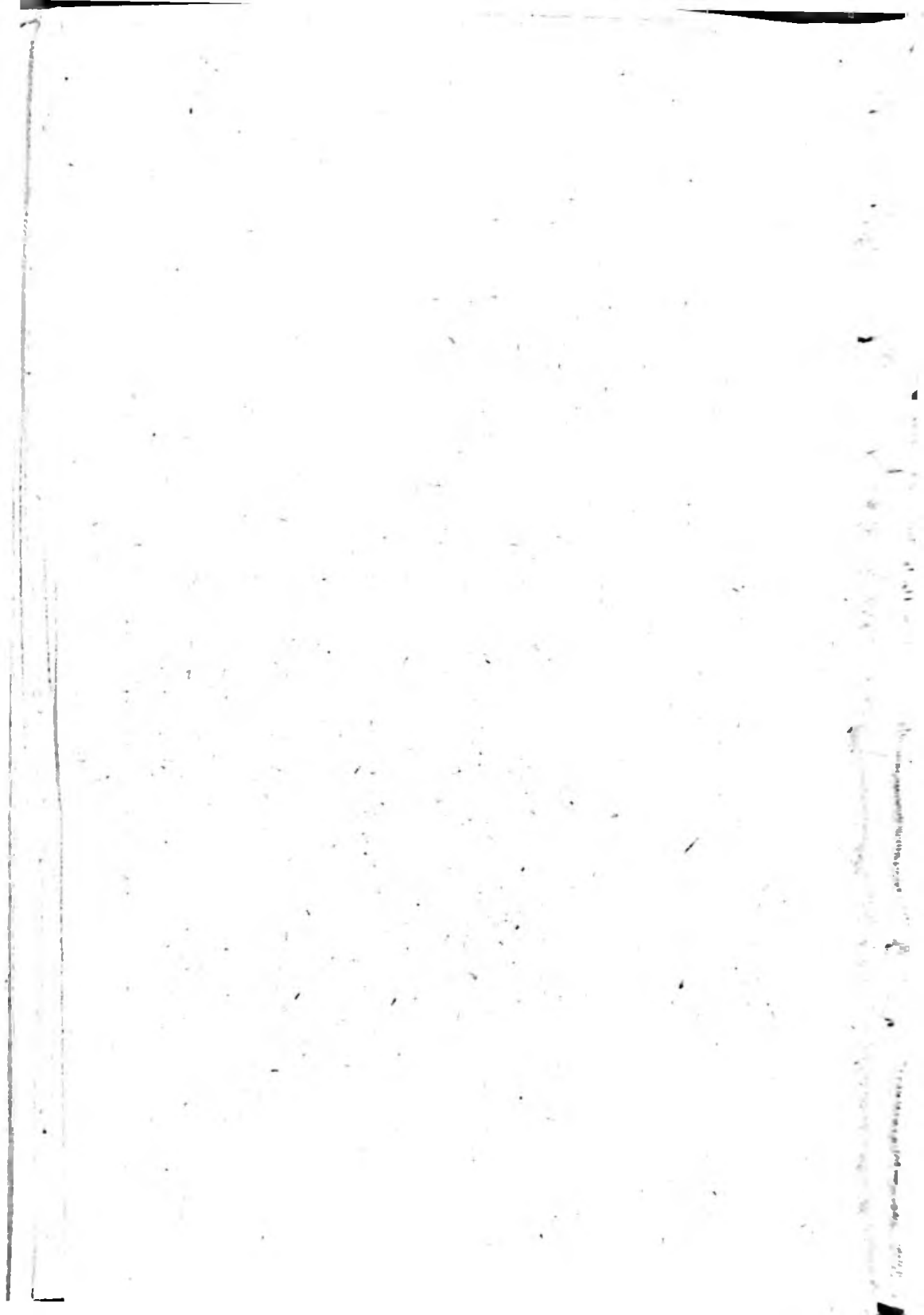
Мен уйга кетмоқчи бўлиб қолдим.

— Дераза пардасини бироз кўтариб қўйсангиз, ташқари қанақа бўлди экан, кўрсак,— дейишди.

Октябрь ойининг туни бўлса ҳам, осмон ҳали қандайдир очяшил тусда кўринарди. Ут ўчиручи қисмларнинг ҳаммаси хавфли ёнғинни ўчиришга сафарбар қилинган. Бу зўр ёнғин немисларнинг оғир бомбардимончи аэропланлар блан шаҳарга ҳужум қилишига катта ёрдам берар эди. Лекин улар буңдан фойдаланаолмайдилар. Ёнғин

У секингина:
— Сиз онам бўлиб петионамдан ўлиб қўйинг! — деди.

душманга шаҳарни ёритиб берган бўлса, бизга осмонни ёритиб берган эди. Шунинг учун душман Ленинградга ҳужум қилолмади.

1941 йил 19 октябрь

Оля Тирса қалин папка кўтарган ҳолда менинг олдимга келди. У негадир ҳовлиққан: унинг икки бети ловиллаб ёнар эди.

— Агар мен палаталаримизда бироз суҳбат ўтказиб, суратлар кўрсатсам қандай бўлар экан, шунга нима дейсиз?

Мен ҳайронлик блан Оляга қарадим. Шу дамгача у касалларни боқиш блан овора эди, холос. Бошқа ишларни у иш ўрнида кўрмас эди.

— Суҳбат дейсанми! Нима тўғрида?

— Ленинград тўғрисида. «Америка тоғи» ёнган кечадан бери ярадорлар ҳадеб Ленинград тўғрисида: унинг кўчалари, бинолари ҳақида гапираберадиган бўлиб қолишди. Мен уларга ўз шаҳримиз тўғрисида ҳикоя қилиб бермоқчиман. Отам менга яхши фотосуратлар ва расмлар берди.

— Бу жуда яхши фикр,— дедим мен.— Аммо сиёсий раҳбардан рухсат олиш керак.

Рухсат ҳам олинди.

— Суҳбатни бошлашга қўрқаяпман!— дейди Оля. Дастлаб қозоқ йигитлар ётган палатага кираман. Мен уларга бундан илгари Жамбулнинг ше'рларидан ўқиб берган эдим. Улар яна ўқиб беришимни сўраган эдилар. Мен гапираётганда сиз палатада турмасангиз. Сизнинг олдингизда гапиришга тортинаман. Фақат бошлашга ёрдам берсангиз бўлади.

Палатага кирдим.

— Ўртоқлар! Оля Тирсани яхши танийсизлар. У расмлар олиб кепти. Сизларга у суратларни кўрсатишни ва Ленинград ҳақида ҳикоя қилишни истайди.

Ҳар томондан:

— Яхши бўлади, майли!..— деган овоз эшитилди.

Мен коридорда ўтирдим, палатадаги гап-сўз бу ердан баралла эшитилиб туради.

Оля шаҳар манзарасидан олинган катта фотосуратларни кўрсатди ҳамда Ленинграднинг архитектураси,

Ватанамиз тарихига оид маданият ва сан'ат ёдгорликлари ҳақида гапиракетди. Касаллар унинг гапини диққат билан эшитишди ва ора-сра саволлар беришди:

— Ленинградда олти юзта кўприк борлиги ростми?

— Ленин қаерда яшаган, буни ҳечким биладими?

— Илгариги подшоҳ саройлари ҳозир нима бўлиб турипти?

Ленинград ва унинг тарихига қизиқиш жуда зўр. Илгарни бу шаҳарни сра ҳам кўрмаган кишилар энди ҳар доим уни кўргилари келади.

Кечқуруннинг қандай ўтгани сезилмай қолди. Чироқлар ёқилди, дераза пардалари туширилди.

Навбатчи ҳамшира:

— Уйқу вақти бўлмадимикан?— деб сўради.

Оля шошиб-пишиб расм ва суратларни йиғиштира-бошлади.

Унга зўр ташаккур билдиришди.

Углич томондан келган бир қари жангчи-деҳқон:

— Оёғимиз йўқ бўлса ҳам, худди Питер-Ленинградни кезиб чиққандай бўлдик,— деди.

Феоктистов мени ўз ёнига чақирди. Бу одам бутун палатани ўз қўлига олган жуда ғайратли киши. У ўртоқларини руҳлантиришга, қўполлик қилганларни тақтўхтатиб қўйишга, палатада оғир касал бўлганда мулоимлик билан тартиб ўрнатиш ва одамларни тинчитишга жуда ҳам уста. Энг манман деган тўполончи касаллар ҳам, унга сўзсиз итоат қиладилар.

У фронтда сиёсий раҳбар эди ва командир жангда ҳалок бўлгандан кейин, командирликни ўзи олиб, полкни атакага олиб кирган ва жангда қаттиқ ярадор бўлган эди.

Феоктистов:

— Қизингиз ўтказган суҳбат жуда катта ва фойдали иш бўлди. Ленинград учун умрида уни кўрмаган кишилар ҳам жанг қилмоқдалар. Мана, энди буларга касалхонанинг ташқарисидаги жойлар ойнадай равшан бўлиб қолди. Бу муҳим сиёсий иш,— деди.

Унинг сўзини Оляга етказдим. У хурсанд бўлиб кетди:

— Мен йилларни унутиб қўйибман. Қайси бино қачон қурилганини қоғозга ёзиб олган эдим. Қараб олишга уялдим.

МАКТАБГА ҚАЙТИШИМ

1941 йил 20 октябрь

Бугун мени 239-нчи мактабга чақирдилар. Мактабнинг илмий мудиря Валентина Васильевна Вадонко Ленинград мактабларида 4-нчи ноябрьдан ўқиниши бошлаш ҳақида Ленинград Советининг қарори чиққанлигини билдирди.

— Биз бу муҳлатни кутиб ўтирмаймиз, — деди у. — Йолалар ўқиниши кутаберишиб тоқатлари тоқ бўлди. Мен мактабни бир ҳафта ичида очинишга тайёр қиламиз деб ўйлайман. Сиз 5-6-нчи ва 8-нчи синфларда тарих дарсини олиб борасиз. Бундан ташқари, сизни 6-нчи синфга синф раҳбари қилиб ҳам тайинладик.

Менинг бирор нарса демоқчи эканлигимни фахмлад, у қат'ий қилиб айтди:

— Балки сиз бу синфлар кўплек қилди деб ўйларсиз? Агар мен сиз билан кеча таплаган бўлганимда 9-нчи ва 10-нчи синфларни ҳам берган бўлар эдим.

Менинг госпитальдан кетгим келмайди, баъзоримда мактабдан кўра госпиталь учун кераклироқ кўринамая, аммо буни айтишга телим бормайди.

Мен Валентина Васильеванинг катта кутуз кўзойнагининг тагида қарас:

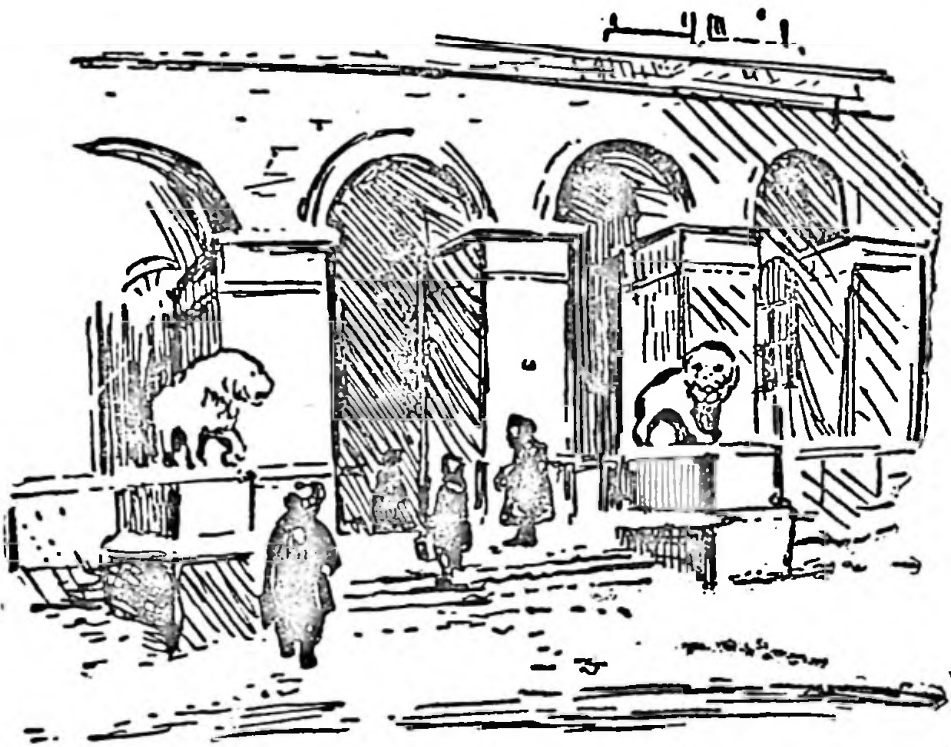
— Ахир сиз ўқитувсиз-ку! — дейишни фахмлаб турибман.

Унинг гапи жуда тўғри. Фронтига айланган шаҳарда мактабни йўлга солиш керак. Мактабга қайтиш кераклигини ўзим ҳам туйтувман. Яқин госпитальда ишласам фронт билан қаттироқ боғланиб турган бўламан, деб ўйлайман.

1941 йил 27 октябрь

Мактабда ўқишлар бошланди. Кўн синфларнинг ўқини одамларнинг ўйларига ўтказилганда, Бомбадан пана бўлиш жойи кутуз ва ишни бўлишда ўқинишлар ўша ерда бўлади, агар у жойлар биз бўлса уй болшармакларимиз яхши ва ёрдам қилиш қилиб ўқиниш қиламиз. 4-нчи синфда ўқиниш кутуз ва ишни бўлишдан ишга бўлиш жойига яқин ерда бўлиш қилим.

Мен 239-нчи мактабга бугун ўқиниш қилишга келишимиз керак. Бу мактабни қайта очинишга қарор қилишимиз керак.

Мактаб биноси—тарихий ёдгорликдир. Уни архитектор, Монферран қурган. Пушкин ҳам бу бинони билар эди. У ўзининг «Мис чавандоз» деган поэмасида бу бинога қуйидаги мисра'ларни бағишлаган:

Пётр майдонида, ушбу «ҳой-ҳой» да
 Янги бир иморат солинган жойда—
 Баланд остонанинг олдида тетик
 Икки посбон шер тирикдай худди
 Оғир панжаларни кўтарибди тик,
 Шу мрамор ҳайвоннинг бирин миғанда
 Бошланг ва ҳушсиз, юзда йўқ ранги,
 Қўли чалиштириб бизнинг Евгений...

Унинг вестибюли жудаям чиройли. Унинг бронза су-
 пачалари устига ўрнатилган гранит устунлар сип-силлиқ
 эди. Биринчи пиллапойдан чиқаверишдаги жойда гипсдан
 қилинган чиройли рим қураолининг сурати солинган.

Тарих дарсини ўтганда шу нарсдан мисол ўрнида
 фойдаланишга қарор қилдим.

Князь Лобанов-Ростовский саройидаги кутубхона шун-
 да гўзал нақшлар сақланиб қолган.

Категория: ...
Содержание: ...
Место: ...
Состав: ...
Сроки: ...
Исполнение: ...
Участники: ...
Цели: ...
Задачи: ...
Результаты: ...
Выводы: ...

Содержание: ...

— Вид: ...
Место: ...
Участники: ...

Участники: ...
— Вид: ...
Содержание: ...

Участники: ...
Участники: ...
Участники: ...

Участники: ...
— Вид: ...
— Вид: ...

— Вид: ...
— Вид: ...

Участники: ...
— Вид: ...

Участники: ...
Адрес: ...
Место: ...
— Вид: ...

...шаарыфидагилар оилар!—де
Ушундан бууриб гапирди қиз.

«Буни» дегани тушки овқат ва нон эканлиги менга
равшан.

Мактаб ичидаги ўрта залга С. М. Кировнинг ҳайкали қўйилгани учун болалар уни «Киров зали» дейишади. Шу залда русча этик кийган новча кўккўз ўқучи бола ўз атрофига бир тўда болаларни тўплаб олипти. Уларнинг кўпи ўғил болалар эди.

Унинг аллақандай хаёлий таржимаи ҳол гапириб бе-
раётгани қулоғимга кирди.

Ёнимдан ўтиб кетаётган Коля Ушаковдан:

— Бу боланинг фамилияси нима?— деб сўрадим.

— Юра Бўлатов-ку!— Танаймайсизми?

Коля бундай таниқли шахсни танимаганлигимга жуда ҳам ҳайрон қолди.

Бу бола блан танишиб, бир гаплашиш керак. Бола-
ларнинг айтишича, у «ажойиб нарсаларни бошдан кечир-
ган».

Мен уларнинг суҳбатини бўлишни истамай, ўзимни де-
разанинг олдига олиб турдим.

Мен Юранинг:

— Ма'лум бўлдики, у жосус экан,—деган сўзларини эшитдим.

— Узини гримлаб оптими?— деб сўради, диққат блан тинглаб турган бир бола.

Оёқларини кериб, иккала қўлини шимининг киссасига солиб турган Юра унинг бу саволига:

— Сочлари оқариб, ўсиб кетган одамдай грим қилиб опти,—деб жавоб берди.

Қўнғироқ чалинди. Шодликдан болалар қичқириб юборишди. Ҳамма шошиб-пишиб синфга кираётганидан зал ҳам бўшаб қолмоқда.

Дарсни қисқача докладдан кейин бошлашга қарор қилинган. Бу иш менга топширилган эди.

Мен кечагина қанақа қилиб доклад қилиш тўғрисида ўйлай-ўйлай юрагим така-пука бўлган эди. Мактаб ҳеч-қачон бундай одатдан ташқари оғир аҳвол ичида иш бошламаганлигидан докладни бошқачароқ қилишни истадим. 1812-нчи йили Смоленск ва Москвада, ёки Севастопольни қаҳрамонона мудофаа қилиш даврида бу шаҳарларнинг болалари қандай ўқиган экан, ёки ўқимаганмикан? Аф-

суски, мен буни билмайман. Уқимаган бўлса керак, —
ўйлайман.

Мен катта залдагиларга қараб айтдим:

— Уртоқлар, биз ҳаддан ташқари оғир шароит ичи,
ўқишни бошляпмиз: мамлакатимиз кучли ва қутурга
душман блан қаттиқ уруш олиб бормоқда; шаҳримиз
жуда кўп немис дивизиялари қуршаб олган. Ҳозир Ленин
град фронтга айланди.

Илгари рус мактабларининг ҳарбирисида бундай ва
зиятда ўқиш бўлган эмас. Йиллар ўтади, ёшингиз улғая-
ди, бола-чақалик, неваралик бўласиз... Улар сизлардан
албатта: «Улуғ Ватан уруши кунларида сиз нима иш
қилгансиз?» деб сўрайдилар. Шунда сизлар фахр блан!
«Биз Ленинградда ўқиганмиз» деб айтасиз.

Сизларнинг кўпингиз тарих дарсини яхши кўрасиз.
Аммо тарих ўтмишдангина иборат эмас. Сиз блан биз
ажойиб замонда яшамоқдамиз. Бу қаҳрамонона давримиз
тарих саҳифасидан албатта жой олади. Мана шу қаҳра-
монона давримизни ҳам ўрганамиз. Ана шунда ҳозирги
қийинчилик ва мусибатлар оғир туйилмайди.

Бугун ўқиш бошлаб турганингизнинг ўзи ҳам душман-
га отган ўқингиз бўлади.

Сиз бутун дун'ёга: «Шаҳримиз қамал ичида, уни душ-
ман ўраб олган, аммо биз ўз бурчимизни бажариб, ўқиш-
га киришдик» дейсиз.

Душман ҳам ҳайрон қолиб: «Булар қанақа болалар
экан! Биз шаҳарга бомба ташлаётган, устларига тўп ўқ-
лари ёғдираётган бўлсак, озиқ-овқатдан маҳрум қилиб
қўйсагу, улар бемалол ўқиётган бўлса-я!»— дейди.

Дўстларимиз эса:

— Улуғ Ленин шаҳарининг мард болаларига тасан-
но!—дейдилар.

1941 йил 29 октябрь

Дарс тугади. Журнални ёпар эканман, болаларга:

— Синфдан чиқишларингиз мумкин,—дедим.

Юра Бўлатов менинг олдимга келди. У блан бирга
Коля Ушаков ва Гуля Виленчик ҳам келишди.

Колянинг кулранг шаҳло кўзлари ярқирар эди. Гуля-
нинг қарашида эса, қувлик аломатлари билиниб турар
эди. У қизиқ бир ҳодисанинг шоҳиди бўлишга ҳозирла-
нар эди. Коля Ушаков ўзини менга таниш ҳисоблаб, гап
бошлади:

— Ксения Владимировна! Юра сизга бир нарса топширмоқчи.

Юра катта-катта қилиб ёзилган бир даста қоғозни менга узатар экан:

— Сиз тарих ҳақида гапирганингизда кўрган-кечирганларингизни битта қўймай ёзиб боринглар деган эдингиз. Мана, ёзганларимни сизга келтирдим,— деди. Қоғознинг юқорисига чиройли қилиб «Уруш кунларидаги қисқача таржимаи ҳолим» деб ёзилган эди.

Мен хурсанд бўлдим ва чин қалбимдан унга:

— Балли, раҳмат, сенга! Мен ўқиб чиқиб, қайтиб бераман,— дедим.

— Қўяберинг! Керак эмас. Узингизда қолаберсин,— деди ҳиммат блан «қисқача таржимаи ҳол» нинг автори.

Уни ўз кундалик дафтаримга айнан кўчирдим.

«Биз урушдан илгариёқ Валдайга яқин Добивалово қишлоғидаги боғимизга чиқиб кетган эдик. Орадан кўп ўтмай қишлоғимизга Ленинграддан эвакуация қилинган болаларни келтирабошладилар. Улар уй-уйларга жойлаштирилди, бизникида ҳам икки бола турди... Онам ҳам интернатда ёш болалар группасида раҳбар бўлиб ишлай бошлади.

Тез орада Добиваловога бизнинг қўшинларимиз келиб тушди. Мен ва яна бирқанча катта болалар Қизил Армияга бирор ёрдам кўрсатишни истар эдик. Биз станцияга чиққанимизда, немислар тез-тез самолётдан десант тушираётганини билдик. Шунда мен:

«Болалар, кўпоручиларни тутиш учун отряд тузаски!!» — дедим.

Отрядни туздик. Урмондаги ҳамма сўқмоқларни яхши билганимдан мени отрядга командир қилиб сайлашди.

Отрядимиз ишлаган даврда биз учта жосусни тутиб бердик. Биринчиси — бизнинг ҳарбий формамизни кийиб олган экан. У ўз қисмимдан қолиб кетдим, деб айтди. Иккинчиси — деҳқонча кийим кийиб олган экан. У, бу ернинг одамига ўхшамасди, шунинг учун уни тутишга ёрдам бердик.

Айниқса, учинчи жосусни жуда қизиқ қилиб ушладик. Биз болалар блан ўрмонга мева тергани борган эдик. Йўлда чақчақлашиб бораётсак, ҳасса таяниб келаётган бир кампир бизга йўлиқди. Бу кампир қаёқдан келиб қолди? Менинг шунақа вақтда кишининг афтига тикилиб қараш одатим бор. Унинг башарасига яхшилаб қарасам,

юзини гримлаб олипти. Кампир ўтиб кетди, аммо орқасидан қараган кишига унинг гавдаси эркак одамнинг гавдаси эканлиги барала билинарди. Мен Петькага: «Ҳарбий қисмга физилла!» дедим; Шура блан Лёшага кампирнинг кетидан қорама-қора боришни буюрдим, ўзим эса, қолган болалар блан, йўл бўйида кутиб ўтирдим.

Йигирма минутдан сўнг жангчиларимиз етиб келишди, биз уларга кампир кетган томонни кўрсатдик. Кампирни ушлаб олдилар. У чинакам жосус бўлиб чиқди. Бизга командирдан раҳматнома топширдилар.

Биз муваққат аэродром қуришга ёрдам бердик. Унинг ёнидан олтига ертўла қазиб, устини тош ва шохлар блан ўрадик. Броқ, бу аэродром душманнинг кўзини бўяш учун ёлғондакам қурилсин деган буйруқ келиб қолди. Унга шикастланган иккита штурмачи аэропланни олиб келиб қўйишди.

Булар одамни қизиқтирадиган ишлар бўлиб, мен жуда астойдил ишладим.

Қишлоғимиздан аскарлар фронтдан-фронтга ўтар эдилар. Ленинградли болаларни ўз жойига қайтариш тўғрисида фармон келди.

Биз ҳам улар блан бирга кетдик.

Ендрово станциясидан жўнадик. Биз шу ердаги мактабга жойлашган эдик. Озонда тревога бўлди. Немислар станцияни бомбардимон қилишди. Биз болалар блан темир йўлдан юз метр наридаги чуқурга тушиб ётиб олдик. Атрофимизга бомба парчалари тушиб, ерга кириб кетар эди. Ушанда немислар етита бомба ташлашган эди.

Кечқурун яна ҳаво ҳужуми бўлди, аммо мен вагонга юк ортаётганимдан унга парво қилмадим. Бу ҳужум вақтида немислар десант туширишди. Аммо болаларнинг бахтига, десантчилар қўлга тушди. Болаларни қоп-қоронғи тунда соат ўн иккида вагонга ўтқаздилар. Поезд запас йўлда турган эди. Қиручи аэропланлар йўлда бизни қўриқлаб борди. Бологоеда катта ҳаво ҳужуми бўлди, аммо немис тўғри келган ерга бомбаташлайберди. Зенит тўплар уларни бошлаб ўққа тутди, ўқ парчалари эса, вагон томига дўлдай ёғилди. Болалар полда ва қопларнинг устида жимгина ўтиришар эди. Педагоглар юз бераётган ҳодисаларни диққат блан кузатиб турдилар. Тўсатдан вагон қаттиқ тебраниб кетди, назаримда худди вагон сакраб кетганга ўхшайди. Ушанда нарироқдаги составга бомба тушиб, вагонлардан бирнечаси пачақланган экан. Уқитунилар эшикни беркитишди ва бизга қарашга йўл беришмади. Аммо мен вагоннинг тешигидан кўриб олдим. Санитар қизлар жонларидан кечиб, ярадорларни ва ўлганларни ташимоқдалар.

Бирдан паровоз селпиб, поезд қўзғалди. Афтидан, болаларни бомбадан олиб қочиб, қутқазиб қолмоқчи бўлишганга ўхшайди. Қўрқиб кетган майда болалар йиғлашди, катталар уларни юпатишди.

Ленинградга етиб олгунча узоқ вақт ўтди. Етиб келган кунимиз уй бошқармаси менга окоп қазишга боришни таклиф қилди. Отам менга сен ўқучисан, бормасанг ҳам бўлади деди, аммо мен ўзим хоҳлаб бордим. Биз Петергоф атрофида танкка қарши ўра кавладик. Гоҳ ҳаммомда, гоҳ очиқ жойда похол устида ухлар эдик.

Ҳозир ўт ўчиручи бўлиб ишляяпман. Тревога вақтида томга чиқиб ўтиришни яхши кўраман. Бу хавфли бўлса ҳам, лекин жуда қизиқ иш».

Шуларнинг ҳаммаси тўғримикин? Юранинг отаси врач, онаси педагог. У уруш кунлари тиббий ҳамшира бўлиб кетган эди. Суриштириб кўриш фикрига келдим. Ёзилганларнинг ҳаммаси тўғри экан. Унинг отаси:

— Юранинг ўқишидан хавотирман. У бомба ва снарядларга жудаям қизиқиб кетган,— дейди.

1941 йил 30 октябрь

Бизнинг болаларимиз қўпоручиларни ва жосусларни тутишда НКВД органларига ва Қизил Армияга ёрдам беришга жуда ҳам уста бўлиб кетганлар. Ба'зида қизиқ-қизик ишлар ҳам бўлиб туради.

ФЗО ўқитучиси ўртоқ Петров семиз киши бўлгани учун болаларга шубҳали кўринган. «Пўрдоқ немис экан» деб, болалар уни қуршаб олишган ва биз блан бирга кетимиздан милиция идорасигача борасиз, деб буюришган. Милиция идорасида у ҳужжат кўрсатиб, бўшаб чиққан.

У милиция идорасидан чиқиб, яна кўчада ёш конвойларга йўлиқади. Улар уни яна ўраб олишади. Уларнинг бошлиғи:

— Милиция бошлиғи ҳуш'ёрлик қилмаяпти. Юринглар, бошқа бўлимга олиб борамиз,— деб айтади.

Петров ҳарқанақа қилиб кўрса ҳам бўлмаган, охири боришга мажбур бўлган. Аммо унда ҳам, унинг ҳужжатини текшириб, қўйиб юборганларида, у:

— Менга бир милиционер қўшиб берсангиз, у мени маҳбусга ўхшатиб олдига солиб, нарироққача обориб қўйса; шунда болалардан қутилмасам, кечгача куним шулар блан ўтадиганга ўхшайди.

Бир танишимнинг саккиз яшар ўғли кўча эшикдаги қўнғироқ жаранглаганини эшитиб:

— Ана, менга НКВД дан одам келди,— деган.

— Нима дейсан?— деб, онаси ҳайрон қолиб сўраган.

— Пиллапояда мен ёт устбош кийган бир одамни кўрдим,— деб, бола сўзлашда давом этар эди.— У одам албатта жосус. Мен дарров НКВД га телефон бердим. Менга раҳмат айтишди ва ёшимни сўрашди.

Афтидан, у кишида жосуслик белгилари етарли бўлмаган ва НКВД дан одам келмаганлиги Костяни кўп ранжитган.

1941 йил 7 ноябрь

Кеча мактабдан келаётиб ўйладим:

«Ўртоқ Сталин доклад қилармикан-йўқмикан? Биз ленинградлилар учун унинг доклад қилиши жуда муҳим эди-да. Ундай десам Москвага ҳам ҳаво ҳужуми бўлиб

турипти, вазият оғир, балки тантанали йиғилиш қилиб бўлмас».

Радиодан ўртоқ Сталиннинг товуши эшитилганда, мен уйда кичкина печканинг ёнида исиниб ўтирган эдим.

У жуда ҳам ҳақиқатни гапирмоқда эди. «Душман Украинанинг катта қисмини, Белорусияни, Молдавияни, Литвани, Латвияни, Эстонияни, бирқанча бошқа областларни босиб олди, Донбассга етиб қолди, Ленинград устида қора булутдек турипти, шонли пойтахтимиз Москвага таҳдид қилмоқда»...

Бу докладнинг бирорта сўзини ҳам эшитмай қолиш ярамас эди.

Ўртоқ Сталин «... СССРнинг барча халқлари Ватанимизнинг шон-шарафи ва озодлиги учун, немис армияларини тор-мор қилиш учун армиямиз ва флотимиз блан бирликда улуғ озодлик уруши олиб боручи бирлашган жанговар лагерьга уюшмоқлари»¹ учун бизнинг тинимсиз иш олиб боришимизни талаб қилади.

Ўртоқ Сталин нутқи мана бундай қат'ий ва дадил сўзлар блан тугади:

«Бизнинг ишимиз ҳақ иш, биз ғалаба қиламиз!»

Сталиннинг нутқи тугади. Радио диктори гапиришга киришди. Мен бу нутқни бошдан охиригача яна бир марта эшитдим.

Бу байрам арафасида ўртоқ Сталин бизга зарур бўлган гапларни гапирди.

Биз уруш бошланган куниёқ ғалаба қозонишимизга ишонган эдик, энди эса, ғолиб чиқишимизга кўзимиз етиб қолди. Бу ишонч ҳамма оғирликларга чидашимизга ва кунт қилиб ишлашимизга мадад беради.

Печкага янгидан ўт ёқдим. Эшик дукиллади ва Аня Тирса кириб келди. Унинг сочларини қиров босган, қўллари қотган эди.

— Аня, нима бўлди сенга? Бунчалик совқотиб қаерда юрдинг? Печкага яқин кел. Пиймангни еч, оёғингни, топла.

— Ўртоқ Сталин гапираётганда кўчада эдим. Унинг гапини эшитмай кетиб қолиш бўлмас эди-да! Радио карнайининг олдига халқ йиғилган эди. Ундан кейин радио дикторидан ҳам эшитдик. Совуқ жуда қаттиқ...

Аня илжайди. Энди дилимиз равшан бўлди.

¹ И. Сталин. Совет Иттифоқининг Улуғ Ватан уруши тўғрисида. УзССР Давлат Нашриёти, 1948 йил, Тошкент, 31 бет.

— Уйимиздагилар ҳам эшитдимикан-а!?— деб, Аял безовталанди.

— Бутун Ленинград эшитди деб ўйлайман,— дедим мен.

Уруш бораётганлиги шаҳарда равшан сезилади. Борлар, скверлар ва бульварлар қазиб ташланган. Пастки қаватларнинг деразалари лой шувалган тахталар блан тўсилган. Ҳамма жойга қум солинган яшиқлар қўйилган. Адмиралтействонинг учли гумбази кулранг қоп блан ўраб ташланган. Ленинграддаги ҳайкалларнинг ҳаммаси бошқа парсалар блан ўраб қўйилган. «Мис чавандоз» ҳайкали қум блан кўмиб, сўнгра тахталар блан тўсиб қўйилган. Майдонда Петрнинг ҳайкали ўрнида тахтадан ясалган эҳром турар эди. Петрнинг Растрелли томонидан ишланган от миниб турган ҳайкали ернинг тагига кўмиб қўйилган. Фақат Киров кўприги ёнида Суворов ҳайкалигина, ёш уруш Илоҳига ўхшаш, ҳайиқмагандай турипти.

Бу йил қиш эрта тушди ва жуда совуқ келди. Мен бугун Невский кўчаси блан кетдим. Бу кўчадаги илгариги файз, кетиб ҳувиллаб қолган.

Аммо бугун радио шодлик хабарларни эшиттирди, музика кўп чалинмоқда. Кечқурун Андрейдан хат олдим. У хатни телеграммага ўхшатиб қисқа ёзипти:

«Онажон! Суюнчи беринг,— менга Қизил Юлдуз ордени тегадиган бўлди. Бу хабарни Васяга ҳам билдириб қўйинг. У ҳам фин урушида шунақа орден олган эди. Мендан хавотир бўлманг.

Салом ва эҳтиром блан: ўғлингиз Андрей».

Бугун менинг учун ҳақиқатан ҳам шодлик кун бўлди: Андрейдан шундай хушxabар келди. Аммо кўнгул ғашлиги кетармиди? У ҳозир қандай аҳволда экан? Қани энди у блан кўришиб, лоақал озгина бўлса ҳам гаплашсам!...

МАКТАБНИНГ НОЯБРЬДАГИ ҲАЁТИ

1941 йил 9 ноябрь

«Ленинградская Правда» газетасида ёнма-ён иккита сурат босилган: баланд баррикадаю, унинг олдида миллиқ кўтарган комсомоллар отряди туради. У отряд фронтга кетаяпти. Шунинг қаторидаги суратда 316-нчи мактаб-

нинг 7-нчи синфида география дарси тасвирланган. Уқу-чилар блан ўқитучилар елкаларига газниқоб осиб олган-лар, сув қўйилган бочкалар, қум солинган қоплар ва белкураклар турипти. Ташқарига ёруғ чиқмасин учун деразага дарпарда қилинган.

Олий медицина мактабларида ўқишлар бошланар экан деган миш-миш гап юрар эди. Кира блан Люба медвузга кирмоқчи бўлдилар.

Ҳозирги эвакуация фақат самолёт орқалигина бўлиш мумкинлигидан, ёр-биродарларимиз шаҳардан фақат аэропланларда учиб кетаётирлар. Одамлар ҳадеб ва'з-насиҳат қилабергани учун, фронтга Вася Голубовга Ленинграддан кетсаммикин деб, маслаҳат сўраб хат ёздим. У менга нима маслаҳат берар экан?

Совуқ жуда кучайди, кўчада ҳам, уйда ҳам, мактабда ҳам, қўйингки, ҳамма жойда совуқ.

1941 йил 13 ноябрь

Хизматчиларга бериладиган нон нормаси 150 грамга тушиб қолди. Шундай бўлса ҳам, мактабларда ўқишлар давом этмоқда.

Дарсга бошқача тайёрланаман. Бир вақтлар, дарсни янгидан-янги материаллар блан бойитиб ўтказиш учун тун бўйи китоб кўриб чиқар эдим. Ҳозир «вақтимни чега-ралаб» қўйганман. Ортиқча гапларга ўрин йўқ. Ҳикоялар қисқа ва лўнда бўлади. Болаларга уйларида дарс тайёрлаш қийин; уларни мактабнинг ўзида ўқитиш ва ўргатиш керак. Болаларга дафтарга ёздирмаймиз; ҳозир ёзиб бориш уларга оғирлик қилади. Аммо дарсни болалар қизиқадиган қилиб ўтказиш керак! Албатта шундай қилиш керак! Болалар сиқилган, юракларида ташвиш катта, улар зериктирадиган гапларни эшиткилари келмайди. Уларга ўз аҳволинг оғирлигини билдириш ҳам ярамайди.

1941 йил 20 ноябрь

Нон нормаси 125 грамга тушиб қолди. Ўзи бир бурда нон бўлса, яна уни учга бўлиб, бир бўлагини наҳорликка, бир бўлагини тушликка ва бир бўлагини кечки таомга олиб қўйиш керак. Бу айтмоққа осон!

Васядан жавоб хат олдим. У шундай деб ёзади:

«...Сиз Ленинград учун керак экансиз, демак, кетманг, агар бундан кейин бошингизга янада қўрқинчлироқ кунлар келса ҳам туринг. Ленинград ёв қўлига сра ўтмаяжак. Ленинград бизники, уни ҳечқачон душманга бермаймиз... Насиб бўлса, дийдор кўришамиз».

Вася менинг кетишимга қарши бўлганидап севиндим.

Мен очликка бемалол чидайман. Аммо айни тушлик ва кечлик овқатни еб бўлганинда иштаҳанг очилиб кетади.

Совуққа йўқман, аммо уйда ўтирганимдагина совуқ сезилади, мактабда эса, совуқ тўғрисида ўйлашга вақт ҳам йўқ. Уйда ҳар чоқ каравотда кўрпага бурканиб ўтираман.

Ноябрьдаёқ қаттиқ совуқ бошланди. Невадан изғирин эсабошлади. Совуқ 36 даражага чиқди.

Ҳозир чор атроф оипоқ қор. Қор учқунлайди. Осмон эса кўм-кўк. Александр боғидаги дарахтлар қиров блан қопланган.

Ойдин кечаларда шаҳарни бамисоли кумуш дейсиз. Уй ва дарахтларнинг узун соялари ярқироқ қор устида тинқора бўлиб кўринади.

Бундай ойдин кечалар қўрқинчли эканини кўнгил сезиб туради, ойдин кеча душманнинг ҳужумини осонлаштиради. Лекин кўчада кетаётган киши, шаҳарнинг нақадар гўзал эканини сезмай қолмайди.

Бундай ойдин кечаларда Аня Тирса тез-тез меникига келади.

— Шаҳар жудаям чиройли-да!— дейди у. «Менинг енгилтаклигим қурсин! Шундай қўрқинчли вақтларда шаҳарни севиб ўтириш мумкинми!» деб ўйлайман, келаётиб.

— Йўқ, Аня. Менингча, гўзаллик нима эканини фаҳмлайдиган кишилар зўр кишилардир.

1941 йил 24 ноябрь

Синфларда кўп болалар кўринмайди...

Бошланғич мактабларда ўқишлар тўхтатилган: бомбадан пана бўлиш жойлари шу қадар совуқки, уларда дарс ўтказиб бўлмайди. Энг ғайратли муаллималар ўқишни биринчи қаватдаги ва бомбадан пана бўлиш жойига яқин бўлган уйларда ўтказиб кўришди. Улар уймауй юриб, ота-оналарга ўз болаларидан мактабга, печкага

ёқиш учун унча-мунча тараша бериб юборишларини сўраганлар. Муштдай-муштдай болаларнинг кўчаларда ўраниб-чирманиб, қўлтиқларига тараша қистириб бораётганларини кўрганингда кўзинг жиқ ёшга тўлади. Ҳолбуки, печкага ёқиш учун ота-оналарнинг ўзларида ҳам ўтин йўқ.

Қуйи синф ўқитучиси Анна Ивановна Делова—уй бошқармаларидан уйларда ётган синиқ-мертик ёғочларни йиғиб беришни талаб қилайлик деб фикр берди. Бундай синиқ-мертиклар ҳарбир уйдан топилади. Кўпгина ўқитучилар ўзлари ўқитиб турган хоналар учун ҳам ўтин топганлар.

Аммо электр йўқ бўлиб қолгандан кейин, тез-тез ҳаво тревогаси ва ўққа тутишлар бўлиб турди, шу туфайли ўқишлар ҳам тўхтаб қолади.

Бекор қолган ўқитучилар мактабга келар ва юқори синф ўқитучиларининг ишини енгиллатиш учун, кечалари навбатчилик қилар эдилар.

Мактабдаги аҳволга келсангиз, ҳамма болалар синфда пальто, қўлқоп ёки енгчаларини кийиб ўтирадилар. Қизлар эса, бошларига иссиқ рўмол ўраб, оладилар. Қўлларини муфта (енгча) нинг ичига суқиб оладилар. Енгчада улар қўлларинигина эмас, бурунларини ҳам иситдилар. Бахтли болаларнинг оёқларида пиймалари бор.

Ўқитучилар ҳам устки кийимларини ечмайдилар.

Уйлардаги узоқ вақтдан бери ёқилмай ётган каттакон кошинли печкалардан совуқ чиқиб туради. Сиёҳдонларнинг юзини тўқсапсар муз қоплаб олади. Болалар ҳар кун музни «тешиб», сиёҳга перо ботирадилар.

Водопроводдан уйларнинг иккинчи қаватига сув чиқмай қолди, кейин тамоман тўхтаб қолди.

Валентина Васильевна:

— Бу блан ишимиз тўхтаб қолмайди. Бир замонлар петроградлилар водопроводсиз яшаганлар-ку, у вақтда мактабларда водопровод бўлган ҳам эмас. Биз фақат озодаликка қаттиқ риоя қилсак бас,— деди.

1941 йил 25 ноябрь

Тўртинчи дарсни ўтказиш жуда оғир бўлади. Болалар, ўзлари айтгандай «суюқ ош» звоногини зориқиб кутиб турадилар.

Ҳамманинг муддаоси суюқ ошда.

Ҳамманинг фикри-ёди икки косадан суюқ ош олишда. Болалар-у икки косадан оладилар, ўқитучилар нима қиладилар? Суюқ ош ҳаммага етмайди.

Нима қилиш кераклигини ўйлаб кўриш учун, мактаб директори илмий мудир блан местком раисини чақирди.

— Ўртоқлар,—деди у,—иккинчи марта бериладиган суюқ ошни кимлар олиши кераклигини ҳал қилиш лозим; биз ҳаммага тенг беролмаймиз. Ўқитучилар ва ўқучилар ҳақидаги масалани айрим-айрим ҳал қилайлик.

— Ўқучилар тўғрисида гапириб ўтирмасак ҳам бўлади. Уларнинг ҳаммаси бир марта ичиб бўлиб, иккинчи марта ҳам олишлари керак,—деб таклиф қилди Валентина Васильевна.

— Албатта, албатта,—деб, ҳамма унинг таклифига қўшилди.

— Масала ҳал. Энди ўқитучилар масаласи нима бўлади?

Узоқ вақт жимжитлик ҳукм сурди.

— Ўқитучиларнинг ўзларидан сўраб кўриш керак. Қимнинг эҳтиёжи оз экан...—деб дудмоллик блан гапиради местком раиси.

— Бундай йўл блан ҳечнарсга қилиб бўлмайди. Тертинчоқ киши: «Менга керак эмас» деб айтар, аммо ўзи бошқалардан кўра оч бўлиши мумкин. Ё эса, ким кўп зорланса, ўша кишига бериш керакми! —деб пичинг қилди директор.

Валентина Васильевна шундай фикр берди:

— Менинг фикримча, дарс бераётган ҳамма ўқитучилар иккинчи марта овқат олишга ҳақлари бор. Бошланғич мактаб ўқитучиларига келганда, қайсылари дармондан кетаётганлиги ва қайсиларининг уйларида болалари борлигини биламиз. Ана шундай ўқитучиларгагина иккинчи марта суюқ ош беришимиз керак,—деб хулоса чиқарди у.

1941 йил 26 ноябрь

Бугун мен мактаб ошхонасида навбатчилик қилдим. Узундан-узун, дастурхонсиз столлар турар эди. Столларда ўқучилардан тўпланган, катта-кичик, гул ва суратлари ҳархил бўлган чуқур тарелкалар турипти. Ҳар кишининг ўз қошиги ўзи блан. Овқатга келганлар ҳаммаси қалин кийимда. Болаларнинг кўпчилиги, кўчада қўллари

ёвқотмасин учун, портфелларини чилвир блан бўйинларига осиб олганлар.

Устига пальто, бошига мўйна шапкасини кийиб, суюқ ошиш идиш қўйилган столнинг ёнида директор ўтирипти. У овқат тақсимлашни кўздан кечириб турар эди.

Менга эса болалар ўз тегишларини банка ёки кружкага қўйиб, уйларига олиб кетмай, ўзлари шу ерда ейишларига кўз-қулоқ бўлиб туриш топширилган эди. Аммо болаларнинг аксарияти уйларига олиб кетишни истайдилар. Уларнинг уйларида оталари, оналари ва майда укалари бир коса суюқ ошга зор бўлиб ўтирадилар.

— Суюқ ошни уйга олиб кетсам майлими? — деб сўради Лара Энтина.— Менга бир тарелкаси етади, қолганини онам блан синглимга обораман.

— Йўқ, қизим. Бу овқатни еб, куч-қувватга кириб яхши ўқисин, деб сизлар учун берилаяпти.

Ларанинг кўзлари ёшга тўлгани ҳолда, индамасдан ошини ичабошлади.

Шундай деганимга ўзим пушаймон қилдим. Шундай дейишим керакмиди? Мен, ҳарвақт болаларни ўз яқинларига ғамхўр бўлишга ўргатиб келган ўқитучиман-ку?..

Аммо ҳозир мен Ларанинг ўз ошини уйига олиб кетишига йўл бермасликка мажбурман. Шундай қилмасам бўлмайди. Болаларнинг ва ёшларнинг организми катталарникига қараганда заифроқ бўлади.

Валентина Васильевна ўқучи Заповлевскийнинг ёнига келди. У бола, столнинг тагида шиша банкасини тутиб туриб, унга яшириқча ўз ошини қуяётган экан.

— Бундай қилишнинг бўлмайди. Бундай қилиш мумкин эмас! — дейди у.

— Жон Валентина Васильевна, қўйинг, рухсат беринг. Рошчиннинг оёқлари шишиб кетаяпти. Унга оборай! — дейди пичирлаб, Заповлевский.

— Уни ўзинг ич,— дейди Валентина Васильевна,— банкани менга бер, Рошчинга яна овқат қўйиб бераман. Борянинг чеҳраси очилиб кетди.

Мен ҳам Ларага учинчи марта овқат беришни сўрасаммикин? Йўқ, бундай қилишга ҳақим йўқ. Валентина Васильевна ошхонанинг қаттиқ қонунини бузди. Чунки, Заповлевский каби бир ўқучига, я'ни қийналган ўртоққа ёрдам бериш керак бўлиб қолди.

Обеддан кейин мактабда ҳечким қолмайди, ошхона ҳам бир нафасда бўшаб қолади. Бирқанча болалар стол-

дан столга чопиб юриб, қолган-қутган овқатларни идипларига қуйиб олишларини кўриб, кишининг хўрлиги келди. Демак, улар сендан кўра очроқ, сен бўлсанг, қайчатилган қора елим блан қайишнинг шўрвасини ичасан.

Суюқ ошнинг сифати ҳаммани қизиқтиради. Тунов куни сув олиб келиш учун майдондан, қиров босган Исаакийнинг ёнидан, Нева дар'ёсининг музи тешилган жойга кетаётган эдим. Рўпарамдан Юра Артюхин чиқиб, овозининг борича қичқирди:

— Ксения Владимировна, тез мактабга етиб келинг,— бугунги шўрва жуда ширин бўпти.

«Ширин» шўрва карамчинг юзидаги баргидан қилинган, шунинг учун жуда суюқ бўлган экан. Шундай бўлса-да менгаям жуда мойли кўринди.

1941 йил 27 ноябрь

Кеча ҳам жуда оғир кун бўлди. Тревога тугаши блан бомбадан пана бўлиш жойидан синфга чиқасан, янгиси бошланса яна тушасан. Мен бу чиқиб-тушишнинг саноғидан адашиб кетдим. Болаларнинг ба'зилари етти марта тушдик деб, ба'зилари ўнбир марта тушдик деб талашадилар.

Мактабдан қайтгунча «уй» омон-эсон турадим-йўқми, буни ҳечким билмайди. Валентина Васильевна кеча «уйига» борганда уйининг ўрнига, беш қаватли бинонинг Мойка анҳори томонидаги деворлар қулаб тушганини кўрган. Яхшики, унинг уйдаги кишилар бахти ёри бериб, деразалари нариги томонга қараган ошхонада омон қолган ва уларни ўт ўчириш учун қилинган нарвон блан тушириб олганлар.

Бугун Валентина Васильевна қулаган хона ичидан бутун қолган нарсаларини ташиб чиқди. Дарси йўқ ўқитчилар унга бориб ёрдам беришди.

Кечқурун ўққа тутиш бошланди, мактабнинг вестюбили ўққа тутиш вақтида кириб олган ўтган-кетган одамлар блан лиқ тўлган.

Снарядлар жуда яқин ерга тушиб ёрилмоқда эди. Бухгалтер иккаламиз идорада ўтирсак даҳшатли гумбурлаш овози эшитилиб, дераза ойнаклария жаранглаб учиб тушди. Пастда ҳаяжонли овоз кўтарилди: катта снаряд парчаси қалин эшикни тешиб ўтиб, вестибюльга тушипти. Яхшики, ҳечким зарарланмади.

Мактабнинг хизматчиси Саша ҳола «қўриқчи шер» ларимиздан бирининг синиб тушган мрамар думини кўтариб кирди.

— Омборда турсин; уруш тугагач тузатиб қўйилар, — деб босиқлик блан гапиради у. Мен кўчага чиқдим. Бечора шернинг думингина эмас, пастки жағи ҳам ажраб тушипти! Эшикнинг олдига тушган снаряддан катта чуқурлик ҳосил бўпти. Унинг атрофида мактабимизнинг болалари ёрилган снарядни қидиришяпти.

Болалардан бири қизиқчилик қилиб, мендан сўрайди:

— Евгений шу шерга минганмиди, бошқасингами, сиз билмайсизми?

Мен ўз шахримизнинг одамлари бебаҳо хислатларга эга эканлигига яна бир бор ишондим: улар ўзларини жуда тетик тутадилар ва ҳатто, шундай оғир пайтларда ҳазилкашликни ҳам қўймайдилар.

1941 йил 29 ноябрь

Мактабнинг олдига тушган снаряд унга жуда катта зарар етказди. Мактабнинг, айниқса биринчи қаватдаги хоналарнинг деразалари ойнасиз қолди, ташқарида эса совуқ қаттиқ. Биринчи қаватдаги синфларда дарс ўтказишнинг иложи йўқ. Аммо иккинчи қаватдаги синфлар ҳам, ойна етишмаганлигидан деразаларга фанер қоплангани учун, ярим қоронғи. Уқитучилар бўлмаси ҳам энди синфга айлантирилган.

Илмий мудирнинг торгина кабинетига директор, бухгалтер ва иш юритучиларнинг столлари қўйилган эди.

— Уқитучилар бўлмаси ҳам шу ерда бўлади, — деди Валентина Васильевна.

Бугун мен хизматчилардан ба'зилари мактабдан кетамиз деб юрганликлари, ба'зи ўқитучилар эса, болалар уйида тайёр овқат бўлар экан, деб ўша ишга кўчиш хаёлида юрганликлари ҳақида у блан гаплашдим.

Валентина Васильевна:

— Ҳечкимни тўхтатиб ўтирмаймиз. Ҳозир мактабни қадрлайдиган кишиларгина мактабда қолади, — деди.

Синф журналларида «й» (йўқ) деган белги тобора кўпаймоқда. Ба'зан бир фамилиянинг рўпарасида бундай «й» белгилари 14—16 га етади. Уқучилар камайиб кетмоқда. Совуқ синфда беш соат дарсада ўтириш, бунинг устига совуқ уйда дарсага тайёрланиш учун катта чидам

Тез-тез тревога бўлиб турганлигидан ўқитучилар бомбадан пана бўлиш жойларида дарс ўтказишга мажбур бўлдилар.

керак. Аммо биз болаларнинг мактабга қатнаши учун кураш олиб бормоқдамиз. Нега? Чунки болалар кўпчилик билан бирга бўлганларида азоб-уқубатларни енгил кечирадилар. Улар ўртоқлари ва ўқитучилар билан бирга бўлса очлик ва совуқ та'сирини озроқ сезадилар. Совуқ уйда узоқ қоронғи кечалари дарс тайёрлашнинг ўзи ҳам кишини овутади. Кўп хоналарда дераза ойналари ўрнига фанер қоқиб қўйилганидан, болалар уйларига қайтишлари баноқ, кун кеч киргандай бўлиб қолади.

Афсуски, ба'зибир ота-оналар кўпчилик билан бирга бўлишнинг ва онгли меҳнатнинг аҳамиятини тушунмай, ўз болаларини уйда олиб ўтирардилар. Уқучилар иккинчи ҳафта уйларида ўтирганларидан кейин, синфда яна пайдо бўлиб қоладилар. Мактаб уларни ўзига тортади. Аммо уларнинг ўртоқлари дарсда анча олдинга кетиб қолган бўлади. Уларда ўз шерикларига етиб олиш учун на жисмоний ва на ма'навий қувват йўқ. Шунинг учун улар бирқанча кун қатнаб туриб, кейин мактабдан бира-тўла кетиб қоладилар.

1941 йил 30 ноябрь

Бомбадан пана бўлиш жойи бизга макон бўлиб қолди. Бу подвалда бир вақтлар «кийим ечадиган жой» бор эди. Ҳозир ундан фақат ҳаворанг ёғоч панжара билан сим турғина қолган, холос.

Шу жой энди «секторлар» деб юритилади. Ҳарқайси сектор ма'лум бир синф учун белгилаб қўйилган. Бомбадан пана бўлиш жойларидаги тартиб ва озодаликка кишининг ҳаваси келади.

Радиодан ҳаво тревогаси билдирилиши баноқ, илмий мудирнинг кабинетидан ўтирганлардан биттаси яшил тусли ва менинг кўзимга негадир каттакоп чигирткага ўхшаб кўринган ва кўзга жуда ҳам ҳунук кўринадиган мактаб чингғироғини олиб, унинг қулоғини бурайбошлайди. Чингғироқнинг чўзиқ овози қулоқни битиради. Уқитучилар дарсни тўхтатадилар ва:

— Навбатчилар ўз жойини эгалласин! Ҳамма бомбадан пана бўлиш жойига тушсин!— деб буйруқ берадилар.

Коридорлар ва бинонинг ичидаги ўрта заллар пана жойга тушаётган ўқучилар билан тўлиб кетади. Навбатчилар ўз жойларига бориш учун югурадилар.

Тревога вақтида ўқучилар ўзларини қандай тутадилар. Улар ўзларини ажойиб равишда босиқ тутадилар. Фақатгина битта 7-нчи синф боласи қалтирар эди. Унинг аҳволига бошқалар кулмас эдилар. Балки унга қўрқинчли туюлар, буни ҳамма фаҳмлайди; аммо Ленинград болалари ўзларини дадил тутадиған бўлиб қолдилар.

Ўқучилар бомбадан пана бўлиш жойида дастлабки вақтларда ўзларича гаплашиб ўтирар эдилар. Улар ҳаммавақт қарасанг тотли овқатлар тўғрисида кўп баҳшашардилар.

— Ёққа қовурган ширин котлет бўлса, ёнига кўпгина макарон ҳам солинган бўлса! Еяремидинг?

— Бир вақт биз Қримга борганимизда отам мени ресторанга бошлаб кириб, бир порция бифштекс олиб берди. Бифштексни қизиб турган тованинг устига қўйиб келди, катта гўшт, устига тухум чақилган, ёнига бир тўда қовурилган картошка ҳам солипти; мен жуда иссиқлаб турган эдим, егим келмай емадим. Аҳмоқлик қилган эканман? Ушанда еб-еб олсам бўлмасмиди!

— Мен доим шўрванинг сабзи блан пиёзини териб ташлар эдим. Онаминг аччиғи келар эди. Энди бўлса ҳаммасини еяремидинг.

Кўп болаларнинг кўзлари олазарақ бўлабошлаган, бу эса очликнинг нишонаси эди. Бу гаплар уларнинг кўнглига сиғмагани учун бир бурчакка тиқилишиб олиб ўтирар эдилар.

Ҳа деб овқат тўғрисида гапирабериш зарарли, у иш-таҳани қўзғатиб юборади, аммо уни тўхтатиш қийин.

— Болалар,— дейман мен,— энди овқат тўғрисида гаплашманглар! Сизларни огоҳлантираман: яна шунақа гаплашсаларинг штраф оламан.

Болалар кулишади:

— Штрафдан қўрқамизми? Ҳозир оладиган нарса йўқлигидан пуллар бекор ётипти. Штраф бўлса тўлаймиз, ундан кейин хоҳлаганимизча гаплашаберамиз.

Мен уларга жиддий қилиб айтдим:

— Штрафга нонларингиздан ушатиб оламан,— дедим. Албатта менинг гапимга ҳечким ишонмади, аммо ўшандан кейин болалар гаплашган вақтларида штраф блан бир-бирлариши қўрқитадиган бўлиб қолишди.

— Кўзингни оч, йигирма беш грам бўлдинг!

— Нима учун йигирма беш грам? Мен фақат нордон сузма тўғрисида гапирдим, холос.

— Униям шираси бор-ку! Шундай бўлганда кейин йигирма беш грам тўлайберасан.

Уша вақтларда орамизда ҳазилкашлик, ҳажв қилиш кучайди. Бу блан биз оғир пайтларда ўзимизни овулар эдик. Биз шу блан хурсанд эдик.

Мен алоқачилар постини текшириб чиққаним учун, бомбадан пана бўлиш жойига бошқалардан кейинроқ тушган эдим. Секторлардан бирида, 8-нчи синф ўқучилари блан бирга Александр Маркович ўтирган экан. Болалар қичқаришиб юборишди:

— Ксения Владимировна! Александр Марковичнинг бугунги нонини штрафга олиш керак: у роса бир соат овқат тўғрисида гапирди. Яна, дарс вақтида гапирди.

Мен ҳайрон бўлиб, Александр Марковичга қарадим. У елкасини қисиб:

— Нима қилай, иқтисодий географияда консерва саноати ҳақида гапириш керак бўлди, булар бўлса мени штрафингизга тўғрилаб қўйишди.

Баъзи болалар овқат тўғрисида гапиришсак қорнимиз тўйганга ўхшайди деб биладилар. Аммо уларнинг гапини эшитган бошқа болаларнинг юраги толиқади. Шунинг учун уларни ундай гаплардан албатта қайтариш керак. Оля Тирса мандан шивирлаб сўрайди.

— Енгил-елпи овқатлар тўғрисида бироз гаплашсак майлими?

— Йўқ.

— Хўп, майли. У ҳолда мен сизнинг қулоғингизга секингина гапираман. Мумкинми?

— Гапирақол.

— Биласизми, уруш тугагандан кейин мен икки кило ёсмиқ сотиб олиб қайнатаман-да, ҳаммасини бир ўзим тўйгунча ейман.

Оч шаҳарнинг болалари менга ишонишиб, бошқа хил «сирларини» ҳам гапириб берадилар.

Воля Колодин деган бола қўполгина қилиб сўрайди:

— Ўзларининг ит ва мушугини еган одамларни сиз ёмон кўрасизми?

— Йўқ. Одамлар қўй-қўзи, сигир ва чўчқаларни ейдилар-ку. У ҳайвонларни ҳам одамлар боқади, тарбиялайди. Жуда кўп ҳайвонлар қўлга ўрганиб қолади, аммо одамлар уларни ўз ажали блан ўлгунча ўн-ўнбеш йил асрайман деб ўйламайди.

Мен гаплашаётган бола бирдан менга кўзларини тикди. Унинг ҳайрон қолиб, ичдан севишганлиги сезилди.

— Демак, итти еса бўлар экан-да? — деб, ўз сўроғини давом эттиради.

— Хитойда ит гўштини жуда лаззатли ҳисоблайдилар. Сени ит блан мушук мунча қизиқтиради. а Воля!

— Ўзим сўраяпман-да. Ҳозир шаҳарда ит ҳам, мушук ҳам, каптар ҳам кўринмайди. Одамлар еб юборган бўлса керак-а?

— Албатта еб юборишган-да.

— Биласизми, биз ҳам кеча мушугимизни сўйиб едик; гўшти жуда ширин ва тўйимликан,— дейди менга у, бирдан ёзилиб кетиб.

Кейин:

— Буни ҳечкимга айтиб юрманг! — деб мендан илтимос қилди.

— Албатта, ҳечкимга айтмайман. Аммо сен бунни беркорга уятли иш деб ҳисоблайсан. Мен бунақа сирни энди сендан эштаётганим йўқ.

— Сиз ҳам еганмисиз?

— Йўқ, ҳали еганимча йўқ. Менга ейишга тўғри келгани йўқ ҳали.

— Мен сиз ёмонлайсиз деб ўйлайман.

— Мен оч қолганидан мушук еган кишиларни ёмонламайман. Мен қолган-қутган овқатларини бошқаларга бермай ўзининг арвоқ мушугига берадиган кишиларни жуда ёмон кўраман.

— Пруссакларнинг қамалида қолган Парижда каламуш ейишганми?

— Ейишган.

— Шунинг учун мен онамга: бизда ҳали унча очлик бўлгани йўқ, каламушни ҳечким емайди, деб айтаман-да.

ЎҚИШ ПАНА ЖОЙГА КЎЧДИ

1941 йил 1 декабрь

Бугун Александр Маркович болаларга Москва ёнида бўлган жанг ҳақида анчагина ҳикоя қилиб берди. Ҳамма жим ўтирар эди. Суҳбатдан сўнг Юра Артюхин:

— Александр Маркович! Москва хавф остида қоптида-а?—деб сўради.

— Йўқ. Москва таслим бўлмайди. Мен яқинда кечаси бомбадан беркинниш жойида ўтириб, Гаврила Романович Державиннинг ше'рларини қайта-қайта ўқиб чиқдим. Унинг ше'рлари юрагимга таскин берди ва кўзларимдан ёш келтириб юборди. Унда мана бундай дейилган:

Улмас сенинг шуҳратинг,
Ватан учун жоң берсанг...

У типпа-тик турди. Унинг узун сояси пана жой гумбазида қямирлаб туриши қизиқ кўринар эди.

У баланд овоз блан ўқиб кетди:

Эй Росс! Эй жасур халқ.
Ягона, олижаноб халқ.
Сен улуг, кучли, сершуҳрат,
Одампарвар, сахийсан!
Сен чарчамас, забардаст,
Руҳнинг севинг енгилмас,
Кўнглинг оқ, ўзинг беозор,
Шодликда вазминсан,
Бардамсан бахтсиз чоқлар...

Гулдурос қарсақлар кўтарилди.

Александр Маркович ўрнига ўтирди. Сўнгра у кўзойнагини бурнининг устига қўйиб, Лидия Константиновна Шитинскаяга мурожаат қилди:

— Сизга кўп ҳавасим келади. Шу дамда адабиётдан дарс бериш — улуг иш.

— Нима учун?— деб сўради биров.

— Ма'лум-ку! Биз Лидия Константиновнанинг дарсларида «Игорь лашкари жангномаси»ни ўқиганимизда таассуротимиз бошқача бўлади, я'ни ундаги қипчоқлар ўрнига бизнинг кўз олдимизга ҳозирги душманларимиз келади,— деди Юра Артюхин.

— Бир вақт мен Ватан ҳақида ше'р ёзганимда ҳатто йиғлаб ҳам юборган эдим,— деди Оля Тирса.

Лидия Константиновна менга секингина айтди:

— У тўғри айтади. Болалар ше'рни чин юракдан чиқариб ёзадилар, мазмунни ҳам чуқур бўлади. У ше'рларда Ватанга чин муҳаббат ва Москва учун ташвиш ҳисллари кучлидир.

Ҳаво тревогаси тез-тез бўлиб тургани учун ўқитучилар дарсларни бомбадан пана бўлиш жойига кўчиришга мажбур бўлдилар. Тревога бўлиши бланок биз ўзимиз ўқитиб турган синф болалари блан бирга пастга тушишга мажбурмиз. Шунақа қилиб, дарснинг ярми синфда, ярми бомбадан пана бўлиш жойида ўтадиган бўлиб қолди.

Бугун мен, ўзим яхши кўрадиган 8-нчи синфда Чингизхон урушларни гапириб бердим. Талантли ўқучи ва шoir Алёша Бернар, гавдали, вазмин ва ўзининг бениҳоят умидворлиги блан танилган Олег Колесовлар ҳам шу синфда ўқийдилар. Гоҳо у немислар биздаги қаттиқ совуқка чидамай «балки» ҳозир Ленинград атрофидан кетаётгандир деса, гоҳо, «балки» ҳозир Ленинградда кучли ва жудаям тўйимли овқатлар юклаган тўп-тўп самолётлар учиб юргандир дер эди. Менга ҳар чоғ шу синфда дарс бериш қизиқ ва «роҳат» туйилади. Ундаги болалар ўзаро иноқ, биз ўқитучилар блан ҳам қалин.

— У вақтларда мўғулларнинг палахмон деган даҳшатли қуроллари бўлар эди. Улар шаҳарни ўраб олиб, палахмонларга катта-катта тошларни солиб, қўрғондан ошириб отар эдилар. Одесса музейида мен ўша тошлардан бирини кўрган эдим; у мендай ўрта бўйли одамнинг кўкрагидан келади: катта, силлиқланган қора тош экан...

Қаттиқ гумбурлаган овоз менинг гапимни бўлиб қўйди. Пана жойининг деворлари ларзага келди.

— Назаримда яқин ерга гушди-да!

— Невский кўчанинг бошига тушди, — деди Олег.

— Йўқ, зарб бошқа ёқдан келди. Шу — «Мис чавандоз» ҳайкалига яқин, Адмиралтейство томонидан-да! — деб гап талашди ўқучилардан бири.

Яна бомба овози келди. Деворлар титради. Шу бинони қурган Монферран подвалнинг гумбазларини жуда ҳам пухта қилиб ишлаган экан-да!

Одам ҳайрон қоладики, мана шундай оғир пайтларда болалар дарсни яхши тинглаб, саволларга астойдил жавоб бермоқдалар. Улар албатта хавфни сезмайдилар деб айтолмайман. Улардан кўпларининг қариндош-уруғлари ёки таниш-билишлари ҳалок бўлган; улар бомбадан пана бўлиш жойида Эдя Григорьевнинг ҳалок бўлганини кўрганлар. Ўрташа Косылевская дарсдан уйига қайтганда, унларни вайрон бўлиб, ёнаси блан бувиси ўлиб ётганини

устига борганлигини ҳам биладилар. У ранги-қутни ўчган ҳолда мактабга югуриб келиб:

— Мен якка қолдим... Мактаб—энди менинг уйим,— деган эди.

Биз кўп вақтимизни пана жойда ўтказар эдик. Мен Кавказнинг тоғ доvonларидан ошиб ўтганларимни, Свапeтия ва Ўрта Осиёга борганларимни ҳамда самолётларда қилган саёҳатларимни дарсдан сўнг гапириб берар эдим, ба'зан эса, ҳикоялар ўқиб берар эдим. Пана жойда шундай суҳбатлар ўтказиш орқасида биз болалар блан яна ҳам қалинлашиб кетган эдик.

1941 йил 3 декабрь

Тревога уч-тўрт соат чўзилган, ба'зан ундан ҳам ошган кунларда етти-саккиз дарс ўтказиб бўлмас эди. Ушандай вақтларда мен болаларга газета ўқиб берар эдим. Бир кун Езерскийнинг газетада босилган «Ҳимматсизлар»¹ деган мақоласини ўқиб берганимда шу мақола устида болалар қизгин фикр юритганликлари эсимда. Мақолада шундай деб ёзилган эди:

«Бир ишда ишлаб турган икки кишини олайлик. Бириси вақт блан ҳисоблашмай, ейиш-ичиш ва ухлашни ҳам ўйламай фидокорона ишлайди. Яна бир соат ишласам—яна битта деталь, яна бир снаряд, яна бир миномёт... тайёр бўлади деб ўйлайди. Умумий ғалаба ўзининг яхши ишлашига боғлиқ эканини англаган кишигина ана шундай меҳнат қилади. Иккинчиси эса, белгиланган иш соатларидагина ишлайди. У нормани бажариши ҳам—мумкин, аммо нормадан ортиқ ишлашга унамайди.

У норманигина ушлаб олган киши. Ҳимматсиз кишиларгина мана шундай дейди».

...«Ҳаво ҳужуми вақтида чортоқда ёки томда туриш қийин ва хавфли иш. Аммо туриш керак. Масалан, рўзгор блан шуғуллануочи кекса аёл, ёки мактаб боласи, қўрқиб турган бўлса ҳам, ўз постига шошилганча боради. Ҳимматсиз киши эса, бир нарсани баҳона қилиб, қийин, аммо керакли вазифани бажаришдан бош тортиб, пастига тушиб кетади. Бундай одам уялишни билмайди. Бундай ҳимматсиз кишилар ўзингни бил, ўзгани қўй дейишадн, ўзимиз омон бўлсак бўлди, дейди, Ленинградда яшовчи

¹ «Ленинградская правда» газетаси, 1941 йил, 12 ноябрь.

ҳарбир кишининг тақдири бутун шаҳарнинг тақдирига маҳкам боғлиқ эканини тушунмайди».

— Ростдан ҳам шундай «ҳимматсиз кишилар» бор,— деди биров.— Мана, бизни Киров районидан кўчириб келдилар, яхши уй бердилар, аммо у уй ёмон бўлгани тузукроқ эди. Биз турган уйнинг эгаси ҳар куни онамга: «Келиним блан ўғлим сизларнинг кўчиб келишларинг-ни билганларида эди, эвакуация бўлмаган бўлур эди. Уларнинг мебельлари яхши. Сизнинг болаларингиз уларни расво қилади» дер эди. Онам ҳамма жойга гавета ёзиб қўйган, ҳардоим: «Эҳтиёт бўлинглар, иссиқ нарса қўйманглар» дейди.

— Бозор жуда ёмон бўлиб кетган. Қайси куни синглим янгигина бир пайпоқни бирор ейдиган нарсага олмоштириб келиш учун бозорга борган эди. Битта хотия юз грам нонга олмошаман депти-ю, кейин «йўқ, ранги тўғри келмайди» деб, айниб қайтиб берипти.

Бу гаплар ўқучиларнинг аччиғини келтирди. Улар ҳам ўзлари билган ана шундай «ҳимматсизлар» ҳақида ниҳоят даражада нафратланиб гапириб бердилар.

1941 йил 4 декабрь

Мен ҳали синфга энди кириб эдимки, мендан Юра Артюхин: — Бизнинг тўғримизда газетага ёзишипти, ўқидингизми?— деб сўради. Эшитинг: «Менга қаранглар! Биз бир бурда нон олсак ҳам, деразасига ойнак ўрнига қоғоз ёки фанер тутилган совуқ уйларда турсак ҳам, ўзимизни тетик тутаяпмиз. Биз шунга фахрланамиз»,— деб ўқиди.

— Тўғри, боплаб ёзипти-да!— деб шодланиб кетди Олег Колобов.

Алексей Толстой, Николай Тихонов, Эренбургларнинг мақолалари мароқ блан ўқиб чиқилди.

Александр Маркович менга таклиф қилди:

— Бомбадан пана бўлиш жойида сиёсий суҳбат ўтказсак-чи! Қўп одамлар ҳозир газета олмайди, кўпларининг радиолари ҳам ишламайди. Фикримча, асосий вазифа—болалардаги дадилликни бўшаштирмасликдир.

Мен Александр Марковичнинг фикрига қўшилдим. Болалар ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёрур бўлишини, ҳозирги оғир кунлар кетиб, бахтли кунлар келишини билсинлар.

Мен сиёсий суҳбат ўтказиш учун газета сўраб, район партия комитетига бордим. «Красная Звезда» ва марказий «Правда» газеталарида Улуғ Ватан уруши қаҳрамонлари тўғрисида қизиқ-қизиқ очерклар босилиб турар эди.

Мени парткабинетдаги лекторлар группасининг мудири Григорий Георгиевич Ковязиннинг олдига юбордилар. У менга бирқанча газета берди ва ўзи ҳам мактабимизга бориб, болалар блан суҳбат ўтказиб келишга ваъда қилди. Парткабинетга келиб, китоб ва газеталар ўқиб турунг деб айтди.

Фронтлардаги аҳволлар ҳақида ахборот бериш учун конспект тузабошладим. А. Толстой, Тихонов, Эренбургларнинг мақолаларидан материаллар олдим.

Пилта чирогни ўчирдим, ўрнимга ётгандан кейин, суҳбатнинг планини қайта-қайта ўйлаб чиқдим. Гитлер ўзини Наполеонга ўхшатади, аммо у арслон блан ўйнашган мушукнинг худди ўзгинасидир, деган эди ўртоқ Сталин. Уҳ! Агар бу гапни айтсам болалар хурсанд бўп кетишади. Албатта Кутузов ва Барклайнинг тактикалари ҳақида гапириш керак. Шу пайтда Пушкиннинг «Саркарда» деган шеърини яна бир ўқиб чиқсам яхши бўлар эди. Балки бу шеърининг бирнеча сатрини ўқиб берарман! Карл XII нинг мамлакат ичкарасига кириши ҳам ўз бошига етди деган жуда ўринли гапни ким айтган эди-я! Энгельс айтган бўлса керак.

Менга керак бўлган китоблар жовонда турар эди. Аммо совуқ уйда иссиқ ўриндан туришга одам эринади. Кел-э, эртага қарарман...

Йўқ... Бу китоб бўлмаса мен планимни мукаммал қилиб тuzолмайман.

Гугуртни чақиб, пилтачирогни ёқдим. Кейин, шеригимни уйғотиб қўймай деб, оёқ учида китоб жовонга қараб бордим. Пилтачироқ хира ёнар, аммо стул ва креслолар қопқора соя солиб турар эди. Менинг кўзим ерни яхши кўрмай, оёқ тагига қўйиладиган пастак скамейкага қоқиниб кетдим.

— Нима бўлди?— деб сўраб қолди шеригим.

— Менга Пушкиннинг шеърлари ва Энгельсдан битта мисол керак бўп қолди,— дедим мен, ўзимни айбсиниб.

— Уқитучилар ҳам қизиқ одамлар бўлади-да! Ётиб ухласангизчи! Уйқу одамга мадор беради деган гапни эшитганингиз йўқми?

У яна ухлаб қолди, мён бўлсам Пушкиннинг маэ-мундор шеърларини ўқийбошладим.

Болалар сиёсий суҳбатни яхши кўрадилар. Гўё бу улар учун қамалда қолган шаҳарнинг ташқарисидаги оламни кўрсатиб берадиган ойинайи жаҳон.

Болалар Александр Марковичдан:

— Сиёсий суҳбат қачон бўлади? Тревога олти марта бўлсаям бошланмаяпти-ку! — деб сўрашди.

— Менга қаранг, Ксения Владимировна,— дейди Москалёв,— болалар ҳадеб сўрашаяпти, бошласак бошлайлик. Қайсибиримиз гапирамиз?

— Сиз гапирасиз Александр Маркович,— дедим. У Москва ёнида юз берган воқиалар ва Москва мудофасининг аҳамияти ҳақида гапира кетди.

— Немислар Москвага қирқ-қирқбеш километр яқин келиб қолишипти, ўйласанг хафа бўлиб кетасан,— деди Алла Гурбанова.

— Немислар-ку Ленинград ёнида туришипти, лоақал Москвадан узоқда бўлсайди,— дейди Алёша Бернар.

— Нега?— деб сўрайди аллаким.

— Наҳотки, тушунмасанг? Москвада ўртоқ Сталин бор. Ленин қабри ҳам Москвада, Кремль ҳам Москвада.

Болаларда Москва ёнида бўлаётган воқиаларга қизиқиш жуда катта. Ватанимизнинг тақдири Москва блан боғлиқ эканини улар яхши тушунадилар.

1941 йил 7 декабрь

Биздаги эркаклар ва кекса муаллималар заифлаша-бошладилар. Борис Александрович Бубин блан Анастасия Ивановна Беляевалар бўлса вафот этдилар. Аммо улар қамал ичида қолиб ҳалок бўлмаганликлари сабабли ўзимизни овутамиз. Бубин авиацияда хизмат қилар эди. У учган вақтда «белгиланган баландлик даражаси»га риоя қилмаган. Натижада унинг қон босими жуда ҳам зўриқиб кетган, шундан кейин уни даволаш учун Ленинградга жўнатишган эди.

Беляева бўлса юракбуруққа йўлиқиб ўлди. У шўрлик, очликдан жуда ҳам озиб кетган эди, шунинг учун ўша касалга йўлиққан эди. Аммо биз унинг ўлими оғир операциянинг оқибатидан бўлса керак деб ўйлаймиз.

Александр Маркович запфлашиб кетганидаи, қачон қарасанг мудраб ўтиради, шундай бўлса ҳам мактабда навбатчиликдан қолмайди.

Бошқа бақувватроқ ўртоқлар унинг ўрнига навбатчилик қиламиз дейишса, бу чол:

— Қўйинглр, бошқаларга ҳам оғир,— деб унамайди.

Болалар Москалёвга қарағай шохини опкелиб, унинг тиканагини сувга пвйтиб қўйишни айтиб:

— Бунда витамин бор, ичсангиз сизга қувват бўлади.— дейишган.

Математика муаллими Василий Васильевич Бакрилов касал бўлиб, ётиб қолди. Унинг аҳволи оғир кўринадн...

Дилим кўп хафа... Наҳотки, буларни бир вақт келиб, киши унутиб юборса?

Мактабда шов-шув йўқ, ҳамма жим: болалар тўполои қилмайдиган ва югуришмайдиган бўлиб қолишди. Улар мактабга келишлари бланоқ дарров синфга кириб кетишади. Уларнинг ранглари оқарган, кўзларининг остлари жуда ҳам кўкариб кетган. Ба'зи болаларнинг кўзлари ичига тушиб, бурунларининг қирраси чиқиб қолган. Бизни ҳаммадан ҳам шу нарса жуда кўрқитади. Бундай ҳолатни «дистрофия», унга йўлиққан кишини «дистрофик» деб айтилар экан. Биз бундай хунук сўзларни энди эшитаяпмиз.

Синфларда болалар сийраклашабошлади. Биз ёнмаён давом этаётган синфларни қўшиб юборишга киришдик.

Шундай бўлса ҳам, мактаб ётиб қолмади. А. Фадеев ўз очеркларидан бирида қуйидагиларни тўғри айтган эди.

«Чиндан ҳам, улар ҳечнарсадан тап тортмасдан ўқидилар, улар блан бир қаторда эса, шаҳар мудофааси тарихида Ленинград ўқитучиларининг мардона образи абадий сақланажак. Улар — ўқитучилар ва ўқучилар — бир тан-бир жон бўлдилар. Ўқитучилар ҳам, ўқучилар ҳам, совуқ уйлардан чиқиб, қаҳратон қишда қор уюмларини кечиб, ба'зан беш-олти километр, қолаверса ўн километр йўл босар, яна худди ўшандай совуқ, музлаган синфларга кириб, бирлари ўқитар, бирлари эса ўқирдилар».

1941 йил 14 декабрь

Москва ёнида ишимиз тобора яхшиланиб бормоқда. 8 декабрь кунин Волокаламск томонда ҳужум бошланди. Мен СССР чўнтак атласидан Снигири-Рождество линиясини узоқ изладим, правордида уни «Москва ва унинг атрофи» деган харитадан топдим. Москва ёнидаги катта жанглар тамом бўлди.

13 декабрь — Москва учун бахтли кунлар. Ленинградга ҳам ўшандай кун қачон келар экан-а?

Унда-ку узил-кесил ғалаба Волокаламск тош йўлида бўлди, бизда қаерда бўлар экан: Петергоф тош йўлида-ми, ёки Гатчина ва ё Виборг тош йўлларида бўлармикин?—Қаер тўғри келмасин, барибир ғалаба қозона-миз.

1941 йил 15 декабрь

Уй жуда совуқ. Печкани ҳам ёқмай қўйилгандан кейин уйда ўтириб бўлмайди. Утинни тежаш керак. Утин йўқлигидан кўп вақтдан бери мебельларимни ёқаман. Қизил дарахтдан ясалган буфет бизга қарийб бир ойга етиб берди. Андрейнинг столини ёриб ёққан эдим, унча иссиқ бермади,— ёмон ёғочдан ясалган бўлса керак. Уни кўзим қиймай-қиймай ёқдим. Негаки, Андрей бутун ўқув даврида шу столда дарс тайёрлаган эди. Ошхона мебельлари блан ишим ҳам бўлмайди. Чунки улар иссиқни оз беради. Венский стул иссиқни жуда яхши беради экан, аммо уни майдалаш жуда машаққат: аррайибериб одамнинг тинкаси қурийд.

Мактабдан соат иккида, иккидан ўтганда келаман. Ўзимизга теккан «икки норма» суюқ ошни уйга келтирмам. Тунука идишда мактабдан сув ҳам опкеламан. Суюқ ошни печкачада иситаман ва кострюльчада ёғсиз суюқ бўтқа пишираман. Тушлигим шулардан иборат бўлади. Овқатдан кейин ётиб, мизғиб оламан. Тушликни егандан кейинги уйқу кишига куч беради деб айтадилар.

Кейин дўконга нонга бораман. Ўзимга ҳам. Мария Николаевна Ефремовага ҳам нон ва озиқ-овқат сотиб оламан. У кексайиб, қоронғида юролмайдиган бўлиб қолган, дармони ҳам йўқ. Ўзим ҳам ҳасса таяниб юраман,— шундай пайтда ҳасса ҳам кишига қувват беради.

Кечки «овқат» учун яна печкачани ёқаман. Менда яна тагин кофенинг тозасидан ҳам бор. Бу ҳам катта

бахт. Шундай вақтларда бирор киши йўқлаб келишини жуда яхши кўраман. Келган кишини кофе блан меҳмон қиламан, нон қўяолмайман.

Меникига кўпинча Аня Тирса келади ва хат келтиради. У бизда ўқиб чиққан йигитларнинг ҳаммасига хат ёзиб, ҳаммасидан хат олиб туради.

Аня эҳтиётлик блан сўрайди:

— Андрейдан хат олдингизми?

— Хат олганимга анча бўлди.

— Унинг бу ерда бўлмагани яхши бўлди. Унингиз ориққина эди. Бу ерда очликка чидаши қийин бўлар эди. Мана, менга жудаям оғир бўлаяпти: доим ички а'золарим оғрийди.

— Аня, сенга яна бир чашка кофе қуйиб бераман. Менда кечадан қолган бир бурда қотган нон ҳам бор.

Мен, эртага ноништада ейман деб қўйган қотган ноннинг ярмини олдим-да, иссиқ кофе қуйилган чашканинг ликопчасига қўйдим.

Аня таажжубланиб:

— Сиз кундузлик нон нормангиздан бир қисмини емай олиб қоласизми?— деб сўради ва қотган нон бурдасини олайми-олмайми деб, иккиланиб турди.

— Ба'зан,— дедим-да, гапни бошқа ёққа бурдим.

Ана энди печкача ҳам ўчди. Менинг кечки иш вақтим ҳам келди. Қишда тез кеч кириб, ба'зан соат 3—4 ларда қоронғи тушиб қолади.

Мен эрталик дарсни тайёрлаб қўйишим керак. Каравотга чиқиб, кўрпа, катта шол рўмол ва гиламга ўраниб оламан. Каравотнинг олдидаги столчада алиф мой қуйилган пилтачиноқ туради. Унинг пилигини тўғноғич блан тозалаб тураман. Қўлим қақшаб, шишиб қолди. Шунга қарамай ишлаш керак. Дарсни шундай пухта тайёрлаш керакки, менинг ҳикояларим болаларнинг зеҳнига маҳкам ўрнашсин. Уқучиларни қизиқтирадиган ва кулдирадиган яна бирор нарса топким келади... Мен ёмон дарс беришни истамайман, ёмон дарс беришга ҳақим йўқ.

1941 йил 17 декабрь

Мактаб жимжит бўлиб қолди. Мадор йўқлигидан болаларга ҳам, бизга ҳам гапириш малол келади.

Болаларнинг зеҳни бўшашиб кетмоқда. Яхшигина ўқучимиз Лара Энтина Италиянинг уйғониш даври тўғ-

риснда ҳикоя қилаётиб, бирдан тўтилиб қолди-да, кул-ранг катта кўзлари блан менга қараб, қайғиланган ҳол-да деди:

— Мен уста сан'аткор ва олимнинг таржимаи ҳо-лини ўқиган эдим, аммо отини унутибман.

Ундан кейин хўрсиниб туриб:

— Рост айтаман, мен... мен дарсни тайёрлаган эдим,— деди.

Мен юмшоқлик блан:

— Сен Леонардо да Винчини айтаётган бўлсанг ке-рак. Майли, ўтир.

Мен журналга «а'ло» деб ёздим.

Нега мен шундай қилдим?

Мен биламан: у дарсни тайёрлаган, жавобни ҳам яхши берди.

У шундай оғир пайтларда Леонардо да Винчининг отини эсидан чиқариб қўйиши мумкин. Зеҳнининг бў-шашганини бетига айтиш ярамайди. Асло ярамайди. Ўқиш ёки ўқитиш қўлингдан келишига ишонишинг керак.

1941 йил 18 декабрь

Журналга Ларанинг алгебрадан «ёмон» баҳо олгани ёзилган. Совуқдан ва очликдан шишиб кетган қари пе-дагог Анна Матвеевна Матвеева:

— Ҳайронман. Энтинага нима бўлди-а?!— дейди.

Ларани коридорга чақириб:

— Нега сен алгебра дарсини тайёрламадинг?— деб сўрадим. У:

— Ксения Владимировна, мен бошқаларга етиб ола-ман. Озонда ўн еттига кирган опам ўлиб қолган эди. Шу сабабли дарсда мудраб туриб жавоб бердим.

Лара йиғлаб юборди. Мен уни юпатиш учун бир сўз ҳам айтолмадим. Шу пайтда гапиришининг ҳам фойдаси йўқ. Аммо мен унинг қайғисига бепарво қарамайман. Шу блан бирга унинг ўз хафачилигини кўнгилдан чиқари-шини истайман. Мана шуларни Лара сезса эди,— дер эдим. Биз чидамли бўлишимиз керак.

Қўлимни унинг елкасига ташлаб, дедим:

— Албатта, етиб оласан. Ўқитучингга қачон келиб жавоб беришингни айтиб қўйгин, тузукми!

Анна Матвеевна Ларанинг опаси ўлганини эшитиб, кўп ўқинди.

— Уша кунни менинг ҳам тобим қочиб турган эди. Шу сабабли унинг нега осон масалани ечолмаганлигининг фаҳмига бормабман.

Юра Артюхин ва Боря Ракицкийлар ҳамон тетик эдилар. Уларнинг иккаласи ҳам ҳарчоқ жавоб беришни нстаб, иссиқ қўлқоп кийган қўлларини кўтарганлари кўтарган.

Бугунги дарсда 1601 йилда Москвада бўлиб ўтган очарчилик ҳақида гап бўлди. Болалар ўзларининг совуқ уйларида дарслик китоблардан: «Ҳатто Москва кўчаларида ҳам ўликлар чўзилиб ётар ва йиғиб олинмас эди» деган жумлани ўқишлари турган гап.

Мен бу жумлани болаларнинг ҳаммаси бирликда ўқиб эшитишларини истар эдим.

Шунинг учун мен уни синфда ўқиб бердим ва Ленинградга мислсиз кулфатлар етказган душмандан қасос олиш кераклиги тўғрисида гапирдим.

— Биз турган ҳовлида бугун кечаси ўн бир киши ўлди,— деди, ўқучилардан бири.

— Бизда қанча киши ўлаётганини немислар билармикан?— деб сўради битта қиз.

Унинг гапи синфдагиларга та'сир қилганидан, душманга нафрат билдиручи аччиқ сўзларни айтабошладилар:

— Сен билмайди деб ўйлайсанми? Уларнинг муддаси шу эди-да.

— Одамларнинг айтишича, немислар бир ўғил болани тутиб олиб, тоза тўйдирганлар ва чўнтагини шоколад билан тўлдириб: биз мана шунақа овқатлар берамиз, сизлар очликда яшайпсизлар, деб кўрсатиш учун қўйиб юборганлар. Булар ҳаммаси ўтакетган сохта ва ёлгон гаплардир.

1941 йил 25 декабрь

— Сиз эшитдингизми?.. Нон нормаси ортипти! Бир юз йигирма беш грам ўрнига икки юз грам оладиган бўпмиз. Сиз қон топширучи бўлганингиз учун ишчилар қаторида, я'ни уч юз эллик грам оласиз.

Ўқитучилар хонасида мени шунақа янги хабар билан қарши олишди. Аммо мен бу хабарни қўшинларимиздан ва кўчаларда мактабга келаётган ўқучилардан аллақачон эшитган эдим. Бу ишлар ҳаммаси ўртоқ Сталин

нинг ташаббуси блан та'минот келадиган йўл очилган-
лигининг оқибатидир.

1941 йил 27 декабрь

Бомбадан пана бўлиш жойида болалардан кунда-
лик дафтар юритаяпсизларми, деб сўрадим.

— Мен юритаяпман,— деди Валя Петерсон,— фақат
мактабда пала-портиш ёзиб қўяяпман. Уйда пилтачи-
роқда ёзгим келмайди.

— Агар ёнингда бўлса ба'зи жойларини ўқисанг-чи!
Валя кўк мактаб дафтарини чиқарди.

— Мен ба'зи жойларнигина ўқийман, ҳаммасини
ўқиб ўтирмайман,— деди у,— «15 декабрь». Ҳозир-
ча ўқишларни тузук кетаяпти. Иккита «яхши», битта
«а'ло»м бор, «ўрта»м йўқ.

Овқат важидан жуда ёмон. Бугун соат учгача оғ-
зимга бирор тишлам нон олганим йўқ.

Соат учда бир коса суюқ нордон карам шўрва ва
икки чашка қуруқ чой ичдим. Ўқишга бормай, нонга ту-
ришга тўғри келади. Тўйиб овқат емасликдан бошим
айланади.

Мактабда ўтирганингда овқат тўғрисида ўйламайсан,
уйга қайтгандан кейин ичакларнинг гулдираб кетади.
Очарчилик бундан қаттиқ бўлса нима бўлар эканмиз!

Ҳарҳолда ўқиш керак, мумкин қадар яхши ва бери-
либ ўқиш керак. Чиндамли бўлиш керак ва очлик ўлими-
нинг азобларини ирода кучи блан енгиш лозим.

25 декабрь. Ажойиб кун бўлди: нон етмиш беш
грам ортди. Бу — барча ленинградлилар учун зўр шод-
ликдир.

Бирдан ҳамманинг руҳи кўтарилди. Одамлар шодлик-
дан йиғлагилари келади. Энди ҳечнарсадан қўрқмай-
миз. Бундан кейин аҳволнинг яна ҳам яхшиланишига ва
мурод-мақсадга етишимга ишонаман».

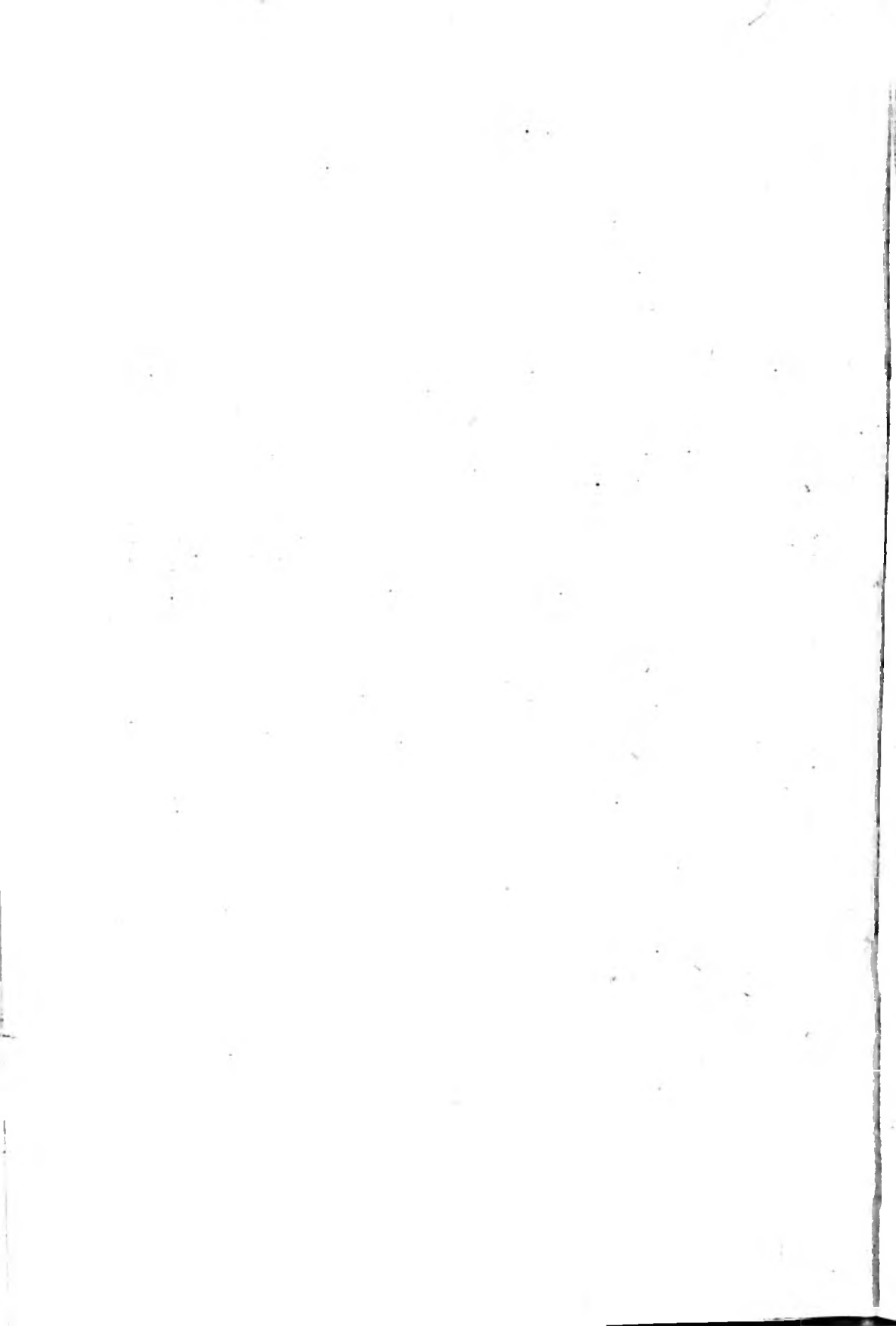
1942 йил 1 январь

Эски 1941 йилнинг охириги кунни катта воқналар юз
берди.

Қундуз соат иккида педсовет ўтказиш учун тўплан-
дик. Педсоветни, директор айтганидай, «немислардан
хотиржам» ўтказиш тилагида, болаларни уйларига жў-
натиб, бомбадан пана бўлиш жойига тушдик.

«Мақтабда арча байрами бўлишини эшитиб, жуда ҳам хурсанд бўлдик. Шаҳар қамалда бўлса ҳам арча байрам ўтказилиши ҳазил гап эмас!..»

Пана жойдаги катта секторда стол ва узун скамейкалар турипти.

Ўқитучиларимиз жудаям ўзгариб кетганлар!

Мария Николаевна Ефремовага назар солиб қарасам жудаям ориқлаб ва қартайиб кетипти, аммо етмиш иккига киришига қарамасдан ишга жуда қобил киши. Мен биламан, кўзининг қуввати кетганидан у дарс тайёрлашга анча қийналади. Пилтачи роғ ёки жинчи роғ блан ишлаши жуда қийин. Электр ёруғида ишлаш учун мактабда қолса, кечаси қоронғи кўчаларда кетишда муз тойғоқларида оғанаб тушади. Мактабга кўчиб келишни хоҳламайди.

— Гапимга тушунасизми,— дейди у,— мен ўз куч-қувватимни эҳтиёт қилишим керак. Уйимда ўзимга қулай каравотим, радио, печканинг ёнида кресло бор. Менинг учун бу буюмлар жуда қадрли. Мен кўп ётаман, шунинг учун тетик юраман.

Қатта қизлар айтишади:

— Мария Николаевна ажойиб киши ва ажойиб ўқитучи-да. Унга кўп қийин, шундай бўлса ҳам дарсни ҳамавақт яхши ўтказади.

Унинг ёнида дарвинизм ўқитучиси Александр Александрович Починков ўтирипти. Унинг аҳволи жуда ёмон. У иссиқ кийимига бурканиб, пўстиннинг қундуз ёқасини кўтариб ва елкасини қисиб ўтирипти. Унинг вазоҳати касал теккан қушга ўхшайди. Аҳволи қўрқинчли.

Лидия Константиновна Шитинская жуда ҳам ўзгариб кетипти-я. Ўтирганларнинг ҳаммасининг ранги қочган, кўзлари кўкариб кетган.

— Бошлаймиз, ўртоқлар,— деди мактаб директори.— Район маориф бўлими ва район партия комитети бизни ишга лаёқатли, фронтга жонкуярлик блан ёрдам бераётган коллектив деб тақдирладилар. Орамизда донорлар, тиббий ҳамширалар, дружиначилар бор.

Биз кўпгина иссиқ кийимлар ва буюмлар тўпладик ва фронтга ўз қўлимиз блан тайёрлаган кўп нарсаларни жўнатдик...

Ертўланинг ичи жимжит, фақат тўқучиларимизнинг қўлларидаги игналарнинг чиқир-чиқирларигина шу жимликни бузар эди. Шаҳарда яқингинага тушиб портлаган снарядларнинг қаттиқ гумбурлаган товуш тилади.

Анна Матвеевна ўзи фан комиссиясининг раиси бўлган 6-нчи синфдаги математика дарси ҳақида доклад қилди.

— Дарсга яхши ҳозирлик кўрилмаган... Муаллима ўқучиларни қаттиқ тутмайди...— деди у:

Анна Матвеевнанинг доклади юзасидан қизгин музокара бошланди. Музокарачилар ҳозирги даврда болаларга қандай талаблар қўйиш, қандай талаблар қўймаслик ҳақида гапирдилар.

Кўп тортишдилар.

Иккинчи масала ҳозирги шароитимизда дарс бериш методикаси ҳақида эди.

Бу масала юзасидан тортишув бўлмади. Гапирганларнинг ҳарбири ҳам программадагиларни ўтиш учун ва болалар дарсни осон ўзлаштиришлари учун тиришаётганини айтди.

Валентина Васильевна музокараларни якунлаб:

— Мен ишонаманки, мактабимиз бу йил ҳам ўқучи чиқаради. Программа тўлиқ ўтилиши керак,— деди.

Педсовет мажлисида район партия комитетининг вакили ҳам бор эди.

У қарийб фронт блан ёнма-ён турган Киров Заводи ишчилари қандай меҳнат қилаётганликларини ва ўқучиларимиз блан тенгқур бўлган ҳунар мактаби болаларининг мардона ишлаётганликларини ҳикоя қилиб берди.

У ўз сўзини:

— Биз коллективингизнинг қаттиқ ишлашини кутамиз ва ҳамма қийинчиликларни енггишингизга ишонамиз,— деб тамомлади.

Албатта, мактаб ишда тўхтовсиз давом этади.

Мактабдан чиқиб қарасам, техник ходимамиз Маруся, нон дўконига бориб нон олиш учун қаторда турган ва мадори қуриб йиқилиб қолган физика муаллимимиз Силаковни чанага солиб олиб келиш учун уборшичаларни тўплаётган экан.

Валентина Васильевна:

— Менда тоза кофе блан қанд бор, кечқурун олиб келиб бераман. Уни ичса баданига иссиқ югуради ва қувват киради,— дейди.

Кофе блан қандни қаердан олади у? Ўз нафсини тийиб, бошқага бераяпти-я. Уртоғи учун қайғириш ана шунақа бўлади-да!

Уйга қайтиб келсам, деразанинг синиқ кўзлари ёстиқлар блан тўсилган ва гиламчалар тутилган. Бу шеригимнинг қўлидан келган иш. Урушдан илгари у Эрмитажда экскурсия раҳбари бўлиб ишлар эди, ҳозир эса, бир ҳарбий заводда станокда ишчи бўлиб ишлайди, ўзи мен блан бирга туради.

Биз янги йилни қарши олмоқчи ва шу кечада ўз яқинларимизни эсламоқчи бўлдик. Мен Андрей туғилган йили олинган кострюльчада ёрмадан бўтқа пиширдим. Хўроз сурати бор бу ҳаворанг кострюлька Андрей фронтда, мен бўлсам ўлимга яқин бир ҳолда турган мана шу пайтгача сақланиб келар деб, ўйламаган эдим.

Бу тўғрида, умуман ва айниқса бугун ўйлашнинг кераги йўқ! Яшаш керак, бугун эса, 1942 йилни қарши олиш лозим. Бу йил ўтган йилдагидан ҳам кўпроқ бахт келтириши керак.

Буфетнинг ғаладонини титиб, жиндакгина долчин, ўн донача майиз ва бирнеча донанок қоқи топдим. Буларнинг ҳаммасини бўтқага соламан. Менда ёғ ҳам йўқ.

Аммо сизлар кўпчилик, мен ҳаммангизга олма етказолмайман. Ҳозир олма жуда танқис. Аммо сизлар янги йил муносабати блан менга совға олиб келишингиз керак...

Ҳаммалари ажабланиб, менга тикилган эдилар, мен яна уларга қараб:

— Арча байрами тўғрисидаги таассуротларингизни ёзиб келсаларингиз, шу менга совға бўлади,— дедим.

Болалар суюнишиб кетишди. Юра Артюхин шу ерда бурролик қилиб қолди:

— Бу совға олмадан ҳам қимматга тушадиган бўлди. Петрга қадар янги йил 1 сентябрьда, олмалар арзон вақтда ўтказилган; эндиликда эса, пилтачироғ ёруғида ёзишга тўғри келади,— деди.

— Шунинг учун ҳам менга катта совға бўлади,— дедим.

1942 йил 7 январь

Менга совға келтирасизлар деб ҳазиллашиб айтган гапим бекорга кетмади. 6-нчи синф ўқучиларидан Ира Терехина, Юра Артюхин ва Валя Петерсонлар арча байрамидан олган таассуротларини ёзиб менга «совға» қилдилар.

Уларнинг ҳаммалари ўз таассуротларини сиёҳ блан покиза қилиб ёзганлар. Буларни жинчироғ ёруғида Аня Тирсага ўқиб бердим.

Чуваккина, сочлари ялтироқ ва кўп хушмуомала Ира Терехина кундалик дафтариди мана бундай деб ёзади:

«Мактабда арча байрами бўлишини эшитиб, жуда ҳам хурсанд бўлдик. Шаҳар қамалда бўлса ҳам арча байрами ўтказилиши ҳазил гап эмас!.. Ишонгинг келмайми. Ширинлик солинган пакет олиш учун ҳамма «кичик ёлла» бўлишни ҳавас қиларди.

Арча байрами бўлган 2 январь куни ювиниб-тараниб, тузукроқ кийимларимизни кийдик. Аммо кун жуда совуқ бўлганидан мактабда пальтони ечмай ўтирдик.

Залнинг ўртасида момиклар блан ўралган, жуда бинойи қилиб безатилган баланд ва катта арча турарди, аммо электр бўлмаганидан чироғлар ёнмас эди. Тўғриси-ни айтганда, болалар арчага кам қизиқдилар: ҳаммаларни совға олиш пайида бўлдилар ва «овқат тез бўладими?» деб сўрар эдилар.

Правордида бизга жуфт-жуфт бўлиб ошхонага киринглар, деб айтдилар. Ҳаммамиз ўтиргач, ўқитучилар талоқ-

чаларимизни йнгиб олиб, ҳар кишига юз грамдан нон келтирдилар. Уқитучилар обеднинг борини келтириб қўйдилар. Обед — шўрва, қийма гўшт ва уч қошиқ оқ уврадан иборат эди, обеднинг учинчисига эса жуда ширин желе тортилди, унинг ичида иккитадан гилос бор эди. Овқатдан бениҳоят хурсанд бўлдик, аммо кўп болалар: «Қани энди, шунақа овқатдан яна тўртта-тўртта бўлса!» дедилар.

Обеддан сўнг Валентина Васильевна совғаларни улашди.

Биз олган совғаларимизни бағримизга босиб, уйларимизга қайтдик.

Уйдагилар блан бирга чой ичишга ўтирдик. Стол устига пилта чироғ ёқиб қўйилган эди. Қайнаб турган савовар ва арча байрамидан келтирилган ширинликлар ўтиришимизни худди тўйга айлантириб юборди. Арча байрами ўтказилгани ажойиб иш бўлди-да! Ўзимиз тетик, кўнглимиз чоғ бўлиб кетди».

Валя Петерсон деган қизимиз катта болалар учун Маллий опера театрида ташкил этилган арча байрамида бўлди. У ерда Ленин комсомоли номли театр артистлари «Сона» пьесасини қўйиб бердилар.

«1942 йил 6 январь. Бугун ажойиб арча байрами бўлди. Тўғриси айтсам, мен пьесага қулоқ солганим ҳам йўқ: бутун хаёлим овқатда эди. Парда тушгач ҳамма эшикка ёпирилди. Ҳамманинг дарди овқатда эди. Обед ҳаммага ёқди. Болалар совуқни ҳам, узоқ тикка туриб оёқлари толиққанини ҳам сезмай қолдилар. Ҳаммалари увра, шавла, нон ва ширинликни шошиб-пишиб едилар ва жуда мамнун бўлдилар. Бу арча байрами анчагача эсдагачи қикмайди, чунки шаҳарда озиқ-овқат жуда таққис бир пайтда мактаб ўқучилари учун бундай зиёфат берилиши катта гап».

Мен унинг кундалик дафтарини ўқиб тамомладим. Аня печкадаги ўтга тикилгани ҳолда ўйчанлик блан:

— Қамал вақтидаги ўқучилар сизга биздан кўра яқинроқ бўлади. Сиз уларнинг оғирини енгил қилаётирсиз,— деди.

— Улар ҳам менга ёрдамлашмоқдалар. Биз мактаб ишларимизни эпчиллик блан бажаришимиз, бунинг учун ўзимизни дадил тутишимиз керак.

Мен Катя Арсеньеванинг арча байрами тўғрисидаги эсдалигини иштиёқ блан ўқидим.

Бир варақ қоғознинг устига, «Кемада арча байрам» деган сўзлар чиройли қилиб ёзилган, кеманинг қора соядан иборат бўлган сурати солинган.

«Менинг денгизчи отам 31 декабрь кечқурун соат олтиларга яқин, онам ишлаётган жойга телефон бериб, қўмондонлик номидан бизни ҳарбий кемада бўладиган арча байрамга чақирди.

Соат саккиз яримда биз уйдан чиқдик. Кўча қоп-қоронғи эди.

Қоронғи тор кўчалар бизга нотаниш, йўловчилар ҳам сийрак эди. Биз йўлдан адашдик деб ўйладик. Тўсатдан мен кўприкни кўриб қолдим; биз отамнинг кемасига кўпинча шу кўприкдан ўтиб борардик. Биз адашмаганлигимизни билиб, дадил боравердик. Рўпарамиздан бир киши чиқди. У ёруғ электр чироғини рўпарадан келаётганларга тутар эди. У бизга ҳам чироғни тутиб кўриб, «Э, сизларми!» деб юборди. Бизни кутиб олиш учун отам шу қизил флотчини юборган экан. У блан бирга тез-тез қадам ташлаб бордик. Соат 22 дан 45 минут ўтганда кемага етиб бордик.

Жуда чарчаб борганимиз учун отамнинг каютасида роҳатланиб дам олдик. Отам мени кают-компанияга киритмасалар керак деб ўйлаб, сен бир командирнинг беш яшар қизи блан каютада ўтирасан, деб тайинлаб қўйди.

Биз тунги соат 10 минути кам 12 да кают-компанияга кирдик. Бу ерда катта столга оқ дастурхон ёзилган эди. Каютанинг бир бурчагига арча қўйилган бўлиб, жуда яхши безатилган ва унда ранг-баранг электр чироғлар ёниб турар эди.

Ҳамма стол ёнига ўтирди. Биринчи қадаҳ ўртоқ Сталин шарафига кўтарилди. Ҳамма кишилар ўринларидан, туриб, қарсак чалдилар. Ёнимда ўтирган кичкина қиз бола қаттиқ қарсак чалди. Кема командири қадаҳни энг аввал шу қизча блаи уриштирди. Ужин менга жуда мазали ва тўйимли тўйилди. Катталарга ширинлик бермадилар, фақат мен блан ҳалиги командирнинг қизига ёнроқ бердилар.

Сўнгра ҳаммамизни «Фронтга аталган концерт» фильмини ва фронтдаги жангларни кўрсатучи жуда қизиқ кино журнали кўришга чақирдилар. Фильмдан кейин

Ҳайшоқ ширин чой берилди. Эрталаб соат 6 да пнеда уй-
и жунадик. Мен жуда хурсанд бўлдим, аммо кунни блан
Уйку босди.

1942 йил 8 январь

Уй ичи қон-қоронги бўлгани менга жуда ҳам огир
Уйиллади. 31 декабрдан бошлаб уйимизнинг деразала-
рига фанер қоқиб қўйилган. Тешиклардан шамол кирма-
гани деб, деразата эски кўрпа ва гиламлар тўсган эдик.

Вақт қанча бўлганини фақат радиодан ва овқатхона-
даги катта соатнинг чалишидангина билиб турамиз.

Аммо менга ҳаммадан ҳам печкача малҳам бўлаяпти.
У менинг каравотим ёнида тургани учун иссиқнинг энг
кўни менга келади. Столин каравотга яқин келтириб,
Ўзим кўрпанинг устига чиқиб ўтираман. Шеригим эса,
Дўғарамадаги юмшоқ стулда ўтиради. Бу хотинининг пима-
си на бўйида яссиқ рўмоли бор.

Бекорчилик жонга тегди. Бугун мактабда дарс бош-
лаганини керак эди, аммо негадир яна кейинга қолдири-
шгани.

Кеча почта қутисига қарасам, унда чақирик қоғози
бор экан. Қон куйиш институти мени донорлар бўлими-
нинг мудирига учрасангиз деб сўрапти. Чақирик қоғозига
марна ёпиштирилмаган.—демак уни институт ходим-
ларининг бири келтириб ташлаб кетган. Нимага чақир-
диктар экан? Мен ой сайин ҳеч қолмай қон топшириб
кетар эдим, яқиндагина бориб келган эдим. Бундан чиқди,
шоданилинч равишда қон топшириш керак бўлиб қолган-
га ўхшайди. Эҳтимол, касалхонанинг ўзидаёқ менинг қо-
нимини бирор бетоб кишига қуйсалар?

Дам ҳовлиқаман. дам шоданаман. Шаҳардаги ҳам-
момлар бекилган, аммо чўмилиш шарт. Мен ёниб турган
печка эчанинг ёнига жомни қўйиб, совуқ уйда чўмилиб ол-
дим. Иссиқ сув етмай қолиб, юзимни совуқ сув блан
ювдим: сувдаги кичик бир муз парчаси юзимни тилиб
ҳам тоборди.

Бугун институтга бориб билсам, менга паёк белги-
ланган экан: кунига икки юз грам оқ нон, ойнага 250
грам май, икки юз грам қанд, уч юз грам конфет, тўрт
юз грам гўшт, юз эллик грам балиқ ва тўртта тухум
берилганлигини айдиган бўптилар.

Бундан ноз-нематларни уйга олиб келганимда шеригим
ҳайрога қолди. Бу тушим бўлса керак деб ўйладим. Аммо

бу туш эмас эди... Столда ёр, қанд ва ҳатто конфект ҳам турипти. Биз донорлар — «ана шундай бой кишилар-миз».

Дармондан кетмасин деб бизга ҳамма нарса бериб турилар эди. Бу — бизга қанчалик ғамхўрлик қилишадиганини кўрсатиб турар эди.

1942 йил 9 январь

Январьда ўқитучилар конференцияси бўлди. Эрталаб қор ёғиб турар ва ҳаво совуқ эди. Йўлда шаҳарнинг узоқ жойларидан келаётган ўртоқларга етиб олдим.

С. М. Киров номли Опера ва балет театри олдидаги майдонда таниш ўқитучи Қира Владимировна Чирковани учратдим. Уни зўрға танидим. Бошига қулоқчин кийган бу ўқитучи шумшайиб, бўйинини қисиб, Петроград томонидан пиёда келмоқда эди. У сил касали блан оғриганлиги туфайли қўпол пийма блан қор босган кўчалардан узоқ йўл юриб келиши жуда қийин эди. Бу киши ҳақиқатан ҳам шахримизнинг қаҳрамон ўқитучиларидан бирidir.

— Салом, Қира Владимировна! Бугун сиз блан кўришамиз деб ўйламаган эдим!

— Нега?

— Келадиган жойингиз жуда ҳам узоқ-да!

— Ана, холос! Ахир мен ҳар куни Кроков каналидаги мактабга қатнаб тураман-ку! Бу ундан анча яқин эмасми! Агар мен блан барабар бораман десангиз,— қадамни секинроқ ташламасангиз бўлмайди: мен сизга етиб юролмайман.

Қира Владимировна жуда озиб, кўзлари ичига кириб, юзлари чўкиб кетган. Урушдан илгари у ўзининг саломатлигига жуда аҳамият берар эди. Ҳозир соғлиги тўғрисида ўйлашни бутунлай йиғиштириб қўйиб, ҳамавақт бошқаларга бирон нарса блан ёрдам бериш ғамига тушган.

— Мана бунинг сизга олиб келдим,— деди у ва енгининг ичидан икки қути гугурт блан банкачадан ясалган пилтачиноф чиқариб кўрсатди.— Бу сизнинг кулдончадан ясаган пилтачинофингиздан яхшироқ.

Иккаламиз кулишдик. Қира Владимировна яқинда бизникига борганда, пилтачиноф минут сайин ўчиб қола-бериб, жуда қийналган эдик.

Конференция бўладиган мактаб биносига кириб бордик. Бошқа мактабларда ишлаб турган ўртоқлар блан учрашиш, болалари блан биргаликда «Катта ерга» жўнаб кетган ўқитучилар тўғрисидаги янги хабарларни билиш яхши гап эди.

Залда кишилар кам эди. Ҳечким устки ва бош кийимларини ечмади.

Келганлар орасида 232-нчи мактабнинг илгариги директори, шахримизнинг энг кекса ўқитучиси Тимофей Гаврилович Савранский ҳам бор эди. У жуда озиб кетган, аммо илгаригидай эпчил: соқол-мўйловини тоза олган, ихчам кийинган. Унинг оиласидаги ҳамма кишилар кўчиб кетиб, битта ўзи қолган эди.

— Ийе, ҳали ҳам кетмапсиз-да? — деб сўради у мендан.

— Сизга ўхшаш мен ҳам кетганим йўқ, — дедим мен.

Биз иккаламиз конституция ўқитучиси ўртоқ Симановскийга назар солдик. У худди исинмоқчи бўлган кишидек совуқ печкага ёпишиб олган эди, жуда ҳолдан кетган: бурнининг қирраси чиқиб, кўзлари ичига тушиб кетган, юзида хунук кўм-кўк доғлар пайдо бўлган. Шу топдаёқ йиқилиб қоладигандай кўринарди.

— Унинг хотини ва қизи немислар босиб олган районда қолиб кетган, уларнинг нима бўлганлигини билмайди, — дейди менга қараб Тимофей Гаврилович.

Снарядларнинг гумбурлаган овози залда эшитилиб турар эди: демак, шаҳар яна ўққа тутилмоқда. Аэропланларнинг ҳужуми тўхтаганига анча бўлди. Немисларнинг бензини Русиянинг совуғида музлаб қолаётган эмиш, деган гап тарқалди.

Конференцияда шаҳар маориф бўлими партия ташкилотининг вакили ўткир нутқ сўзлади. У ўқитучиларнинг болаларга далда бериб туришлари кераклигини айтди. Бу — ўқитучилар учун енгил иш эмас. Чунки, уларнинг кўплари фронтдаги яқин қариндошлари тўғрисида анча ташвиш чекадилар, аммо шунга қарамай улар болаларга суянчиқ бўлишлари лозим. У, ўқитучилар олдида, яқин вақтларда шахримиздаги болаларнинг ҳаммасини мактабларга тортиш вазифаси туради, деди.

Мажлисдан сўнг биз овқатланиш учун пастга тушдик.

Озиқ-овқат карточкаларимиздаги талонларни қирқиб олмасданоқ суюқ ош бердилар.

Мен озиқ-овқат карточкамни уйда қолдирган эканман, Тимофей Гаврилович ўз карточкасида иккита талон қирқиб, менга ҳам вермишель овқат олиб берди.

Обеддан сўнг гуриллашиб кўчага чиқдик. Театр майдони жуда қаттиқ ўққа тутилаётганидан биз дарвозахонага бекидик.

— Яқин кунларда мактабларда дарс бошланса керак. Аммо ўқитучиларга оғир бўлади, чунки кўплари жуда дармондан кетиб қолишган,— деди Тимофей Гаврилович.

— Бемор кишиларни ишдан озод қиламиз. Биз соғлом ўқитучилар эса, тезроқ иш бошлашни истаймиз. Бекор юришдан оғир нарса йўқ,— дедим мен.

Ўртоқ Савранский менга қўл бериб хайрлашар экан:

— Хайр, саломат бўлинг! — деди.

1942 йил 10 январь

Шевардин тўсиғи олингандан кейин Наполеонга: «Руслар асир тушмаётирлар...» деб айтган эканлар. Менинг назаримда Ленинград ҳам ҳозир бутун дунёга эшиттириб, худди шу сўзларни айтаётгандай. Душман шаҳримизни енгишга ожиз.

Кичик ёшдаги ўқучилар учун арча байрами ўтказилган иккинчи январь куни физика ўқитучиси Силаков ўлди. У физика кабинетида ёлғиз ўзи ётган жойида жон берди. Бу хонани ўт ёқиб иситиш мумкин бўлгани учун уни шу ерга ётқизиб қўйган эдилар. У нон дўконида йиқилиб қолган кунни олиб келганларидан буён бошини кўтармади. Ўртоқлари унга овқат келтириб ва кабинетдаги печкага ўт ёқиб турдилар. У кечаси ўлди. У ётган диваннинг тоқчасида хат ёзилган блакнот очиқ ётар эди. У бир жойда шундай деб ёзипти:

«9-нчи декабрь. Оғирлигим 56 килограм. Ҳеч-қачон бунчалик озган эмас эдим! Нон нормаси ошар эмиш, деган гап бор. Ўлмайд қолсам яхши бўларди-я! Юзим шишиб кетаяпти. Бир тутам ўтинни кўтаришга ҳам мадорим етмайди.

...Очлик азоби оғир экан. Ҳозирча кунига бир қошиқдан картошка уни блан жон сақлаб турибман».

Бир куни мен суюқ ош қачон пишар экан, ошхонага бориб билиб келай деб кетаётиб, идора хизматчилари-

нинг ётоқхонасига кириб ҳайрон бўлиб қолдим. Бу ерда ихчам қилиб қизил чит кўрпа ёпилган каравот ёнида тобут турар эди.

Бу каравот мактаб дурадгорининг каравоти эканлиги эсимга тушди. У Силаков учун тобут тайёрлаб қўйган экан.

Ҳозир ўлганларни қабристонга кўрпа, чойшаб ва ба'зан бирор каттароқ кафанга ўраб олиб борилади. Ўликларни ченаларда олиб бориб, бирқанчасини битта чуқурга кўмилади. Ўлган кишининг яқин қариндошлари уни қабристонга олиб бориб кўмишга қурби етмаса, ўликни район ўликхонасига топширадилар.

Юқори синфларда математикадан дарс беручи Василий Васильевич Бакрилов яқинда ўлди. У ҳам очликнинг қурбони бўлди. Унинг бола-чақаларига, айниқса ўғил болаларига жуда қийин; улар қизларга қараганда чидам-сизроқ бўлади.

Болалар ўз бошларига келган мусибатга қандай чидай оладилар? «Фалончининг отаси ўлди», «фалончи қизининг онаси тамом мадордан кетди» деган гапларни ҳар дойим эшитиб турамиз.

Улим ҳали яна кўп кишиларнинг ёстиғини қурилади шекилли.

«Улар бу блан енгиледи» деб ўйласалар керак, немислар. Аммо улар, жудолик алами қасос ўтини алангала тишини ўйламайдилар. Йўқ, буни унутиш мумкин эмас.

БИЗ ТИНМАЙ ЎҚИЙМИЗ

1942 йил 15 январь

Бутун 7-нчи — 10-нчи синфларда дарслар яна бошланди.

Мактабга етмиш тўққиз ўқучи келди. Олтинчи синф ўқучиларидан ҳам ўн икки киши бор эди.

Мен синф раҳбари бўлганим учун:

— Болалар, сизлар нега келдингиз? Ўқиш фақат юқори синфлардагина бошланади-ку!— дедим. Бунга Гуля Виленчик аччиғланиб:

— Биз ҳам ўқисак нима қилади? 9-нчи синфдагига қараганда бизнинг синфимизда ўқучилар кўп-ку,— деди.

— Ҳаммамиз ҳам ўқиш бошлашни истаймиз,— деди дангал қилиб Ира Терёхина.

— Болалар, мен шаҳар маориф бўлими буйруғини бузолмайман. У юқори синфлардагина дарс бошлашга рухсат берган.

— Бўлмаса шаҳар маорифидан ўзимиз сўраймиз,— дейишди ўғил болалар.

Синфларда ўнбеш-ўнеттидан ортиқ киши йўқ. 10-нчи синфдагина йигирма киши бор.

Биз бугун энг ёруғ синфлардан учтасида дарс ўтказдик. Бир бурчакдаги синфда математика дарси, нариги бурчакдаги синфда адабиёт дарси ўтди. Ҳарбир дарс ўттиз минут давом этди.

Коникулдан кейин аҳвол яна ҳам оғирлашди. Совуқнинг қаттиқлигидан сиёҳдонлардаги сиёҳ тагигача музлаб қолаберди. Кўп ўқучилар сиёҳни уйларидан келтирдилар ва музлаб қолмасин деб, сиёҳдонларни қўйинларида иситдилар.

Доскага бўр блан ёзиш азоб иш, қўллар енг ва қўлқоп ичида ҳам қотиб қолмоқда. Жадвалда кўрсатилган дарсларнинг ҳаммаси ўтди.

1942 йил 16 январь

Исаакий майдонида Гуля Виленчик орқамдан етиб келди.

— Биз шаҳар маорифига бордик. Маориф мудирини ўқишимизга рухсат этди, фақат сизларга рухсат берамиз, шунинг учун яхши ҳаракат қилиб ўқинглар, деди.

— Жуда соз, эртага бошлаб юборамиз,— дедим мен.

— Нега эртага дейсиз? Ҳамма болалар бугун келишади, биз Зина икковимиз кеча келганларнинг ҳаммасига хабар бердик.

Чиндан ҳам ўн икки ўқучининг ҳаммаси мактабга келди, Зина Оболенкина эса, синф ташкилотчиси қилиб сайланди.

Дарслар қўнғироқ ва ўқитучиларнинг соатига қараб бошланар ва тамом бўлар эди. Танаффус вақтида Зина менинг ёнимга келиб:

— Бизда фақат икки дарс бўлади. Немис тили ўқитучиси йўқ. Сиз ўзингиз бизга кириб китобдан ўқиттирмайсизми? Синфдаги болалар жуда сўрашяпти,— деди.

— Яхшиси мен тарихдан яна бир дарс ўтақолай,— дедим мен.

— Йўқ, декабрь ойида немис тилидан сра дарс бўлмади. Биз кейинда қолиб кетамиз, деб қўрқамиз.
Мен немис тилидан дарс бергани кирдим.

1942 йил 19 январь

Қаҳратон совуқ. Водопровод музлаб, нон заводлари сувсиз қолди. Нон заводларига сувни қўлда ташимоқдалар, бунинг устига нон ҳам жуда кам пиширилмоқда.

Радио гапирмай қўйди. Буниси жуда ҳам ёмон бўлди! Фронтда нима бўлаётганидан хабарсиз қолаяпмиз.

Мактабда эса, ўқиш давом этмоқда...

Ҳаммадан тетиги 6-нчи синф. Ундаги ўн икки ўқучининг ҳаммаси дарсларини қолдирмаётир деб айтиш мумкин. Агар бирон ўқучи бир кун дарсга келмаса, болалар сабабини билиш учун унинг уйига борадилар ва эртаси куни Зина менга маълумот беради:

— Қасал укасининг ёнида ҳечким қолмаган экан, шунинг учун келмапти, лекин бундан кейин албатта келиб туради. Ёки қулоғимга пичирлаб,— Валянинг мазаси кетиб қопти, унга бундан кейин яна бир қосадан овқат бериб туришнинг иложи йўқми?— дейди.

Катта болалар ўз яқинлари, ўртоқлари ва ўқитучиларининг ўлими учун жуда қаттиқ қайғирадилар. Айниқса Александр Маркович Москалёвнинг вафоти уларни қаттиқ қайғиртди. Мария Николаевнанинг айтишича, болалар унинг тўғрисида кўп гапирар эканлар.

Синфга кирганимда болаларнинг ғам-ғуссалари уларнинг юзларидан ва кўзларидан сезилиб турар эди.

Радио гапирмайди, фронтда нима бўлаётгани тўғрисида ҳечнарсга билмайман, шу аҳволда болаларнинг кўнглини нима блан кўтариш керак?

Шу кунларда мен чуқур маъноли ажойиб бир афсона эшитдим. Бу афсона, шубҳасиз, Ленинградда тўқилган. Мен уни синфда гапириб бермоқчи бўлдим.

— Болалар, бизнинг Ленинградда яқинда бир кекса рассом ўлди. У ўз ишхонасида қўллари совуққа қотганига қарамай, биз учун ғам чекиб ишлайберган. Унинг ишлари орасидан жуда қизиқ бир нарсга, яъни мўмдан ишланган кичик бир медаль топилди. Унда қандай сурат борлигини билмайман, аммо унинг орқа томонида: «1941—1942 йилда Ленинградда яшади» деган сўзлар ёзилган экан. Айтишларича, бу кекса рассом ўзи ишла-

ган мана шу медаль Лойиҳасини ҳукумат тасдиқласа ва шу қишда Ленинградда яшаган ҳамма кишилар уруш тамом бўлгач, шу медальни олса деб орзу қилган экан.

Кишиларимиз фронтда, душман ўқлари остида қаҳрамонлик кўрсатаётганликлари каби, Ленинградда яшовчи ҳарбир киши ҳам қаҳрамон шаҳар тарихига ўз ҳиссасини қўшаётганлигини шаҳаримиздаги ўқучилар англасалар дер эдим.

— Улганларга медаль бериб бўлмайди-ку?— деб сўради Катя Логинова.

Яқинда унинг онаси блан акаси бир кунда вафот этган эдилар.

Ғалабага етамиз деб орзу қилган, аммо бунга муяссар бўлмаган ҳамшаҳарларимиз хотираси учун, уруш тамом бўлгач, Ленинграднинг энг чиройли жойига ҳайкал қўйилади.

— У Александр Марковичга ҳам ёдгорлик бўлади,— деб, астойдил гапирди Алла Гурбанова.— У жуда дармондан кетиб қолган бўлса ҳам «яна озгина чидаб, ғалабамизга қадар яшасам бас», дер эди.

Синфда сукунат ҳукм сурди. Болаларга бирор нарса қаттиқ та'сир қилганида ана шундай жим бўлиб қолишади. Ба'зи қизлар юзларини буриб оладилар, ўғил болалар йиғламсираб ўтиришади. Булар жудолик мусибатини сезган болалардир.

— Отам фронтдан хат юборипти. У хатида, «Ўқи, албатта ўқи. Шу оғир кунларда Ленинградда ўқиганман, деб, фахрланиб юрасан» деб ёзипти,— дейди Юра Артюхин.

У блан Люся Егорова иккови яхши ўқиб, ҳамон а'лочи бўлиб келмоқдалар.

1942 йил 21 январь

Ўқучиларнинг ғайрати зўр, дарс вақтида ўқитучининг саволига деярлик ҳамма жавоб қайтаради. Агар бирор киши дарсни билмайдиган бўлса, бунинг сабаби албатта узрли бўлади. Саволга жавоб бермаган ўқучи янаги дарсда албатта ўзи эсга туширади:

— Мумкин бўлса, мендан сўрасангиз, ўтган сафар жавоб бераолмаган эдим.

Шпаргалкалар йўқолди, энди бир-бирига айтиб беришлар қолмади. Интизом яхшилигидан ўқитучилар энди хотиржам эдилар. Мактабда болаларнинг шўхликлари

кутилмаган даражада тинчиб қолди. Болалар тиришқоқлик блан ўқимоқдалар: «ёмон» баҳо йўқ, «ўртача» баҳо камдан-кам. Болалар ана шундай мардлик кўрсатмоқдалар!

1942 йил 24 январь

Нон кўпайтирилди: ишчиларнинг карточкаларига эллик грам, хизматчиларга юз грам, қарамоқдаги кишиларга эллик грам қўшилди. Ҳамма категорияларга уч юз эллик грамдан крупа ва юз эллик грамдан қанд берилмоқда. Бутун кун байрамга ўхшаб кетди.

1942 йил 26 январь

Ота-онага қандай муомала қилиш тўғрисида бугун болалар ўртасида суҳбат ўтказдим. Ота-оналар болаларига илиниб, кўпича ўз ризқларини қиядилар. Бардам болалар бунга рози бўлмасликлари керак.

Тася Рудинко:

— Кузда Ленинградга қайтиб келганимдан жуда хурсандман,— дейди.

Тася ўз оиласида жуда кўп меҳнат қилади ва бир бурда нонни онаси блан бўлишиб ейди деб ўйлайман. Мен болаларга:

— Ота-оналарингизга бепарво қараманглар. Уларга кўп ёрдам беролмасангиз ҳам, яхши муомала қилсангиз, ҳатто уларнинг ишига озгина бўлса ҳам ёрдам берсангиз, бу ҳам уларга катта мадад бўлади ва қийинчиликлари анча енгиллашади,— дедим.

8-нчи синфга кирганимда сариқсочли қизнинг юзига кўзим тушди. Бу ўқучини увча яхши билмайман. Бугун у жуда бетоқат кўринади. Нима воқиа бўлди, деб сўрасам:

— Ҳечнима,— деб жавоб қайтарди.

Ишонмадим. Ошхонада яна бояги саволни бердим. У йиғлаб юборди ва:

— Нон карточкамни ўғирлатиб қўйдим,— деди.

Бу ҳақиқатан ҳам оғир гап, ўлим блан тенг.

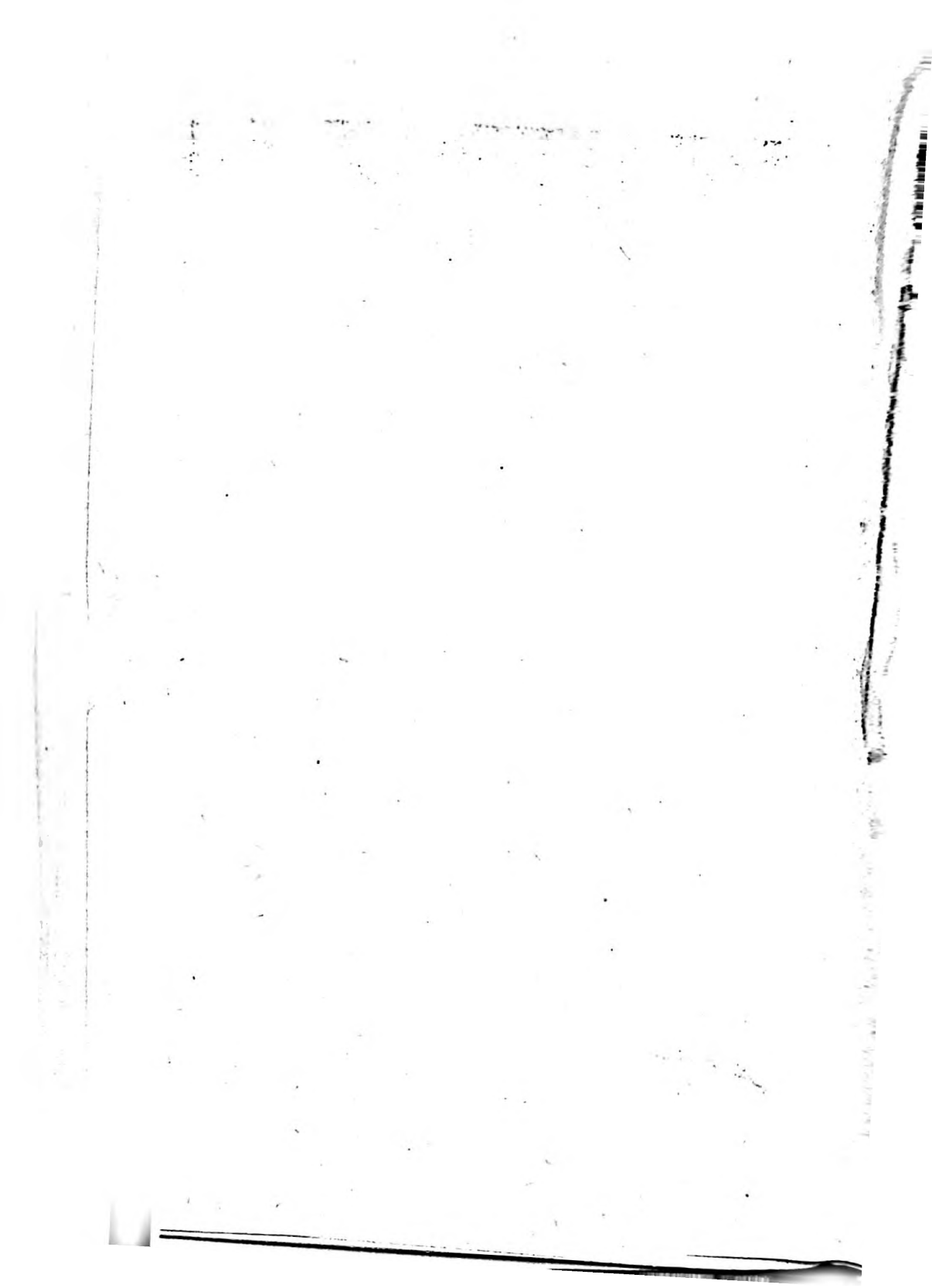
Унга кўмак бериш, мушқулини осон қилиш керак. Мен донор бўлганим учун ноним кўп. Нонушталик овқатимни унга бермоқчи бўлдим. У олишга сра кўнмади:

— Олмайман,— деди.

— Олабер, қайтариш керак эмас. Менда нон кўп, мен донорман,— дедим.

Сиз шаҳар қамал ичида, шаҳар душман қуриовида, биз бўлсак
Ўз бурчимизни бажараямиз ва китоб ўқишмоқдамиз — деб бутун
дун'ёга ма'лум қилинг.

Нонуштадан кейин у чиройи очилиб, менинг олдимга келдида:

— Сизга катта раҳмат!— деди.

Бу, унча катта ёрдам бўлмаса ҳам, ма'навий жиҳатдан аҳамияти зўр эди.

Ярим кечада ўқучим Люда Павлова менинг олдимга кирди. У кирган вақтда мен печкачага қалаш учун стулни арраламоқда эдим. Люда қўл аррани дарҳол мендан олди ва стулни арралаётди:

— Биз ҳозир Галя иккаламиз қолдик. Ота-онамиз ўлиди. Галяга сен ўқигин десам, у ўзинг ўқишдан қолмагин, дейди. Аммо мен ундан каттаман, мен ишламай у ишласинми? — деди.

— Сизга сувни ким ташиб берапти?—деб сўради у.— Узингиз ташийсизми? Пақирингиз қани, мен бирпаста келтириб бераман.

1942 йил 27 январь

Вера Коршунова хотира дафтарини менга опкелиб берди.

У исте'одли қиз, адабиётни яхши кўради. Уқитучи ҳам унинг ўз ичидан чиқариб ёзганларини мақтайди.

— Вера, хотира дафтарингга ҳар куни ёзиб борасанми?

— Йўқ. Айрим мавзу'лардагина ёзаман. Масалан, «Шодлик», «Очликда қолган шаҳар», «Видо'лашув» деган мавзу'ларда ёздим. Аввал ёзиб чиқиб, сўнгра қўшимча қиламан тузатаман. Узун қиш кечаларини шундай ўтказаман.

Веранинг нима демоқчи бўлганини яхши тушундим. Кушдалик хотираларни ёзиб бориш менга ҳам овунчоқ.

— «Шодлик» мавзу'ида нима тўғрисида ёзгансан?

— Арча байрами тўғрисида. Бизнинг Ленинградда арча байрами ўтказилишига кўзимиз етмас эди.

Танаффус вақтида, ёниб турган печканинг ёнига бориб «Очликда қолган шаҳар» деган сарлавҳа остидаги саҳифаларни ўқидим.

«... Бу кунни умрбод унутмайман. Мен нон олгани бордим. Шаҳар сув қуйгандай жимжит эди. Бир уйнинг бўсағаси олдида икки одам бир-биридан бирнеча қадам нарида чалқамча тушиб, ўлиб ётипти. Улар гўё бир нарсага қоқилиб йиқилгандай ётарди. Булар кимлар экан? Бегона одамларми, ёки эр-хотинми?..»

Паға-паға қор ёғмоқда. Бу ұлган кишиларнинг кийим-лари орасига қор түлиб жопти. Орадан бир-икки соат ўтса, улар қор тагида қолиб, кўринмай кетади. Оппоқ қор уларни мана шу равишда секин-аста кўмиб юборади.

Навбатга бориб турдим. Қор ёғишдан тўхтаб, қуёш нур сочабошлади. Аммо бундан нима фойда? Барибир у ҳозир бунча қаттиқ совуқнинг кучини кесолмайди-ку? Ҳатто сув ҳам тошдай қотган, кўчага сув сепиладиган жўмракнинг ёни-вери музлаб қолган. Кишилар сув ололмай қайтиб кетмоқдалар. Улар сув қидирса, биз нон кутмоқдамиз. Ёнимиздан бир арава ўтиб кетаётир. Унга ўликлар туялган. Битта ўлган ўғил боланинг боши арванинг четида осилиб бораётир: юзи чиройли, киприклари қалин, қоп-қора кўзлари катта очиқ. Жуда хафа бўлиб кетдим. Уйга кетай десам якка боргани қўрқаман. Бир хотинга эргашиб бордим. Мана шу кун, менинг назаримда, Ленинграддаги энг мудҳиш кун».

Веранинг хотира дафтарини мактабда ўқиб чиққанамга хурсанд бўлдим. Мен унинг келажакка ишонч блан қарайдиган бўлишига ёрдам беришим лозим.

Уни пастки қаватнинг коридорида кутдим. Бу ер жуда қоронғи бўлганидан болалар ёнимдан ўтиб кетатуриб мени танимадилар.

Бирдан Веранинг овозини эшитдим:

— Нега сизлар ҳам биздақа қилмайсизлар? Биз нонга ҳовлидаги кишилар ҳаммамиз навбатлашиб борамиз. Биримиз икки соат турамыз, ундан кейин бошқамиз борамиз.

Қоронғида турганлардан бири:

— Ҳамма шунга рози бўлдими?—деб сўради.

— Фақат бир хотин кўнмади. Унинг уч боласи бор; ўшаларни навбат блан юбориб туради. У хотиннинг:

— Нонга бориб турадиган кишиларимиз бор!—деган сўзлари жуда қўпол эшитилди.

Биз мактабдан чиқдик. Қуёш нурида ялтираб турган оппоқ қордан кўзлари қамашган қизлар бир лаҳза тўхтаб қолдилар.

— Вера, сизларникида неча киши туради?—деб сўрадим.

У ҳайрон бўлиб турди-да, сўнгра кулимсираб:

— Мен айтган сўзларни эшитиб турган экансиз-да! Нон олиш учун саккиз киши навбатма-навбат боришади,—деди.

— Саккиз киши боради-ю, фақат бир хотин унамас экан-да? Демак, бу саккиз киши ҳақиқий ленинградлилар экан-у, фақат битта номард бор экан-да? — дедим.

Биз кўчада бормоқда эдик. Мен Верага:

— Мен сизнинг гапингизни эшитиб қолдим-у, лекин жуда хурсанд бўлдим. Гапингизда хотира дафтарингиздаги каби ваҳима йўқ дедим.

Биз Вера блан узоқ гаплашиб бордик. Кўнглим энди таскин топди. У оғирчиликка чидар экан...

Уйга борсам, «Қадрли Ксения Владимировна, Вася Ўлипти» деган мазмунда хат келган экан. Бу мусибатга ҳам чидадим.

Васянинг ўлиши блан мен энг қадрдон бир кишимдан айрилгандай бўлдим.

Васянинг ўлими тўғрисида Андрейга ёзмайман. Яна бир кишининг ўлими тўғрисида ёзиб, уни хафа қилишнинг нима кераги бор? У фронтда ўликларни жуда кўп кўради...

Хафачилигим жуда ҳам ортиб кетди. Бугун мен ўз ҳасратимга бошқаларнинг шерик бўлишига муҳтожман.

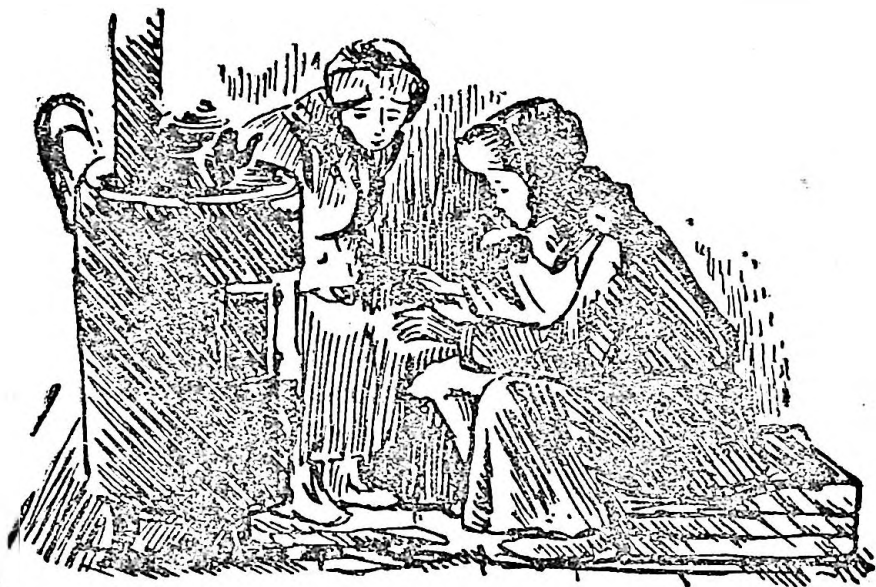
1942 йил 28 январь

Андрейдан ҳам хат келиб қолди. Конверт ичида кичик бир фоторасм бор экан. Андрей пўстин, қулоқчин кийиб суратга тушипти, оёқларида чанғи бор. Унинг орқасидаги траншеядан бир кишининг боши кўриниб турипти. Чор атроф оппоқ қор, узоқда тоғ чўққилари қорайиб кўринади. Назаримда Андрейнинг бўйи ўсган, елкалари ҳам кенгайган.

Унинг хати одатдагича қисқа эди.

«Онажон, сенга беш юз сўм юбордим. Бу пулга туғилган кунингизга атаб, ўзингизга совға олинг. Сиздан ўтиниб сўрайман — бу пулни бирор «фойдали» нарсага шилатай демасдан, ўзингиз жуда яхши кўрадиган бирор чиройли буюм сотиб олинг».

Бундан чиқди бизнинг қандай яшаётганлигимизни улар ҳали ҳам билмас эканлар. Шундай бўлгани яхши!

Мен Андрейнинг айтганини қилиб, бозордан нон сотиб олдим. Бир бўлак қора нон блан қайноқ кофе ичишдан ҳам яхши нарса борми дун'ёда?

Суратни каравотнинг четига илиб қўйдим. Бу сурат Андрейнинг қандай шароитда турганлигини билдиради.

1942 йил 10 февраль

Турмушимиз ҳали ҳам оғир бўлса-да, декабрь ва январьдагига қараганда анча яхшиланди. Озиқ-овқат карточкаларида кўрсатилган нарсалар деярлик тўла берилиб турипти, норма ҳам анча ортди.

Сув топиш жуда қийин бўлиб қолди. Совуқ ўттиз даражадан ҳам ўтиб кетиб, уйларда сув музлаб қолди. Аммо мактабда трубаларни иситиб, сув оладиган бўлишди, шу сабабли мактабга борганда овқат идишидан ташқари сув учун ҳам идиш олиб борадиган бўлдим.

Эрталаб мактабга бораётган эдим. Мактаб дарвозаси ёнида, ибодатхона томонида икки кишининг жасадини кўрдим: булар очликдан йиқилган ва музлаб қолган...

Мактабдан қайтаётиб қарасам, уларни олиб кетишипти. Илгари ўликлар узоқ ётаберар ва ҳечким йиғиштириб

олмас эди. Ҳозир ўлган кишиларнинг жасадларини йиғиб оладиган кишилар тайинланган бўлса керак.

Совуқ бугун жуда қаттиқ. Исаакий собори қизгини осмонда оқариб кўринади.

1942 йил 12 февраль

Мактабда навбатчи эдим. Эшикни биров тақиллатди. Сўнгра ўқучи болалардан Рошчин кириб келди.

— Шу ерда ўлтирсам мумкинми? Мен жуда совқотдим,— деди.

— Мумкин, ўтга яқинроқ келиб, оёқ кийимингизни ечинг, оёқларингиз тезроқ исийди. Бу вақтда мактабда нима қилиб юрибсиз?

— Уйда диққат бўлиб кетдим, ҳечким йўқ.

Бу боланинг юз ва кўзлари ичига кириб кетган. Биз индашмай ўлтирдик. Бирдан у:

— Дистрофия қанақа бўлар экана? — деб, савол бериб қолди.

Унинг бундай савол беришдан ўлим тўғрисида ўйлаётгани сезилар эди. Унинг фикрини бошқа нарсага чалғитиб юборишга ҳаракат қилдим, аммо бу оғир иш эди.

У мен блан кечқурун соат тўққизгача бирга бўлди.

1942 йил 16 февраль

Алла Гурбанова синфда очиқ чирой блан ўтирипти.

Мен дарс охирида синф дафтарини ёпатуриб:

— Алла, бугун бошқача бўлиб кетибсанми?— дедим унга.

Қизлар кулишди ва:

— Бугун унинг иши ўнгидан келган,— дейишди.

— Мен душда чўмилдим,— деди Алла.— Бир таниш киши менга талонча берди... жуда маза қилдим!

— Мен ҳам заводдаги ҳаммомга тушдим,— деб шодланиб гапирди Олег Колобов.

Бундай шодликнинг сирини ўзимиз тушунамиз, чунки ҳаммомлар декабрьнинг охирида ёпилиб қолганидан совуқ уйда озгина сув блан чўмилишга тўғри келарди. Қани энди, сув кўп бўлса-ю, иссиқ жойда маза қилиб чўмилсак!

Эндиликда дарслар ўттиз минут ўрнига қирқ минут бўладиган бўлди.

— Яна беш минут қўшилса, аввалги изига тушиб кетади,— дейишди ўғил болалар.

Ҳар куни болалардан кимдир бири:

— Бизда радио гапирабошлади!— деганини эшитиб турдик.

Менинг уйимдаги радио ҳам ишлайбошлади.

1942 йил 2 март

Лидия Константиновна Шитинскаянинг ўқучилари Бош почтамтга бориб, у ерда йиғилиб қолган хатларни эга-эгаларига ажратдилар.

Мен ҳам ундан кейинда қолишни истамадим ва менинг ўн иккита ўқучим ҳам, бугун ўз ҳовлиларининг контораларида тўпланиб қолган хатларни ажратабошлайдилар. Хат ташучилар аллақачондан буён уйма-уй юрмай қўйдилар, чунки зинапоялардан юқорига чиқиш учун қувватлари етмайди. Улар келган хатларни уй бошқармаларига ташлаб кетадилар.

Ўқучилар хатларни ажратиб бўлгач, уй-уйларга элтиб берадилар.

1942 йил 5 март

Бугун мактабда электр қўнғироқ узоқ ва қаттиқ чалинди.

— Ана, қўнғироқ чалинди! Яшасин!— деб қичқиришди болалар.

Ўқитучилар шод. Мактаб ишлари ҳам жўнашиб кетди.

Шаҳар жим-жит эди. Трамвай ва троллейбуслар қатнамайди. Онда-сонда ҳарбий машина ўтади-ю, яна боягдай жим-жит бўлиб қолади. Аммо бунақа жим-житлик менга ёқмайди; бундай жим-житлик кишини ваҳимага солади. Гўё яқин орада ёввойи бир ҳайвон сенга ҳужум қилиш учун писиб тургандай туйилади. Чиндан ҳам шундай йиртқич ҳайвон шаҳарнинг ёнгинасида турипти-да!

Бугун кечга яқин отилган тўп овози шаҳарнинг оёйишталигини бузди. Бир снаряд Мойканинг кўпригига тушди. Уткинчи кишилардан тўрттаси ўлди. Тўртта портфель қорда ётар эди: булар ишдан қайтаётган кишилар бўлса керак.

Мен мактабга ҳар куни шу йўлдан қатнар эдим. Биз ортагача тирикмизми-йўқми, ҳечқайсимиз билмаймиз.

1942 йил 6 март

Кечқурун тўсатдан Туся Ципкина келиб қолди. Мен уни 1941 йилнинг баҳоридан буён кўрмаган эдим. У жуда озиб, чўпдай бўлиб қолипти.

— Нима учун келдим, биласизми? Сиз блан хайрлашгани келдим. Медицина институтимиз кўчиб кетаяпти. Зачёт дафтаримни ҳам сизга бир кўрсатиб қўяй деб келдим.

Туся чўнтагидан кулранг зачёт дафтарчани олиб кўрсатди. Ундаги ёзувларга кўз ташласам, ҳамма зачётлардан «а'ло» баҳо олипти.

— Мактабда иккаламиз бир гаплашган эдик, эсингиздами? Ушанда сиз менинг гапимга ишонмаган эдингиз, энди айтганим кептими?

1942 йил 8 март

Уртоқ Ковязин ва'дасининг устидан чиқди: у мактабга келиб, хотин-қизлар куни тўғрисида ўқучилар блан суҳбат ўтказди.

У шундай оғир қишдан болаларини саломат олиб чиққан оналарнинг қаҳрамонлиги тўғрисида, эр ва оталарини фронтга жўнатиб, ўзлари корхоналарда ишлаётган хотин-қизлар тўғрисида гапирди. Болалар бу суҳбатни эшитгандан кейин илгари уларга оддий бўлиб кўринган ишлар ҳақиқатда бир қаҳрамонлик эканлигини англадилар.

— Орангизда қаҳрамон хотин-қизлар йўқми?— деб сўради у.

Мактаб директори унга энг саботли муаллималарни ва ўқучи қизларни айтиб берди.

Демак, сизлар ҳам ўз вазифангизни бажараяпсиз экан!— деди у.

Шу суҳбатдан кейин Лидия Константиновна иккита ше'р ўқиб берди: унинг бири Александр Решетовнинг «Ленинградли аёлнинг қасами», иккинчиси Ольга Берггольцнинг «Февраль эсдалиги» эди.

Бу баланд бўйли, сочлари оппоқ, озгин ва жиддий ўқитучи қуйидаги мардона сўзларни ўқиб беради,

Содиқ дўстлар учун зинҳор йиғламанг,
Севиқли ўғлонлар-чун юрак тигламанг,
Қон қардош оғалар-чун юракни эзманг,
Йиғламанг!— дейди шу энг шиддатли жанг.

Шу қишда эридан ҳам, ўғлидан ҳам жудо бўлган,
— сал ўзига келиши блан ишлайбошлаган бу кекса муал-
— лима мана бу сўзларни айтишга ҳақли эди:

Башарти бирор нарса блан мағрурлансам,
Шунда барча дўстларим олар олқишлаб,
Ҳозиргача меҳнат қилолганимга шодман,
Кучсиз кўлларим чарчамас ишлаб.

1942 йил 16 март

Валентина Васильевна мени ўзининг кичиккина ка-
бинетига — ўқитучилар хонасига чақирди.

— Бизда янгиликлар кўп. Директоримиз мактабдан
кетаётир, унинг ўрнига мен тайинландим, илмий му-
дирликка сизни тайинлашди, — дейди Валентина Васи-
льевна.

— Мени илмий мудир дедингизми! Мен бу ишда
сра ишлаган эмасман-ку!

— Ксения Владимировна! Сиз блан биз Ленинград-
да яшаймиз. Сиз ўқитучилар орасида энг тетик киши.
Ноҳотки, мактабга ёрдам беришни истамасангиз? Қунт
қилган киши ҳар ишни қилаолади.

Унинг сўзини қайтариб бўлмас эди.

Шундай қилиб, мен «шердор мактаб»га илмий мудир
бўлиб қолдим. Мен бу мактабга Улуғ Ватан уруши вақ-
тида ўтган эдим.

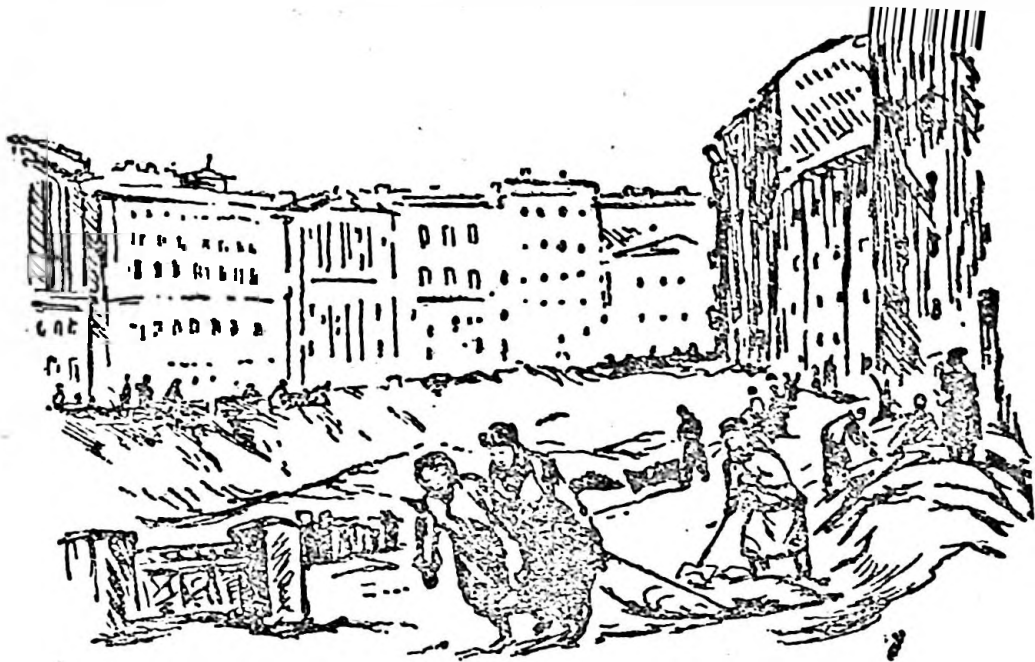
1942 йил 27 март

Бутун аҳоли шаҳарни тозалашга киришди. Кўча ва
ҳовлилардаги қор, муз ва ахлатларни кураб, тозалаб
ташлаш керак. Шаҳарни ахлат босиб кетган эди. Чунки
қишда қувурлар музлаб қолиб, барча ахлатлар қорга
ташланаберган эди. Агар тозалаб ташланмаса иссиқ
кунлар келиши блан эпидемия бошланиши турган гап.

Ҳарбир кишининг қўлига биттадан қоғоз бериб кў-
йилган, шаҳарни тозалашда неча соат ишлагани ўша
қоғозга ёзиб борилади. Ҳамма белкурак, чўкич ва ча-
налари блан кўча тозалашга чиқди.

Бедармон кишилар стул ва скамейкаларда, болалар
эса аравачаларда ўлтиришди. Ҳечбирининг рангида қоғ-
— йўқ. Беморлар бамисоли кўклам қуёшининг ҳаётбахш
— нурларини эммоқдалар.

Биз шер ҳайкаллари ёнидаги йўлкани ва ифлосл
— ниб кетган ҳовлини тозаладик. Кўчириб олинган му

ларни фанерга солиб, Александр боғига элтиб ташладик.

Орамиздаги энг бақувват кишилар лўм ва чўкичлар блан ишладилар.

Менга белкурак ҳам оғирлик қилди. Терлаб-пишиш уйга қайтдим. Белларим оғримоқда. Лекин дилими шод, чунки шаҳар ойнадек топ-тоза бўлади.

— Биз қандай ишлаётганимизни немислар билармикин?— деб сўрайди Зина Оболенкина.

— Сен уларнинг билганини яхши деб ўйлайсанми билмаганиними?— деб сўрадим.

— Албатта, билсин-да. Биз оғир аҳволда бўлишимизга қарамай шаҳарни топ-тоза қилиб қўяяпмиз. Қилигимизни душман билиб қўйсин!

Бу ишларимизнинг кирасига ҳаммамизни ҳаммо туширдилар. Боплаб чўмилдик, бир-бировимизни иш лашлик.

Март ойи ана шундай қувончли келди.

1942 йил 29 март

Кундузи мактабга Район партия комитетидан фон қилишиб: «Директор блан илмий мудир к—

соат учда Райсоветта келсин. Паспортларини ҳам олиб келишсин» дейишди. Ижроком биносининг зинопасидан чиқиб кетаётганимда ҳарбий оркестр ёнимдан ўтиб кетди. Худди байрам ёки тантанали мажлис бўладигандай кўринади.

Зал кишилар билан лиқ тўлган. Таниш-билишлар кўп. Улардан билсам, бизни партизанлар билан учрашувга тақирган эканлар. Партизанлар фронт томон билан юриб, Ленинградга овқат-овқат совға қилишиб кепти.

Президетумда партизан отрядининг бошлиғи ҳам ўтирган эди. У олдинги рус кишиси эди. Устида калта пўстин, беллида қанлиқ тўшпанча бор. Унинг ёнида ўтирган кекса лехон нотен ҳам калта пўстин кийган, бошида қора тўшпанча бор. Истараси иссиқ, унинг кўк кўзлари ялтириб турар эди.

Энг аввал отряд бошлиғи сўзлади.

Билан болаларга ўқиб бериш учун унинг сўзларини ёзиб олдим.

«Даррамон лезинградли ўртоқлар! Сизларга колхозчилардан ва партизанлардан салом! Биз немислардан қайтариб олган ердан келдик. Биз қайтариб олган ер қалин унга катта эмас—тўққиз минг квадрат километр жамос. Аммо кундан-кунга кенгайиб бораётир ва кенгайиб бораётир. Биз немисларни Россия тупроғидан ҳайдамоқдамиз. Сизлар шахриягизни тозалаб, аввалги покиза ҳолига келтирмоқдасиз, биз бўлсак, ўз жойимизда совет тартибларини тикламоқдамиз.

Бизнинг энг биринчи ёрдамчиларимиз болалардир. Улар керак бўлса у қишлоқдан бу қишлоққа боришади, гаражларга кириб машиналарни санаб чиқишади, душман штаблари турган уйларга белгилар қўйиб келишади ва бу маълумотларнинг ҳаммасини бизга келиб айтишади. Биз улар келтирган маълумотларни Қизил Армияга етказамиз, шундан кейин аэропланларимиз душман штабларини боплаб бомбардимон қилади.

Аммо, бундай ишлар ҳамавақт ҳам болаларнинг қўлидан келабермайди. Масалан, орамизда Коля исмли шўх, қизиқчи бола бор эди. Унинг партизанлар билан алоқаси борлигини немислар сезиб қолган ва уни ушлаб олиб, офицернинг олдига олиб борганлар. Офицер унга дўқ қилиб кўрган, аммо бундан натижа чиқмаган. Шундан кейин ҳалиги немис болага ясама шоколад бермоқчи бўлган.

Аммо Коля эса:

— Мен ўз Ватанимни олтига ҳам сотмайман. Бунақа шоколад блан мени алдаёлмайсиз,— деб жавоб қайтарган.

Шунда немис унга худди йиртқич ҳайвондай ташланган. Юзига муштлаб, пастки жағини айнириб юборган. Бола-пақир ўлади, лекин ҳечкимни тутиб бермайди.

Биз ҳозир ўша қишлоқни ишғол қилганмиз, Коляни ҳарбийчасига кўмдик. Чунки у қаҳрамонлик кўрсатиб ўлган эди!». Оркестр мотам маршини чалди. Бутун залдагилар ўринларидан турдилар.

Биз бундай ҳодисалар тўғрисида газеталардан кўп ўқиганмиз, аммо Коляни билган, унга топшириқлар берган кишининг ўзи шундай ҳодисалар тўғрисида гапириб бериши бизга жуда ҳам қаттиқ та'сир қилди.

Отряд бошлиғи сўзини давом эттирди:

— Бу ерда Татьяна Марковна ўтирипти. Биз уни «она» деб чақирамиз. У тўққизта ярадор жангчини олиб кетиб боқди, меҳрибонлик кўрсатди, немислардан яширди ва улар тузалгандан кейин ўрмондаги сўқмоқ йўллари блан бизнинг олдимизга бошлаб келди.

Биз Татьяна Марковнанинг уйини яхши биламиз: у ерда биз учун ҳамавақт овқат ва бошпана тайёр. Биз уйқуга ётганимизда у кийимларимизни ювиб, йиртиқларини ямаб қўяди.

Залдагиларнинг ҳаммаси ўринларидан турди. Гулдурос қарсақлар чалинди.

Орқадагилардан бир киши:

— Татьяна Марковна, бизга бир қаранг, бир кўриб олайлик!— деб қичқирди.

Президиумда ўтирган кўккўз деҳқон хотин ўтирган жойидан турди. Мажлиснинг бошидаёқ мен унга э'tибор берган эдим. У жуда тортинди, қўлларини деҳқончасига белига қўйиб, залдагиларга та'зим қилди.

Зални қарсақ товуши тутиб кетди...

Мен кўп «учрашувларда» бўлганман. «Садко» кемасини сув остида чикарган эpronчилар ва катта олимлар мактабимизга келиб турганлар. Аммо қамалда қолган шахримизга келган партизан ва колхозчилар блан бўлган бу учрашув айниқса қаттиқ та'сир қолдирди.

Якка бўлмаганлигимиз бизни шодлантиради. Меҳмонлар кетатуриб: «Ленин шаҳри яқин орада душман-

дан озод бўлади. Шунгача хайр» деб жўнадилар. Бу сўзлар ғалаба қозонишга ишончимизни орттирди.

Бугун мен бутун кун бўйи ўқитучиларга ва болаларга партизанлар ҳақида сўзлаб бердим.

— Партизанлар қанақа қилиб қайтиб кетишади? Немислар пойлаб туриб, уларга зарар етказмаса яхши эди,— дейди куйиниб Женя Вихорев.

Виленчик уни масхара қилиб:

— Қўйсанг-чи! Партизанлар немисларнинг ёнидаё сездирмасдан ўтиб кетишни сендан яхши биладилар. Улар сенга «Женя ука, бизга ёрдам берсанг-чи» дермиди!— деди.

Женя қизарди ва кўзлари чақнади. Агар мен бўлмасам улар синфда муштлашиб кетишлари турган гап эди.

Қиш кунлари бундай ҳодисалар бўлиши мумкин эмас эди. Чунки ўғил болалар жуда дармонсизланиб, ортиқча ҳаракатларга ҳам мадорлари қолмаган ва ўз сўзларини ўтказиш учун бир-бирлари блан муштлашиш-ни ҳам ўйламас эдилар. Ҳолбуки, болалар ўртасида муштлашув одати қадимдан қолган ва ҳамма жойда бор одат эди.

1942 йил 30 март

Опа-сингил Тирсалар учун жуда ташвишланаман. Сўнги марта мен уларни мактабимизнинг шер ҳайкаллари ёнидаги йўлкани тозалаган вақтимизда кўрган эдим.

Икковлари ҳам жуда озиб кетган. Олянинг бурун қирраси чиқиб, юзларининг суяги кўриниб қолган.

— Ҳечнарсга қилмайди, Ксения Владимировна,— дейди, Оля.— Ҳа демай ўнгланиб кетамиз. Биз ҳозир ҳарбийлаштирилган соқчиликка ёзилдик. Ётоқхонада турибмиз. Жойимиз иссиқ, тоза. Овқатимиз яхши ва етарли. Яқинда кийим ҳам берилади деган гап бор.

— Иши оғир эмасми? — деб сўрадим.

— Ўрганмаган кишига албатта оғир, чунки қўл иши-да,— дейди, Оля.— Биз тез ўрганиб кетамиз.

— Сиз унга айтинг, ўзини эҳтиёт қилсин ва қўлидан келмайдиган ишга уринмасин,— дейди Аня.— У ёғочларни тушириш вақтида энг оғир ходани кўтараман деб қолади.

Мен Оляга тикилдим.

— Атайлаб қилармидим,— деди у, мулоимгина. Оғир ишдан ўзимни олиб қочсам уят бўлади-да, қийинчилик ҳамманинг бошида бор гап!

Улар блан узоқ гаплашиб туролмадим: ишлашим керак эди. Қизлар Валентина Васильевнанинг ёнидан ўтиб бораётганларида у қорни курашдан бир лаҳза тўхтаб уларнинг саломига жавоб берди ва менга қараб:

— Оля жуда ўзгариб кетипти-я! Мазаси қочиб қопти дейман,— деди.

Ўша кундан буён опа-сингил Тирсаларни кўрганим йўқ. Аммо биз қадирдон бўлиб қолганимиз учун узоқ кўришмасак бир-биримиздан хавотир бўламиз.

1942 йил 1 апрель

Район маорифи бўлимидан: ўқитучиларга ишчилар блан тенг озиқ-овқат карточкалари бериладиган бўлди, деган телефонограмма олинди. Бундан ҳамма жуда шодланди. Ҳарбир киши бу хабар тўғримикин, биринчи апрель ҳазили эмасмикин, деб сўрайди.

— Йўқ, йўқ. Бу тўғри гап. Телефонограммани мен ўзим ёзиб олганман,— дейди ёш муаллима.

Демак, Ленинградда озиқ-овқат запаси кўпайипти. Ладога кўлидан кўп қаҳрамонликлар блан очилган муз

йўлининг натижаси билинганлиги кишини шодлантиради.

Бу — биз ленинградлилар учун қилинаётган гамхўрликнинг яна бир жонли шоҳидидир...

1942 йил 8 апрель

Бизда ҳаво тревогалари тез-тез бўлиб туради, аммо ленинградлилар бунга кўникиб қолишган.

Бугун Невский ва Садовая кўчалари бурчагига етганимда тревога бошланиб қолди. Сигнал берилиши бланок зенит тўплар гумбурлатиб отабошлади. Бутун осмон ёрилган ўқларнинг оқ ва кулранг тутуни блан қопланди. Тутуннинг устидан немисларнинг еттита самолёти қаторлашиб учиб ўтмоқда эди.

Гостиний дворнинг дарвозахонасига кириб турдим. Бу ерда анча ҳарбийлар турган экан.

Улардан бири хотин-қизларга:

— Шу ерда туратурганингиз яхши. Кўчада зенитка ўқининг парчаси тегиб, ярадор бўлишингиз мумкин.

Орадан ўнбеш-йигирма минутча ўтди. Самолётларнинг гувиллаган овози эшитилмай қолди, аммо узоқдан зенит тўпларининг овози келиб турипти.

Уйга қараб яна йўлга тушдим, аммо Грибоедов каналидаги Львиний кўпригига етганимда яна қаттиқ отишма бошланиб кетди, мен яна дарвозахонага кириб бекинишга мажбур бўлдим. Кемадаги артиллериямиз ўқ отаётганлиги равшан билиниб турди. Бу замбаракларнинг гумбирлаши зенит тўпларининг овозини босиб кетарди... Дераза ойналари дирилламоқда.

Дзержинский кўчасида етти ёшлардаги бир қизни кўриб қолдим. У суюнганча ерга энгашиб, ҳали совумаган снаряд парчасини ердан олди. Мен уни қўлидан ушлаб, чопганимча дорихонанинг эшигига олиб кириб кетдим.

— Шундай ўқ отилиб турган пайтда кўчада юриш мумкинми?— деб, уни койиб бердим.

— Биз Витя икковимиз ҳамавақт тушган ўқни йиғиб юрамиз, анчасини йиғиб ҳам қўйдик... Ҳаммаси немисларники. Билмадим, мана бу қанақаси экан? Қаранг-а!

Дарвоза тагида кишилар кўп эди Ҳамманинг юраги ваҳимада, қизалоқ бўлса, парвойи палак. Снаряд теручи бу кўрқмас қиз, қўлимдаги қарағай новдасини кўриб қолиб:

— Прайди. Мен бу новдаларни унга
— ини тайёрлайман, деб, кўчадан сотиб олган
— кўп ленинградлылар цинга касалига учрамаслик
жвоя барги солиб қайнатилган сувни ичмоқдалар.

— Шаҳарни тозалаш тугади. Шаҳар энди бошқача бў-
жетди: кўчалари топ-тоза бўлиб ва кенгайиб, май-
— тар катта бўлиб кетгандай туйилди.

1942 йил 14 апрель

Менинг тарбиямдаги синф ўқучилари жуда иноқ: 12
— на бир-биридан сра айрилмайди. Уларнинг мактабдан
в этиб чиқишларини ва офтобда исиниш учун Исаакий
— Борининг зинапояларида тизилиб ўтиришларини каби-
— т деразасидан тамошо қилиб туришни яхши кўраман.
— лар ширин-ширин гаплашиб ўтиришади. Ҳаммалари
— суда озғин, дармонсиз бўлсалар ҳам, ма'навий жиҳат-
— дан бардамлар.

Бугун уларнинг синфига кирдим. Бу синф биринчи
— қаватда эди. Синфнинг ичи совуқ, зах, деразаларга ойна
ўрнига фанер қоқилганидан ёруғ оз. Ташқарида кўклам
қуёши нур сочиб, дарахтлар куртак чиқармоқда.

— Жон Ксения Владимировна, Александр боғига
борсакчи, у ер жуда яхши, иссиқ, бу ерда одамга совуқ
ўтиб кетади,—деб баравар чувиллашиб сўради, болалар.

— Тўполон қилиб дарсни бўлмайсизларми?

— Йўқ, йўқ, рост айтамыз, тўполон қилмаймиз.

Чиндан ҳам боғ манзарали: иссиқ, дарахтлар кўкара-
бошлаган эди. Кўклам қуёшининг нури остида иморатлар
ҳам бошқача бўлиб кўринади.

Адмиралтейство гумбазининг учини тўсиб турган кул-
ранг алвоннинг бир ери чокидан кетган. Гумбаз учининг
зари мана шу йиртиқдан ялтираб кўриниб туради: ҳатто
рўпарамиздаги гўё хўмрайиб тургандек бўлган Исаакий
собори ҳам, шу эрталабки ёқимли пайтда пушти тусга
кириб, очилиб кетган. Шундай манзара ичида болалар-
нинг қулоғига дарс кирармикин?

Уғил болалар боғдаги иккита скамейкани бир-бирига
рўпара қилиб қўйдилар. Бошқа нарсаларга алақсима
ҳаммалари жим ўтирди. Менга бир скамейканинг ўргаси—
дан жой беришди. Синф журналини тиззамнинг устига

қўйиб олган эдим. Болалардан бири дарҳол менга ўзининг автомат ручкасини берди.

Дарс мавзуи — Рим империясининг йиқилиши эди. Заповлевскийга савол берабошладим.

У дадил жавоб қайтариб, а'ло баҳо олди.

— Зина Оболенкина, сен ҳам гапир-чи!— дедим.

Зина ёввойи қабилаларнинг ҳужуми тўғрисида негадир унча яхши гапириб беролмади. Шу пайтда орқада ўтирган бир бола секингина айтиб бераётганлиги қулоғимга чалиниб қолди.

— Баракалла!— дедим, пичинг отиб.— Бунақа айтиб туришлар қиш совуғида йўқолиб кетган эди десам, энди кўклам кириши блан яна жонланиб кетипти-да!

Лоладай қип-қизариб кетган Гуля Виленчик:

— Оғзимдан чиқиб кетганини ўзим ҳам билмай қолдим!— деб, афв сўради.

Зинанинг ўзи ҳаммасини яхши гапириб берди.

— Нима учун биз ҳозир фашистлар тўғрисида гапирганимизда уларни ёввойилар деб айтамыз?— деган саволни ўртага ташладим. Ун икки қўл баравар кўтарилди. Ҳамма жавоб беришга тайёр.

Шу пайтда боғнинг кимсасиз йўлкасида икки денгизчи кўринди. Улар бизнинг группамизга мароқ блан тикилдилар ва табассум блан.

— Вой, азаматларей, ўқишяпти-я!— дейишди.

Болалардан бири тўсатдан:

— Бир минутга дарсни тўхтатиш мумкинми? Устимизга кўланка келаяпти,— скамейкани офтобга кўчирсак,— деди.

Боғда кўклам қуёшининг нурлари остида дарс ўтказганимга ўзим ҳам хурсандман.

Дарсдан кейин, мактабга қайтмоқчи бўлиб турганимизда Зина Оболенкина:

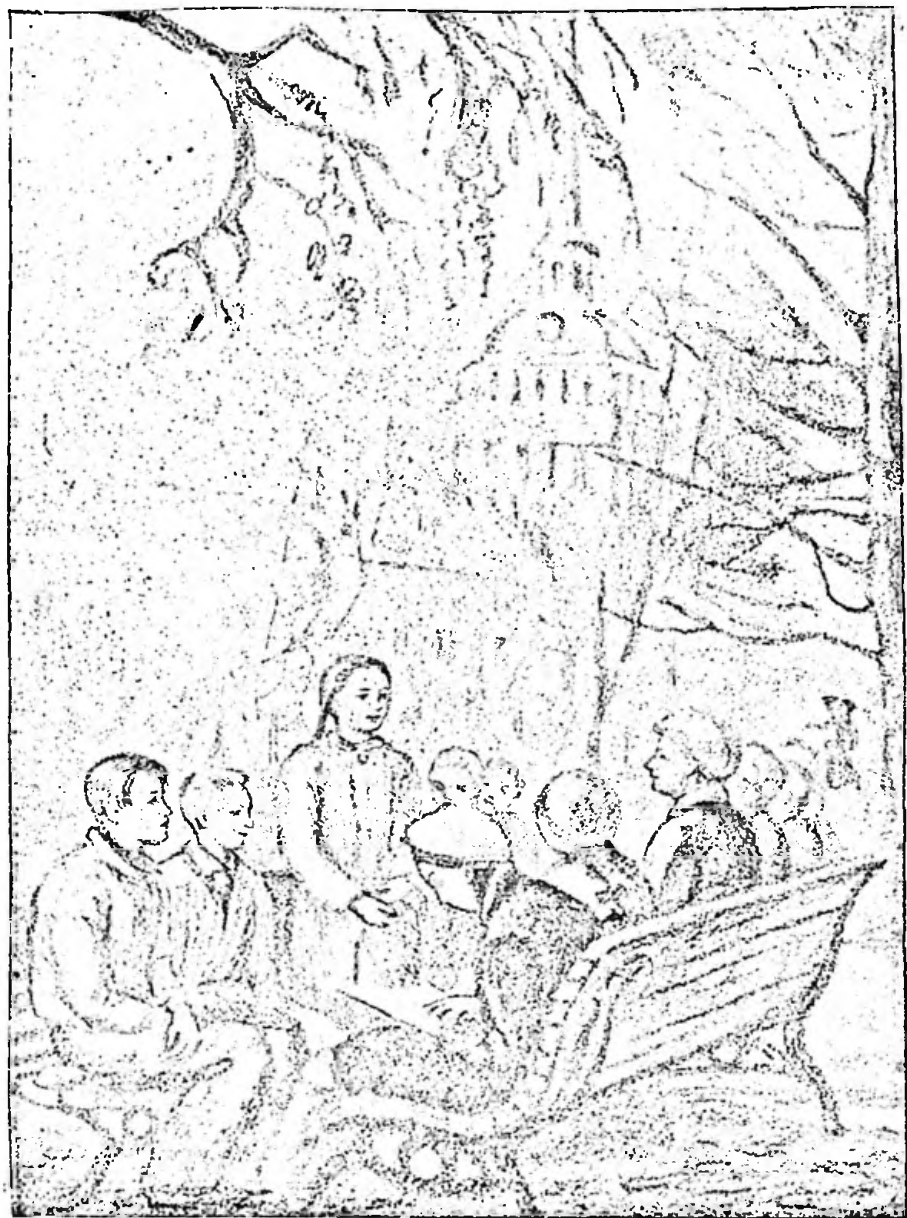
— Сўзимизнинг устидан чиқдик-ку! Дарсда яхши ўтирдик-а?—деб сўради.

— Ҳа, дарс яхши ўтди.

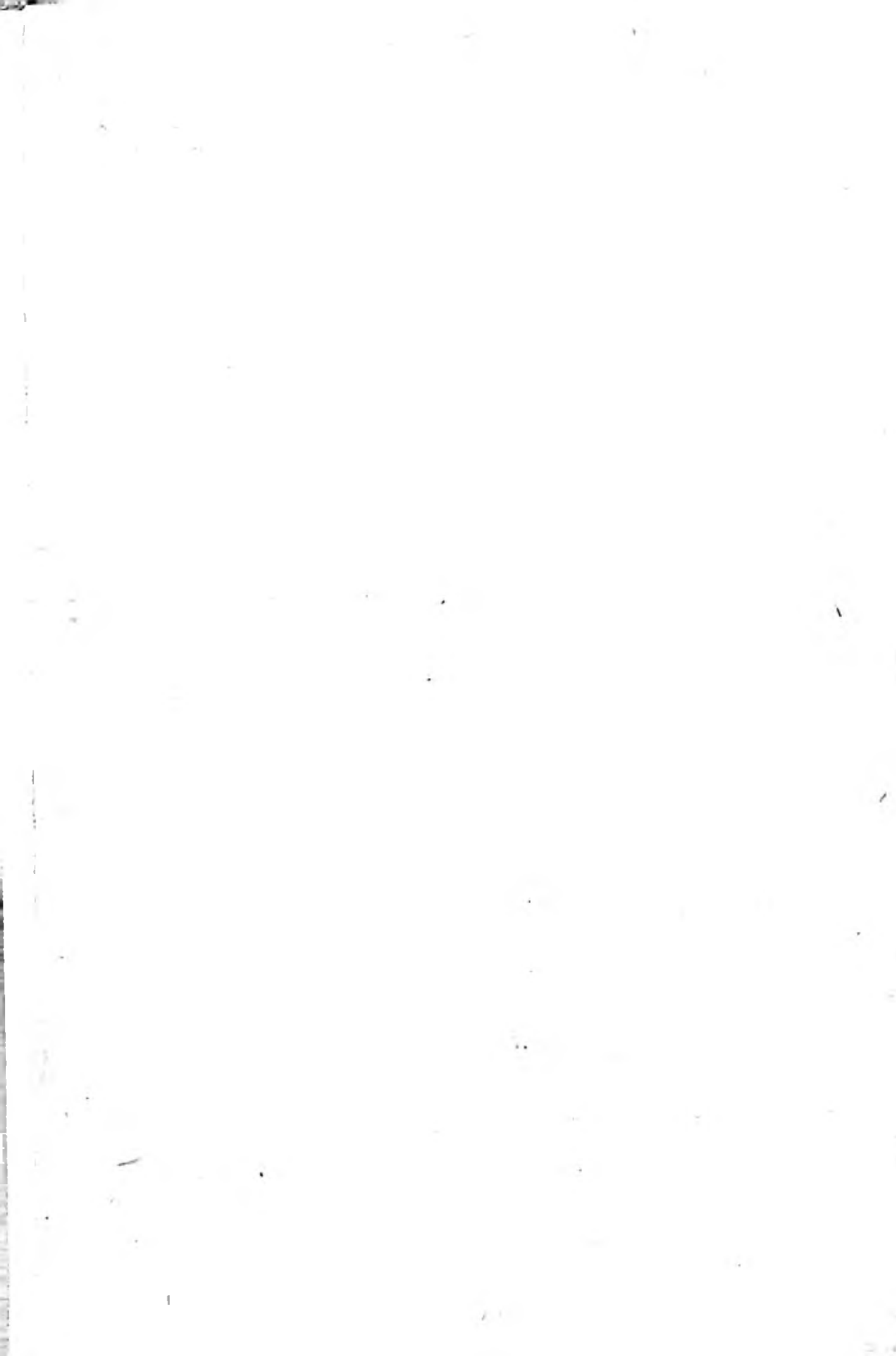
— Ура! Яшасин! Бундан кейин тарих дарсини боғда ўтказаверамиз!— деб қичқиришди ўғил болалар.

1942 йил 15 апрель

Илгария биз: «Агар кишининг ейишга нони бўлса, у очдан ўлмайди» деб ўйлар эдик.

Богда кўклам қуёшининг нурлари остида дарс ўтказганимга ўзим
ҳам хурсандман.

Ҳозирги вақтда бизнинг карточкаларимизга маска ёғи, қанд, шоколад, гўшт каби яхши нарсалар берилмоқда. Ленинградлиларга энг яхши озиқлар юбориб туришни ўртоқ Сталиннинг ўзи буюрипти.

Ҳозир овқатимиз кўпайди, аммо ўзимиз тўйсак ҳам кўзимиз тўймапти. Нега бундай экан?— деб сўрашади ўғил болалар.

Ҳатто соғлом кишилар ҳам қишдаги очарчиликдан кейин ҳалигача ўнглиниб олганлари йўқ, илиги қуриган кишилар эса, ҳамон ўлмоқдалар. Баҳор яхши келди, қийинчиликларнинг зўри ўтиб кетди; шу пайтда бировни ўлипти деб эшитсак, жуда ачинамиз. Тирикчилик жуда ҳам яхши бўлиб кетган бир пайтда одамларнинг ўлиб қолиши алам қилади.

Қанчадан-қанча кишиларнинг ёстиғи қуриди! Мактабимизнинг ўзидан катталардан йигирма икки киши ўлди. Болалар ҳам ўлди, уларнинг кўпи ўғил болалар эди.

Дистрофия фожиаси ҳозирги баҳор кунларида ҳам давом этмоқда. Уқучиларимиздан Степанова эрталаб нонга бориб, уйига қайтиб келгач, қизиқ бир ҳодисага дуч келган. Унинг укаси ҳар сафар ётган жойидан сакраб туриб нон сўрар эди, бу сафар ухлай берган. Сўнгра бирдан ҳуррак тортган. Боланинг юзи қип-қизил бўлиб кетган, кўзларидан ёш оққан. Орадан бирнеча минут ўтгач ўлган.

Опа-сингил Тирсалар учун ташвишланганим бежиз эмас эди. Оля ҳолдан тойиб ётиб қолди.

1942 йил 18 апрель

Кеча менинг олдимга Елена Алкесандровна Тирса келиб, Оля сизни бир келиб кетса, деб сўраяпти,— деди.

Бугун мактабдан чиқиб, тўппа-тўғри унинг олдига бордим.

Оля оппоқ ёстиққа бош қўйиб ётар эди. Унинг юзи жуда чўкиб, суяклари чиқиб қолган, бурнининг қирраси билиниб турипти.

У жуда қувватдан кетган. Мен ўзим олиб келган пакетчани очиб, булка олиб бердим. У иштаҳаси тортмаганидан афтини буриштирди.

— Керакмас, керакмас, овқатни кўргим ҳам келмайди,— дейди, эшитилар-эшитилмас қилиб.

Бу жуда ёмон. Очликнинг энг юқори даражасига етган кишигина овқатдан юз ўгиради.

— Оля қизим, кўнглинг нима тиласа айт, мен топиб келтиришга ҳаракат қилай.

— Ҳечнарсани кўнглим тиламайди.

У ориқлаб, чўп бўлиб кетган бармоқчалари блан чойшабнинг бурчагини эзғилайди.

Биз жим қолдик. Назаримда, бу ерда туришим унга оғир туйилапти.

— Оля қизим, опанг келгунча мен дераза ёнида ўлтирай, сен ухлаб ол, тузукми?

— Хўп, деб қўяқолди.

Мен дераза ёнига бориб ўтирдим, унинг аҳволига раҳминм келиб, кўзларим жиқ ёшга тўлди, аммо йиғлаб юборишга ҳайиқдим.

Оля ухламади. Унинг бепарво кўзлари менга қарамас, балки узоқларга тикилиб тургандай эди. Қасалхонага бориб ётмаса нобуд бўлади... Аммо у касалхонада ҳам тузалармикан?

Елена Александровна кириб келди. Мен унинг юзига тикилиб карашга жур'ат этолмадим.

— Олечканинг аҳволи жуда ёмонмикан-а?— деб оҳиस्ताгина сўрайди у. Мен тўғриси айтилмадим.

У даҳлизга чиқиб, овоз чиқармай йиғлайди. Мен уни юпатиш учун сўз тополмадим. Боласи ўлим тўшагида ётганида онани юпатиш қийин. Шу топда ўлимни тўхта-тиб қолиш ҳечкимнинг қўлидан келмайди. Елена Александровнанинг ўзи нимжон бўлиб қолган.

Онаси блан опаси Оляни эртага касалхонага олиб борадиган бўлишипти.

Елена Александровна мен блан хайрлашаётганида:

— Касалхоналарда кўп кишилар тузалапти дейишадик-ку-а?— деб сўрайди.

1942 йил 24 апрель

Бугун Оля ўлди. Ўртоқларимиз ва ўқучиларимизнинг ўлимига кўникиб қолганимизга қарамай, Олянинг ўлими ҳаммамизни зўр қайғуда қолдирди. Бу қиз ўткир одам бўлиб чиқар эди.

1942 йил 25 апрель

Ойнинг ўлбеши қоронғи бўлса ўнбеши ёруғ

Бу мақол жуда та'сирли-а! Та'сирли. Ҳақиқатда ҳам биз ҳозир шу тахлитда яшамоқдамиз! Ҳар кун деярлик дам қайғи-ҳасрат, дам зўр шодлик қаторлашиб келиб туради.

Бугун шодлик кунн, шаҳар маорифи бўлими ўтти май табнинг ҳамма синфларига баҳорги қабул ўқишчилигини э'лон қилди. Болалар 1941 йилнинг кўклимида қайси синфларга ўтган бўлсалар шу синфларди ўқийдилар. Улар ўтган йили ўқиган дарселарини бир ярим оў даниомида такрорлашлари лозим. Мактаб яна кенгайди, қий-чув, хушчақчақ кунлар бошланади.

Мактабларда 3 май кунн ўқучиларга уч маҳал иккиқ овқат берилиши раднода э'лон қилинди.

Бирнеча кун деганда ўқучилар етминн тўққиздан беш юз қирқ етти кишига етди.

1942 йил 28 апрель

Чарчаган бўлишимга қарамай, «Тинч океанда урун» деган мавзу'даги лекцияни эшитмоқ учун кечқурун райкомга бордим.

Лекциядан кейин Октябрь район партия комитетининг бир ходими блан биргаликда қоронғи кўчалардан уйга қайтдим.

— Езда,— дейди у менга,— ўқитучилар болалар блан бирга қишлоқ хўжалик ишларига жўнайдилар.

— Қаерга боришар экан?— деб ҳайрон бўлиб сўрадим,— ҳамма жойда немислар бор-ку!..

— Хотирингиз жам' бўлсин, бу масала жуда пухта ҳал этилган ва ҳарбий қўмондонлик блан келишилган. Шаҳар партия комитети ва Ленинград совети болаларга кўмак бериш ниятида улардан полиз ишларида фойдаланмоқчилар. Врачларнинг айтишларича, қиш кетиши бланоқ, болаларни офтобга ва очиқ ҳавога олиб чиқиш жуда керак экан. Полизларда ишловчиларга ишчилар қаторида озиқ-овқат берилади.

1942 йил 1 май

Кун жуда очиқ бўлди. Ҳамма жойга қизил бойроқлар илинган. Денгиздан эсган «ленинград» шамоли байроқларни қилпиратиб турар эди.

Дарслар нима учун ўқув йилининг охирида бошланаётганлигини ва мактабда ўқиш тартиби қандай бўлишини тушунтириш учун ота-оналарни бугун мактабга чақирдик.

Эрталабдан бошлаб катта тўялар отилиб турди. Бу мажлисимизга халақит бермаса эди деб ташвишландик.

Немислар ҳар ўнбеш минут сайин ўққа тутиб турар
эди.

Бир хотин мактаб коридорига қочиб кириб:
— Ҳозир бир снаряд рўпарадаги боққа тушди,— деди.

Қаттиқ гумбурлаган овоз эшитилди ва синган ойналар жаранглаб тўкилди. Снаряд мактабга яқин, Майоров проспектига тушган экан. Зал деразаларидаги ойналарнинг биттаси ҳам бутун қолмади, ҳатто ромларга қоқилган фанерлар ҳам кўчиб тушди. Залнинг ичи гишт парчалари ва тупроқ-тўзон блан тўлиб кетди.

— Яхшиям мажлисни бу ерда бошламаган эканмиз,— деди Валентина Васильевна,— скамейкаларни кираве-ришдаги биринчи залга олиб чиқиш керак. Шундай ўқ отилиб турган бир пайтда ота-оналарнинг келишлари ҳам гумон. Ўқитучилар ва хизматчи хотинлар скамейкаларни легерлари ҳовлига қараган залга олиб чиқдилар.

Кундузи соат 1 да зал кишилар блан тўлди. Ленинградлилар ўқ отилишига кўникиб қолишган, мактабда ўқиш бошланиши ва болалар учун иссиқ овқат берилиши тўғрисидаги гап ота-оналарни жуда қизиқтиради.

— Сизларга қийин бўлади-ку! Чунки бир хил ўқучилар блан ўтган дарсларни такрорлаш керак бўлса, бир хилларини имтиҳонга тайёрлаш лозим! Дарс жадвалини тузиш ҳам қийнаса керак-а?— деб ташвишланади ўқучи Мая Добролюбованинг онаси. Унинг ўзи илгари мактаб ходими бўлган эди.

— Ҳечнарсас эмас, уддалаймиз,— дейди Валентина Васильевна.

1942 йил 15 май

Янги қабул қилинган болалар блан мактабларда 4 майда ўқиш бошланди.

Шу куни ҳаво жуда ҳам бузуқ эди: шамол туриб, ёмғир аралаш қор ёғди. Мактаб совуқ эди, ҳамма ёриқ-тешиклардан шамол кириб турарди.

Бунча кўп болалар блан ишлашдан чиқиб қолган эканмиз, болалар ҳам мактабда қишда ўқимай интизомни унутиб қўйган эканлар.

Бахтимизни қарангки, биз учун энг қийин кун ҳисобланган 4 майда шаҳарни ўққа тутишлар ҳам, ҳаво тревогалари ҳам бўлмади.

Қиш бўйи ўқиган ўқучиларимиз ҳар тўғрида намуна бўлмоқдалар. Улар мактабга ўрганиб қолганларидан,

айниқса тревога ва ўққа тутиш вақтларида бизга фаол ёрдам бераётирлар.

Кеча ҳаво тревогаси вақтида йўлакда тўққиз ёшлардаги бир болани кўриб қолдим.

— Сен, болам, нега пана жойга тушмадинг?— деб сўрадим.— Сенинг синфинг аллақачон тушиб кетган-ку!

Бола жуда гердайиб:

— Э хола, мен у сиз айтган пана жойга қочадиган кўрқоқлардан эмасман,— деб жавоб қайтарди.

— Биз бунақа ботирларни ўзимиз тушириб қўямиз,— деди бизнинг ўғил болаларимиздан бири ва уни қўлидан тутиб судраб кетди.

Болаларга жон кирабошлади, улар шўхлик қилишар, қаҳ-қаҳ отиб кулишар эди.

Дарс бошланиш вақтида журнални очиб улгурмасданоқ:

— Бугунги увра ош жудаям соз бўптими!— деганларини эшитиб қоласан.

— Володяни қаранг-а, уч кун деганда юзига қизил югириб қолди!

Ленинград—фронтга айланган шаҳар бўлса ҳам, ўқучилар овқат блан шундай яхши та'минланди. Бундай ғамхўрлик натижасида май ойидаёқ мактабда одамларнинг ўлиши тўхтади.

1942 йил 17 май

ВЛКСМ райкоми якшанбалик ўтказди. Катта ёшдаги ўқучилар Пери станциясига бориб, сабзавот экиш учун жўяк тайёрлашлари лозим.

Мен дистрофия та'сири ҳали ҳам кетмаган болаларни бу ишга юбормаслик керак деб ҳисобладим. Аммо уларнинг ўзлари бунга қаттиқ қарши бўлдилар. Болалар:

— Биз қолмаймиз. Поездга тушиб арш қилиб келамиз. Урмонларни, далаларни кўрамиз. Биз ҳам борамиз,— дедилар.

— Отқулоқ, ялпиз териб келамиз,— дейди бир ўқучи, кўпроқ фойдалиқ томонини кўзлаб.

Юра Артюхин блан Алла Гурбановалар:

— Майли, боришақолсин!— деб туриб олишди.

Борамиз деганларни бирма-бир кўздан кечириб, қуввати етадиган болаларни ажратиб беришни врачдан яна бир марта сўрадим. Уларга енгилроқ иш беришни бош пионер вожатийга тайинладим.

Кечкурун қайтишда улар менга черемуха териб олиб келишди.

Пионер вожатий бўлиб ишловчи қиз: — Дармонсиз болаларни эҳтиёт қилиш жуда қийин бўлди. Уларни оғир ишдан қайтариб бўлмади, бир нарса десанг хафа бўлиб, ҳатто ба'зилари кўз ёши қилдилар, — деди.

— Тўғри-да, — тамошога чиққанамиз йўқ-ку! Ҳечкимнинг бир-биридан кейинда қолгиси келмади, — деди Алла Гурбанова ва шундан кейин секингина қулоғимга: хафа бўлиб юрманг яна, биз уларга заранг ерни қазитганимиз йўқ, уларга енгилроқ иш топиб бердик. Лекин бу гапни ўзлари эшитиб қолмасин, деб пичирлади.

1942 йил 10 июнь

Район маориф бўлими ўқитучиларни эвакуация қилиш масаласи юзасидан бугун мактаб директор ва илмий мудирларини мажлисга чақирди.

Мажлисга бораётиб, ўзимдан-ўзим хафа бўлдим. Мени ҳам жўнагин десалар нима қиламан деб ўйладим.

Валентина Васильевна мажлисга ўқитучиларнинг рўйхатини келтирди. Ҳарбир фамилиянинг рўпарасига ёши, касал бўлиб неча марта дарс беролмай қолгани, умуман саломатлик даражаси ёзиб қўйилган.

Рўйхатга Лидия Константиновна Шитинская блан Мария Николаевна Ефремова ҳам киритилган экан.

Лидия Константиновна ростдан ҳам қаттиқ бетоб бўлиб, жуда заифлашиб қолган аммо Мария Николаевнани жўнатмоқчи бўлаётганларига ҳайронман, чунки у қишда оғриган бўлса ҳам, ҳозир дармонга кириб кетган.

— Етмиш иккига кирган кишини олиб қолиб, янаги қишда ҳам қийнашнинг нима кераги бор? — деди менга Валентина Васильевна. У ҳардоим мана шундай ма'ноли гапирарди.

Мактаб ма'муриятлари бундай ўқитучиларни жўнаб кетишга кўндириши лозим. Айтишларича, янги ўқув йилида бутун шаҳарда бирнеча мактабдагина ўқиш бўлар экан. «Қатта ер»да эса, ленинградли ўқитучилар жуда

Мактабга қайтгач, жўнаб кетиши лозим бўлган педагогларни чақирдик. Валентина Васильевна уларнинг жўнаб кетиши зарурлигини айтганда лом-мим деючи киши

бўлмади. Ленинграддан жўнаб кетишга рози бўлиш ва энди Ленинградга кераксиз кишилар бўлиб қолибмиз-да, деб ўйлаш уларга оғир туйилар эди. Бунинг ҳақиқатан ҳам оғирлигини биламан.

Узоқ сукунатдан кейин Лидия Константиновна сўз бошлади:

— Мен жўнаб кетишни хоҳламайман, аммо кўп оғридим, бошқалар қаторида ишлаёлмадим, шунинг учун жўнашга розиман.

У қамал даврида эридан ва синглисидан айрилди. Аммо унинг биттаю-битта ўғли Борис ҳам Ленинград атрофидаги жангда ўлганлигини у билмайди, биз биламиз. Эҳтимол, буни ўзи ҳам билар, лекин бу тўғрида сра гапирмайди.

Мария Николаевна Ефремова ғамгин бўлиб гапирди:

— Етмиш икки ёшдаги киши Ленинградда ортиқча юк бўлиши турган гап. Қўлимдан иш келишини сизлар биласизлар, аммо уёқдагилар билмайди-да.

— Ахир сиз ўз одамларимизнинг ёнига борасиз-ку?— деди Валентина Васильевна.

— Тўғри-я! Аммо мен мактабда ишламасдан туролмайман-да. Гапни чўзиб ўлтиришнинг ҳожати йўқ. Майли, мен жўнайман,— деди Мария Николаевна.

Эртаси куни у эсдалик учун қолсин деб, менга Ломаносов заводида ишланган чиройли бир чашкасини олиб келиб берди.

— Сизга яна яхши қоғоз ва Рафаэль мадоннасининг расмини ҳам олиб келиб бераман,— деди у.

Лидия Константиновна кимга нима кераклигини ҳаммамиздан бирма-бир сўраб чиқди ва ҳаркимнинг «заказига» қараб, нарсалар тортиқ қилди.

Жўнатилаётганлар ичида ўқитучилардан бошқа кишилар ҳам бор. Кўчаларда кишилар машина ва арава кутиб юклари устида ўлтирардилар. Ладога кўлида қаттиқ бўрон бошланганлигидан жўнаш бирмунча пайсалга тушди. Айтишларича, немислар ҳозир эшелонлар устига бомба ташламаётган эмиш.

Энди авиациямиз шиддатлироқ ҳаракат этди, «пўлат қушларимиз» бу кўлни қўриқлаб турипти.

Ўртоқларимиз блан хайрлашув жуда оғир гап. Чунки ҳаммамиз биргаликда курашиб, оғир-енгилни бирга тортишиб, жуда қадрдон бўлишиб кетганмиз. Ахир биз ҳаммамиз ленинградли ҳамшаҳарлармиз-да.

20 июнда синовлар бошланди. Еттинчи ва ўнинчи синфларни тамомлаб чиқучилар синовдан ўтмоқдалар.

Синовдан озод қилишни сўраб ариза берган ўқучилар жуда кам бўлганлиги бизни шодлантирди. Қиш бўйи қийинчиликларга чидаб ўқиган болалар ўқишни намунали тамомлашга ҳаракат қилмоқдалар.

Вова Ланцов дудуқ. Шунинг учун онаси уни синовдан озод қилишни сўрамоқчи бўлади-ю, ammo бунга унинг ўзи кўнмайди:

— Синфдошларим блан баравар имтиҳон бераман, имтиҳондан бўшаттираман деб уриниб юрма.

7-нчи синф синовдан айниқса яхши ўтди: 24 ўқучи қирқ битта «а'ло» баҳо олди.

Қиш блан ўқиган ўқучиларимиздан етмиш биттаси юқори синфларга ўтди. Олти киши кузги синовга қолдирилди, иккитаси ўз синфида қолди. Булар узоқ бетоб бўлиб, ўқишга келолмаган ва бошқаларга етиб ололмаган эдилар.

10-нчи синфда физикадан имтиҳон бораётган эди. Тўртта ўқучи доскаларга ёзиб, жавобга ҳозирланмоқда.

Мақтаб директори, Район маорифи бўлимининг инспектори ва физика ўқитучиси имтиҳон олучилар столи ёнида деразаларга орқа ўгириб ўлтирдилар.

Шаҳар ўққа тутилабошлади, снарядларнинг шарақлаган овози эшитилиб турди. Исаакий майдони бир зумда ҳувиллаб қолганлигини деразадан кўриб турдик.

— Тинчроқ жойга кўчиш керак,— деди инспектор.

Биринчи қаватда, овқатхона ёнида, деразалари ҳовлига қараган кичик бир хона бор. Имтиҳон вақтида башарти қаттиқ ўққа тутиш бошланиб қолса кириб ўлтириш учун бу хонани «хавфсиз кабинет» қилиб қўйилган эди. Бу ерга бир доскача, бир столча, имтиҳон олучилар учун бирнеча стул ва ўқучилар учун парталар парта зўрга сиғади.

Физика имтиҳони вақтида биз мана шу хонага кириб ўтирдик. Ўқучиларга бошқатдан билет олиш таклиф қилинди.

Имтиҳон яна давом этди. Ҳамма ўқучилар дадиллик блан дуруст-дуруст жавоб қайтардилар. Ўқиш вақтида ўққа тутишларни баҳона қилиб юрган тўртта ўқучини имтиҳондан кейин болалар хўп мазах қилишди.

Энди болалар синфларда ҳушчақчақ ўтиришадиган, кулишадиган ва шўхлик қиладиган бўлиб қолдилар. Бу— одамни севинтиради.

1942 йил 26 июнь

7 ва 10-нчи синфларни тамомлаб чиқаётган болаларнинг ҳаммасига «ўрта мактабни уруш шароитида муваффақиятли тамомлаганлиги учун» деган ташаккурномалик гувоҳнома беришга қарор қилинди. Бундай кичкина гувоҳноманинг қиммати жуда катта!

Мактабнинг ҳамма а'лочиларига китоблар тортиқ қилинди. Бу китобларга: «Ленинград қамалидаги кунларда яхши ахлоқи ва а'ло ўқиганлиги учун» деган сўзлар ёзилган.

В. В. Бабенко Октябрь район совети Ижроия комитетидан ёрлиқ мукофот олди. Ёрлиққа бундай деб ёзилган:

«Уруш вақтида мактаб ишларига моҳирлик билан раҳбарлик қилганлиги ва ўрта мактаб ўқучиларининг мактабни тамомлаб чиқишларини таъминлагани учун 239-нчи мактаб директорига ташаккур э'лон қилинади».

Илғор ўқитучилар Маориф Халқ Комиссарлигининг Ҳурмат дафтгарига ёзилдилар.

1942 йил 27 июнь

Мактабда яна ўқучилар чиқариш маросими бўлди ва ободтагидай зиёфат ҳам берилди, лекин бу сафарги зиёфат ўтган йилдагига унча ўхшамас эди.

Болалар овқатланидиган тор столга оқ дастурхон ёзилди. Мактабни тамомлаб чиқучилар учун йигирма олти, ўқитучилар учун уч тарелка қўйилган. Ҳар тарелкада биттадан биточка, иккитадан конфет бор эди. Оқ кружкаларга чой қуйилган; Валентина Васильевна шу зиёфатни ўтказиш учун рухсат оламан деб, кўп свора бўлди, чунки шаҳримизда озиқ-овқат ҳали ҳам жуда эҳтиётлик билан берилади.

Қиз ва йигитлар ясашиб олганлар. Биз ҳам қиш бўйи авайлаб келган кийимларимизни кийган эдик. Стол теварагида ўлтиручиларнинг руҳи баланд эди.

Валентина Васильевна йигит ва қизлар билан хайрлашув тўғрисида бир-икки оғиз сўз айтишимни сўради.

Кўп ўйлаб ўтирмай ҳаётимиздан олиб, бундай дедим:

«Азиз ўртоқлар! Сизлар фронт-шаҳарда мактабни тамомлаб чиқаётирсиз. Биз, ўқитучилар гайрат ва матонат кўрсатганлигингиз учун сизлардан ғоят мамнунмиз. Сизлар ана шундай сабот кўрсатиб, Улуғ Ватан урушининг энг оғир кунларида мактабни тамомлаб чиқишга муваффақ бўлдингиз.

Бу саботни турмушда ҳам кўрсатасиз деб ишонамиз ва сизлар блан фахрланамиз».

— Биз эса,— дейди Люся Егорова,— мактабда ўқинимизга имконият яратиб берган Валентина Васильевнага ва барча ўқитучиларга миннатдорчилик билдирамиз. Қишининг оғир пайтларида ба'зан қийинчиликлардан чўчиган вақтимизда, улар қандай бўлса ҳам мактабни тамомлаб чиқишлари керак деб, қулоғимизга қўйдилар.

Мактабни тамомлаб чиқучиларимизнинг тақдири энди урушдан илгаригидан бошқача бўлади: йигитларимизнинг ҳаммаси яқин орада «Катта ер»га бориб, армияга кирадилар. Қизлар Ленинграднинг ўзила қолиб, медицина олий мактабларига кириб ўқийдилар. Биз қамалдаги шаҳарда йигирма олти йигит ва қизни турмушга, жамият ишига тайёрлаб чиқараолганлигимиз учун фахрланамиз.

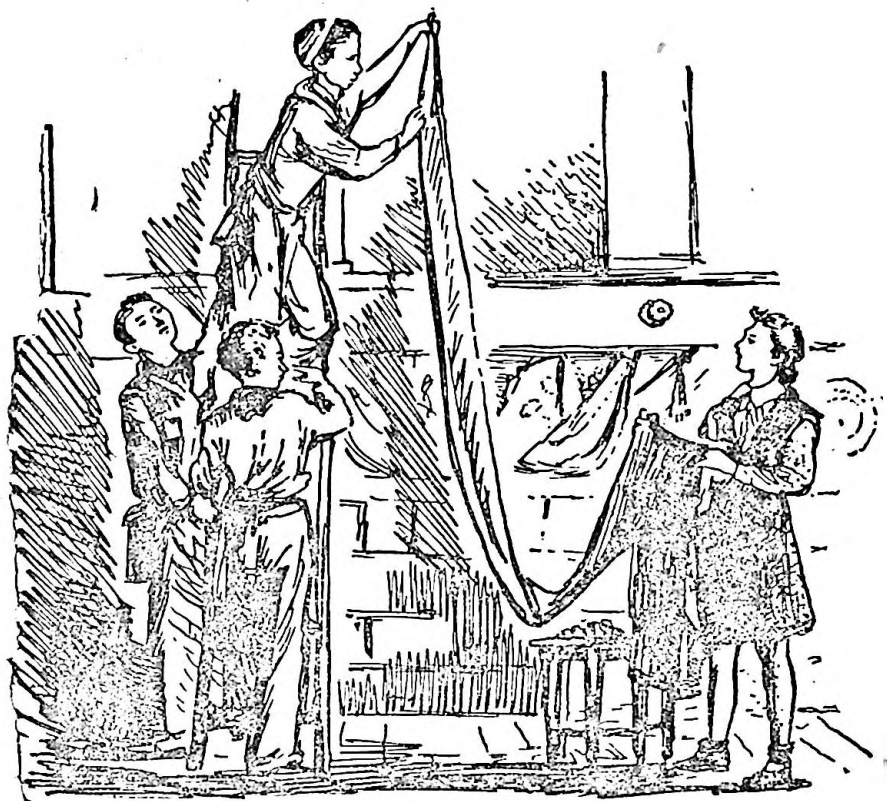
1942 йил 28 июнь

Ленинград Совети ўн йиллик мактабни тамомлаб чиққан ўқучилар учун тўй қилиб берди. Болалар кундуз кунни Пионерлар саройининг боғига тўпландилар. Ленинграддаги энг яхши артистларнинг иштироки блан ёзлик театрда концерт бўлди. Концертдан кейин Пионерлар саройи залларидан бирида мактабни тамомлаб чиқучилар, артистлар ва меҳмонлар учун зиёфат берилди. Ленинград Советининг раиси ўртоқ П. С. Попков мактабни тамомлаб чиққан қиз ва йигитларни табриклади.

Кечқурун ҳамма уйига қайтди. Шаҳримиздаги ҳозирги вазият ёшларнинг кечаси дар'ё бўйида сайр қилишларига имкон бермади.

1942 йил 29 июнь

26 апрельдаёқ ўқитучиларнинг умумшаҳар йиғилишида Ленинград Совети раисининг ўринбосари Евгения Тихоновна Фёдорова ҳозирги вақтда мактабдан ташқари ишлар — полизларда ишлашдан иборат эканлигини билдирди. Болалар мудофаа маҳсулотлари ишлаб чиқараёт-

Ған Ленинград заводларини сабзавот блан та'минласалар, фронтга катта ёрдам берган бўладилар. Мактабларнинг деҳқончилик лагерълари ўқучиларнинг ёзни шаҳар ташқарисида, офтобда яйраб ўтказишларига имкон беради. Қиш бўйи кўп оғирчилик тортган болалар бу лагеръларда ўз вақтида овқат еб, ўз вақтида дам олиб, саломатликларини яхшилайдилар.

Мен мактаб илмий мудирини бўлганим учун деҳқончилик ишларига жўнашим керак эди.

— Биз лагеръга олиб кетилиши керак бўлган буюмларнинг рўйхатини ёзиб, илиб қўйдик,— дейди менга Алла Гурбанова.

— Биз чиройлик бир шиор ҳам ёзишимиз керак, уни ҳар сафаргидай зинапоянинг устига илиб қўямиз,— дейди

Юра Артюхин.— Биз шпорни ёзиб қўйганмиз, сизга ёқар-
микан?— деди-да, Юра менга қоғозни узатди. Қоғозга
мана бундай сўзлар ёзилган эди.

ИШЧИЛАР СТАНОК ЕНИДА, УҚУЧИЛАР ПОЛИЗЛАРДА ИШЛАШ БЛАН ФРОНТГА КАТТА ЕРДАМ БЕРГАН БҮЛАДИЛАР

Бу ишга ўқучиларни жалб қилиш осон-у, ammo ота-
оналарга тушунтириш қийин. Улар ўз болаларини узқ-
қа юборишдан қўрқадилар. Улар оғир қишдан зўрға
саломат олиб чиққан болаларини эндиликда лагерьга
ёлғиз юборгилари келмайди... Ота-оналар, болаларимиз-
га яхши қарармиканлар, уларнинг аҳволи нима кечар,
экан, очин-тўқин қолишмасмикан, деб ташвишланадилар.
Лагерьнинг Пери станциясида бўлиши ҳам уларни
чўчитади, чунки бу станция фронтга жуда яқин эди.

Болаларни жўнатиш масаласи ҳарбий қўмондонлик
блан келишилган ва бу жойларда ҳечқандай уруш бў-
лаётгани йўқ деб, уларни ишонтирдик. У ернинг табияти
жуда яхши: унда ўрмонлар, қумлоқ кўллар борлигини,
ҳавоси тозалигини тушунтирдик. Лагерьга жўнашга
яхши тайёргарлик кўрилмоқда. Севастополь ёнида қат-
тиқ жанглар бораётганидан кўнглимиз безовта.

„ПЕРИЧИЛАР“

1942 йил 2 июль

1 июль кuni эрталаб соат еттида мактабга етиб бо-
риш учун кетаётган эдим. Орқамга рюкзак (халта) эсиб
олганман. Уни Кавказ саёҳати вақтида ҳам олиб юрган
эдим. Ёмғир саваламоқда.

Мактабга ота-оналар кўп тўпланган эди. Улар Пери
станцияси Фин чегарасига яқин эмасми деб, яна савол-
лар беришадди.

— Бирдан болаларни у ердан Ленинградга юбормай,
бошқа жойга жўнатишга тўғри келса, унда нима бўлади?

Биз ота-оналарни юпатиб турган пайтда буфетчи хо-
тин жўновчи болаларга нонушта учун ёғ сурилган қора
пон улашди.

Йўлга тушдик. Энг олдинда Валеџина Васильевна вонтик тутиб борар эди. Ота-оналар болаларнинг буюмларини кўтаришиб бордилар. Кўп болалар юришга қийналишди; қамал шароитида ўтган қаттиқ қишнинг та'сири билинмоқда. Катта болалар уларга ёрдамлашдилар.

Финляндия вокзали болалар блан тўлган, булар бизнинг районимиздан лагерьларга жўнаётган ўқучилар эди. Вокзалга киришда пропускарлар сичиклаб текширилди...

Болалар жўнашларидан жуда хурсанд. Коля Ушаков темир йўл ёқасида қизариб етилаётган ёввойи қулубнайни кўриб қолиб, уни оламан деб вагоннинг деразасидан йиқилиб тушишига сал қолди.

Ҳамма жойда уруш шарпаси очиқ сезилиб турар эди: окоплар, блиндажлар, дзотлар кўп. Уғил болалар мени ҳарбий техника блан таништириб бордилар. Ана у бронепоезд, нариги очиқ вагонда тургани катта зенитка дейишди. Ҳамма ер ҳарбийлар блан тўлган.

Токсовонинг чиройлиқ кўллари кўринди. Кўлларнинг бўйларидаги сердарахт чорбоғларга Ленинграддан келган майда болалар тўлган.

Ёмғир тўхтаб, кун чарақлаб очилиб кетди.

Юкларимизни ортиш учун юборилган машина Пери станциясида кутиб турган экан.

Буюмларимизни машинага ортиб, ўзимиз пиёда жўнадик. Шаҳарда ҳамавақт тош терилган ва асфальтланган йўлларда юрганамиз учун, бу ердаги тупроқ йўл бизга ёқиб қолди. Даладаги иланг-биланг сўқмоқ йўл ундан ҳам яхши эди. Кўкатлар баланд ва қалин бўлиб ўсган, гул демаганингиз қайнаб ётипти..

— Қандай яхши-я! Одамнинг баҳри очилади!— деб қизлар хурсанд бўлишди.

Боря Заполевский:

— Отқулоқ жуда кўп экан-э!— деб, уни узиб, оғзига солаберди.

— Сизларга нима деган эдик! Уқитучиларга кўрсатмасдан ҳечқандай кўкат еманглар, дейилган эмасмиди?!

— Отқулоқ ёмон кўкат эмас-ку,— деди Заполевский.

Биз уч километргина йўл юришимиз керак эди, аммо ҳаво ва офтоб болаларни бўшаштирди, бунинг устига ўзлари ҳам бедармон эди. Биз манзилимизга еткунча, йўлда икки марта дам олдик.

Бу ернинг манзараси Токсоводагига ўхшамайди. Кўл йўқ, фақат узоқдан ўрмонлар кўмкўк бўлиб кўриниб

турарди. Ерлари паст-баланд, серўт бўлиб яшнаб туради ва кишининг баҳрини очади. Турли-туман гуллар чаман-чаман очилиб ётипти. Бундай гўзал манзара, ёқимли ҳаво ва тўрғайларнинг сайрашлари, урушни бутунлай унуттириб юборади. Ҳарбиримиз ҳам тинч вақтларни, ёзги пайтларда ана шундай жойларда дам олганлигимизни эсладик.

Гуля Виленчик кўкатга ағнаб ётиб:

— Шаҳарда юраберган эканмиз-да, бунақа жойлар ҳам бор экан-у!— деди.

«Судомех» заводининг ёрдамчи хўжалигига яқинлашганимизда қўриқ ерлар тугаб, кейин экинзор ерлар бошланди. Бу ерларга Ладоганинг нариги томонидан келтирилган уруғлик картошка экилган. У жуда кеч экилганидан энди униб чиқаётир.

Туш пайтида лагерьга етдик. У тепаликда экан. Пастдаги кўмкўк далалар кўнгилларни яйратади, узоқдаги ўрмонлар қора чизиққа ўхшайди.

Саройларнинг бирида оқ алвонга қизил ҳарфлар бланд:

ЕШ ПОЛИЗЧИЛАРГА САЛОМ!

деган сўзлар ёзилган.

Биз мана шу ерга жойлашишимиз керак эди.

Болаларнинг кўплари ма'юсликка тушганликларини сезиб қолдим, чунки шаҳарга ўрганиб қолган болалар, бу саройни кўриб, чўчиб кетдилар.

— Болалар, «сарой» сўзининг маносини биласизларми?

— Ҳозир, ҳозир. Сиз бир вақт айтиб ҳам берган эдингиз, «Сарой-Боту»—Ботунинг Волга бўйидаги пойтахти бўлган; ҳашаматли бино дегани-да, деб апил-тапил жавоб берди Алла Гурбанова.

— Тўғри. Биз ҳам бу ерни ана шундай чиройлик саройга айлантиришимиз керак. Қизлар бинони тозалашга киришади, ўғил болалар эса, ётадиган жойларимизга нарсалар ёядилар, тешик ва қавакларни тўсадилар, совун ва бошқа нарсаларни қўйиш учун тоқчалар тайёрлайдилар.

Турадиган жойимиз тозаланаётган пайтда биз лагерьда биринчи марта ташқарида педсоветимизнинг мажлисини ўтказдик.

Ўғил болалар бригадасига раҳбарлик қилиш вазифаси Анна Людвиговна Артюхинага топширилди. Урушдан илгари у ота-оналар комитетининг актив а'зоси эди. 1942 йилнинг май ойида у мактабга келиб, менга бир ора вазифа топширсаларингиз деди. Уша вақтда мактабимизда I-нчи синф ўқитучиси йўқ эди. Район халқ маориф бўлими группа раҳбари юборганига қадар шунингизга қараб туришни унга топширган эдик.

Ўқитучи юборилмаганидан Анна Людвиговна мактабда ишлаб қола берган эди. Ҳозир у ўғил болалар бригадасига раҳбарлик қилиш вазифасини ўз устига олишдан ташқари, ўз бригадаси турган саройга кўчиб ўтмоқчи ҳам бўлаётир. Унга эргашиб мен ҳам қизлар жойлашадиган саройда ётишга қарор бердим.

1942 йил 3 июль

Келган кунимиз кечаси худди ялангликда ухлагандай бўлди. Ҳамаёқ жимжит; зениткаларнинг овози ҳам, аэропланларнинг гувиллаши ҳам эшитилмайди. Бундан жуда роҳатланиб кетдик. Лекин нотинч ухладик; кўп болалар уйқуда босинқираб қичқирдилар ва ҳатто йиғладилар. Қизлар тушларида кўрганларини эрталаб айтиб бердилар: уларнинг тушларига замбараклардан ўққа тутишлар, чийиллаб тушаётган бомбалар кирипти.

Мен ҳам жуда ёмон ухладим ва эрта саҳардан туриб олдим. Қиш бўйи мадорсизланиб қолган болалар била даладарда ишлашдан ташвишландим.

Эрталаб ёрдамчи хўжаликнинг директори Михаил Афанасьевич Валуевнинг олдида бордик.

Директор менга қараб:

— Масала бундай, ўртоқ! Ўқучиларингиз икки кунгача далага чиқмаса ҳам майли. Дам олинглар! Турган жойларингизни тузатиб олинглар!

— Албатта, болаларга дам бериш керак, қиш бўйи ҳазилакам азоб тортганлари йўқ,— деди бир аёл ишчи.

Яна бир хотин гапга аралашиб:

— Булардан нима фойда бўларди? Биз, ўзаро: «Ким билсин, ёрдамлашгани келишганмики, ёки зарар етказганими? Сабзавотлар пишти, дегунча қийратишга тушадилар...» деб ҳам қўямиз,— дейди.

Биз ўқитучиларни ҳам худди ана шу масала бесаранжом қилмоқда эди.

Ишларимизни ташкил этабошладик, ҳар куни икки навбатчи тартиб ва тозаликка, олиб келган унча-мунча нарсаларимизга қараб туради. Иккинчи саройда клуб ташкил қилишга киришдик. Уғил болалар томни тузатишга киришди, ҳамма тешик-туйнукларни чим блан беркитиб, томга толь ёпмоқдалар.

Болаларнинг лагеръни ҳавас блан тузатишлари мени шодлантирди.

Горнимиз йўқ-да. Горнсиз лагеръ — лагеръми — деб хафа бўлишади болалар.— Горн чалиш тақиқлангани ёмон бўлди-да,— дейишади.

— Биз ленинградлилар энди ўзимизни «перичилар» деб айтишимиз керак, деб гап топди Виленчик.

«Перичилар» деган ном болаларга жуда ёқди ва ўрганиш бўлиб кетди.

1942 йил 5 июль

Қлава Кудрявцева даладаги биринчи кунги ишимиз ҳақида шуларни ёзипти:

«Бизни эрталаб соат олтида уйғотишди. Уриндан туришга ва зарядкага боришга жуда эриндик. Ташқарида оёқларимиз совқотди, шудрингдан кўкатларнинг усти ҳўл бўлиб қолган эди. Далани туман босган, аммо офтобнинг иссиғи яхши эди. Қий-чув блан ҳовуз бўйида бетқўлларимизни ювдик. Алла ўзининг кичкина укаси Валерикни бақиртириб муздай сувда ювинтирди».

Ноништадан кейин ёрдамчи хўжалик директори келиб, бизни участкага бошлаб кетди. Бизга топширилган вазифа — жўякларни ўташ экан. Экинни бутунлай ўт босиб кетган: жўяк блан ерни ажратиб бўлмайди, экин бўлса кўринмай кетган! Иш бошландию, лекин жўнаша-бермади. Ба'зи болаларнинг қўлларини кўкат тилиб кетди, ҳамма тез чарчаб қолди ва:

— Анна Людвиговна, соат неча бўлди? Овқатга қачон чиқамиз?— деб минут сайин сўрашга тутиндилар.

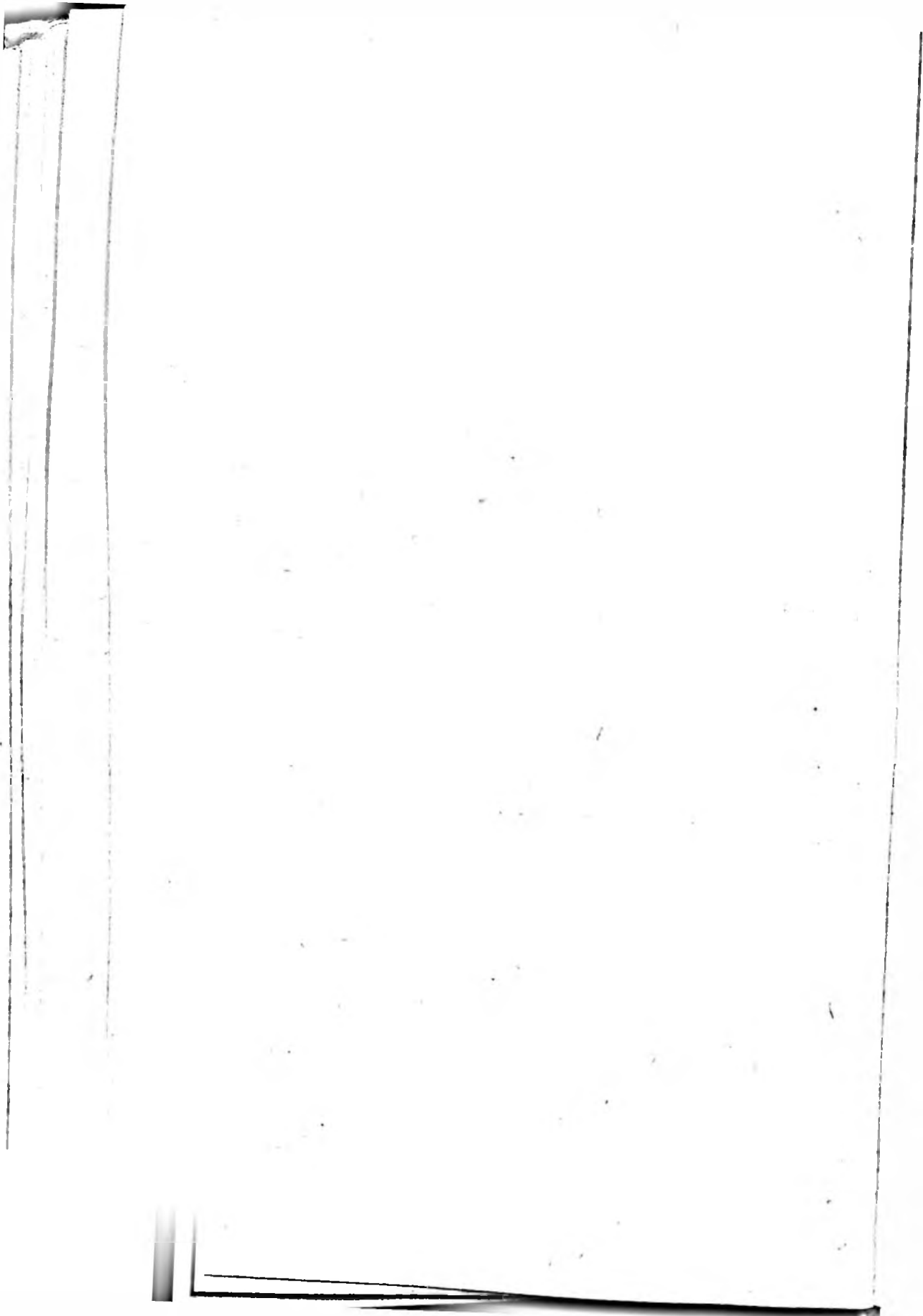
Иш бошланганига икки соат бўлди деганда дармонсиз болалар қайтиб кетишди, врач уларнинг фақат эрталаб-ки найтлардагина ишлашига рухсат этган эди.

Мен обедгача далада бўлдим. Михаил Афанасьевич блан биргаликда ҳамма бригадаларга бордим. У болаларни авайлайди ва:

— Хафа бўлманг, кейинчалик иш юришиб кетади, бирданига бўлмайди-да! — деб, мени юпатади.

Болалар ҳавас ва ғайрат билан ишладилар. «Мутахассислар» шаҳарликларга экин ўргатмоқдалар.

Болалар обедгача ишлаб, жуда чарчаб қайтишим ва шарров ҳовуз бўйига ювингани кетинди. Ҳовуз сув уларни тетиклантирган бўлса керак. Обҳат маҳаллада ҳазил гаплар айтишиб кулдилди. Лекин ўқитувчилар жуда марҳаматликлари билан уларга сув ҳам таъбир қилмади, ичкдилди.

Обеддан кейин «уйқу соати» бошланди. Ҳамма роҳатланиб ухлади.

Биринчи кунги иш болаларни чарчатиб қўйган бўлса-да, улар кечқурун бояғидай хурсандчилик қилдилди. Улар сарой олдидаги ялангликда бўлган катта харсангтонни ўстига патефон қўйишиб, танца тундилдилар. Клава Кудрявцева Вова Ланцовга танца ўргатмоқчи бўлди. У билан вальсга тушиш энгил иш эмас эди, чунки у чаққон ҳаракат қилолмас ва ўз «ховим»ининг обғини тез-тез босиб оларди. Клаванинг юзи олов бўлиб кетди. У ҳазиллашиб:

— Вовка блан танца тушиш осонми? — деб шовқин солиб гапирди.

Бир тўда болалар ялангликда футбол ўйнадилдилар.

Кечки пайт жуда хушчақчақлик блан ўтди. Ухлашга ётар эканмиз, Алла Гурбанова:

— Қизлар дейман, бизга бу ер дуруст келиб қолди-а!— деди.

1942 йил 6 июль

Эртаси куни ҳам экин ўтадик ва анча яхши ишладик. Болалар ҳавас ва ғайрат блан ишладилдилар. «Мутахассислар» шаҳарлиларга экинни ўташ тартибини ўргатмоқдилдилар.

Аммо чатоқ ишлар ҳам бўлди.

Валуев менга ер ёқасида дуч келиб:

— Ксения Владимировна! Болаларингизнинг нима қилгани у? Ҳамма савзини юлиб ташлашилпти. Уруғини «Катта ер» дан зўрға келтирганмиз!— деб койиди.

Мен жуда ҳайрон бўлиб:

— Ийе, жуда чатоқ бўпти-ку, Михаил Афанасьевич, энди нима қилдик?— дедим.

— Майли энди, нима қилардик. Бундан кейин болалар билмайдиган экинни ўталадиган бўлса далага ўзим бирга чиқаман,— деди.

— Савзини юлиб юборишган бригадага бордим. Болалар дув келишиб:

— Айб бизда эмас! Атайини қилганимиз йўқ! Савзининг барглари майда экан, кўкатдан сра ажратиб бўлмай-

ди. Кеча худди шу савзига ўхшаган бегона ўтни кўрган
эдик,— дейишди.

Аксига Зина Оболенкина бугун навбатчи-я! У ал-
батта ажратиб берган бўларди.

Раҳбар Клавдия Сергеевна Сахарова жуда хафа
ҳолда:

— Ҳаммадан кўпроқ мен гуноҳкорман. Бу ерга лав-
лаги экилган, деб ўйлабман. Асли сўраш керак экан. Бо-
лалар бугун яхши ишлашдию, лекин мана шу томони
чатоқ бўлди-да! — деди.

1942 йил 9 июль

Болалар врач «қабинети» деб оталган кичик бир ҳам-
момчага тўпланишиб олган. Врач ҳафтада бир марта ке-
либ, ўқучиларнинг соғлигини текшириб кетади.

Валя Петерсон деган қиз йиғлашга тушди: унинг юра-
ги касал, офтобда юрмаслиги ва кам ишлаши керак, деб
айтипти.

— Керакмас, ҳамма ишлаганда мен бекор тураман-
ми,— дейди у.

Лёля Кутье эса, ишдан бўшатинг, деб туриб олди:

— Елкамга яра чиққан, мазам йўқ, кўп ишласам зар-
рар қилади,— дейди:

Врач унга қараб:

— Шуюм ярами, зиғирдаккина бир нарса чиққан,—
дейди.

Катта қизлар Лёляни масхара қилиб кулишди. Клава
Кудрявцева эса:

— Уни шаҳарга жўнативоринг. Дангасадан нима
фойда чиқарди,— деб дангал гапирди.

— Мактабимизда бутун қиш бўйи иш тўхтагани йўқ,—
эндиликда ўзимизни лагерьда шарманда қиламизми! —
дейди Юра Артюхин.

Кечкурун директорнинг уйига бораётсам, Лёля йўлим-
ни тўсиб чиқди-да:

— Лагерьдагилар мени ёмон кўришади, қизлар мен
блан гаплашмай қўйишди. Ўғил болалар орқамдан мазах
қилиб қолишади,— деб шикоят қилди.

— Нима деб мазах қилишади?

— Дангаса, ялқов, нозигойим, у-бу дейишади.

— Сен ўшалардан шикоят қилгани келдингми?

— Йўқ-йўқ, бу гапни яна бошқаларга айтиб юрманг.

— Бўлмаса нимага гапирдинг?

Лёля ўнғайсизланди ва:

— Менга раҳмингиз келармикан, деб айтган эдим-да,— деди.

— Бу масалада раҳмдиллик қилолмайман. Бошқалардан кўра кам ишлашга рухсат олгансан. Врач шунчалик хабар олиб турса-ю, арзимаган нарсани баҳона қилиб, жўнаш пайига тушишинг яхшими? Бунга, албатта, болалар аччиғланади-да. Фашига тегманглар, деб ўғил болаларга айтишим мумкин, аммо қизларни сен блан дўст бўлишга мажбур этолмайман. Гапимга кирсанг, лагерьда яхши ишласанг, бу гаплар ўзидан-ўзи қолиб кетади.

Лёлянинг кўзларидан дув-дув ёш оқди.

— Менга раҳмингиз келармикан, деб ўйлаган эдим! Ахир сиз мени илгаритдан биласиз-ку!

— Лёля,— дедим мен.— Уруш вақтида кишилар яхши хислатга ўрганиб қолдилар. Фронтдагиларни қўявер, мамлакат ичидаги бутун халқ бор кучи блан ишламоқда. Кишилар ўзлари яхши ишлаш блан бирга, бошқалардан ҳам қаттиқ талаб қиладиган бўлиб қолдилар. Сен бўлсанг, ўз роҳатингнигина кўзлайсан.

— Сизга айтган гапларимни ҳечкимга айтмаслигингни сўрайман!— деди Лёля ва «кечирасиз» деди-да, лагерь томонга қайтиб кетди.

Эртаси кун у далага чиқиб ишлади, обед вақтида мен унинг ёнига келиб:

— Аҳволинг қалай? Унча чарчамадингми?— деб сўрадим.

— Йўқ, яхши. Бугун ҳаво салқинроқ...— деди.

Район маориф бўлимидагилар Пери станциясида район партия комитетининг вакиллари бор, деб айтган эдилар. Бирон қийинчилик туғилган тақдирда ўшаларга мурожаат қилишимиз керак эди.

Улар қайин дарахтлари ўртасидаги кичик бир уйда турарди. Бу уйчага ботқоқлик ўртасидан юрабериб, гез орада йўл очиб олдик. Болалар уни «марказга олиб борадиган энг яқин йўл» деб юргиздилар.

Бу уйчада Октябрь райкомида ишловчи икки хотин турарди. Лагерьдаги ишларни йўлга қўйишда улар бизга

ёрдам бердилар: бизга нималар кераклигини ҳар доим суриштириб турдилар ва «иш нормаси» тузиб чиқиш вақтида болаларга ҳам қийин бўлмасин, хўжаликка ҳам зарар етмасин, деб биз блан бирликда бош қотирдилар.

1942 йил 13 июль

Михаил Афанасьевич Валувни учратган эдим, у арз қилишга бошлади:

— Ксения Владимировна, ўғил болаларингиз картошка ўғирлашаяпти экан! Даладан ўтиб кетаётсам, болалар турган экан. Мени кўриб қолиб қочишди. Шу блан уларни иккинчи марта кўришим...

Кечқурун ёнимиздаги ёрдамчи хўжаликдан бир хотин келди.

— Уғил болаларингиз бугун биз томондаги дарахтзорда ўт ёқиб, картошка пиширишди. Мен у болаларни таниёлмайман, аммо бирининг оти Эрик экан,— деди.

Уғирлиқча картошка пишириб еганлар кимлар эканлигини билиш учун тугуннинг учи топилди: чунки лагеримизда Эрик исмли бола фақат биттагина эди. Уни чақириб, суриштирабошладик. Эрик олдимизга келгач, жуда кеккайиб турди, унинг кўзлари ўйнар эди.

— Картошка ўғирладингми?

— Нима қиламан картошкани,— деб гўнғиллади.

— Тўғрисини айт. Совхоз ишчилари дарахтзорда картошка пишириб еганларнинг бири Эрик деган бола экан, деб айтдилар. Лагерьда бошқа Эрик йўқ-ку!

— Эҳтимол, улар чатоқ эшитгандирлар!

Яхши сўз блан ҳам, қаттиқ гапириб ҳам натижа чиқараолмадик.

Юра Булатовни чақирдик. Валув ҳам уни картошка экилган ерда кўрган экан.

Юра олдимизга киргач, ўзини ботир қилиб кўрсатмоқчи бўлиб, бир оёғини олдинга узатиб, қўлларини чўнтакларига солиб, керилиб турди. Унинг кўмкўк кўзлари бизга сра қарамас ва зўр бериб шипга тикиларди. Лагерь бошлиғи мулойимгина гап бошлади:

— Қўлларингни чўнтакдан чиқариб, сал тўғрироқ тургин-чи. Юра қўлларини чўнтагидан олди ва латта бўлиб қолган фуражқасини эзғилайбошлади.

— Сўроқсиз картошка қазидингми?

— Йўқ.

— Емадинг ҳамми?

— Йўқ.

— Бўлмаса, далада болалар билан нима қилиб ирғи эдинг?

— Қизиқиб бордик-да,— деди Юра ва биги тикилди.

— Лагерьни уятга қолдирганинг нима қилиши бр эди?

— Бунақа бўлишини ким билшти. Болалар: «Бултурдан қолган картошкани қазиймиз» дейинди. Иккинчи сафаргисиди далага борганим ҳам йўқ, лекин дарахтзорда ўт ёққаним рост.

— Ўт ёқиш ҳам қизиқ бўлар эканми?

— Ҳа, қизиқ-да,— дейди Юра, лекин бу гапига бизнинг ишонишимизга ўзи ҳам гумонсирар эди.

Унинг «уруш кунларидаги қисқача таржимаи ҳоли» да ёзган сўзлари эсимга тушди. У: «Мен ҳамавақт олди-қочди воқиаларни яхши кўрар эдим» деб ёзган эди.

— Бўлмаса, бутун лагерь мажлисида жавоб берасан,— дедик унга.

Кечқурун лагерьнинг умумий йиғилишини ўтказдик.

Болалар биз турган сарой олдидаги ялангликда сафга тизилдилар. Лагерь бошлиғи Зинаида Михайловна Горцева воқиа тўғрисида қисқача ахборот берди ва гуноҳкорларнинг номларини айтди.

— Бу болаларга қандай чора кўришни йиғилишнинг ўзи кўрсатиб берсин,— деди у.

Ҳамма ўйланиб қолди.

— Мен буларнинг ҳаммаларини шаҳарга жўнатиб юборишни таклиф қиламан,— деди Қлава Кудрявцева.

— Юранинг гуноҳини кечирсак бўлар эди, чунки у илгари ҳеч ёмонлик қилмас эди,— деди Гуля Виленчик.

— Тўғри, у қишда ҳам шаҳарда яхши ишлади,— деб қувватлади Ушаков.

— Болалар,— дейди Зинаида Михайловна,— биз сизларга вақт берамиз, гуноҳкорларга қандай чора кўриш масаласини ўзларингиз ўйлаб кўринг. Кейин ўз фикрларингизни бизга айтасизлар.

Болалар, лагерь ша'нига доғ туширган бу воқиани группа-группа бўлишиб муҳокама қилишга киришдилар. Юранинг бояги кеккайиши йўқолди, у жуда ҳаяжонлангандай бўлиб кўринди.

Ҳаммалари яна сафга тизилгач, Юра Артюхин олдинга чиқиб, бундай деди:

— Лагерънинг фикри шуки, икки марта картошка ўғирлаган болаларни шаҳарга жўнатиш керак, аммо Юра Булатовга шу ернинг ўзида чора кўриш керак. Чучки у картошка ўғирлашга қатнашмаган. Ўғил болалар бригадаси уни тузатишни ўз устига олади.

Бу қарор бизга ма'қул тушди: бу — болаларнинг бутун коллектив учун жавобгарлик сезабошлаганликларини кўрсатарди.

1942 йил 18 июль

Қўшинларимиз Севастопольни ташлаб чиқиб кетганликларини шаҳарда эшитдим. Шу қайғули хабар босилган газеталарни лагеръга олиб келмоқда эдим.

Посёлкага яқинлашганимда лагеръ комсомол ташкилотчиси блан тарбиячи Клавдия Сергеевна Сахаровалар менга дуч келишди ва болаларнинг руҳи тушиб кетганлигини айтишди. Улар қўшинларимизнинг Севастопольдан чиқиб кетганликларини эшитиб, Ленинград учун яна ҳам кўпроқ ваҳимага тушиптилар.

Кечки овқат тамом бўлиши бланоқ лагерънинг умумий йиғилишини чақирадиган бўлди.

«Ленинградская правда» кундуз куни ўқиб берилган экан. Мен Марказий «Правда» да Севастополь ҳақида босилган мақолани ўқиб бермоқчи бўлдим.

Мақолани ўқиш жуда оғир, ўпканг тўлиб кетади. Мақолада Севастополь ҳимоячиларининг қаҳрамонликлари тасвирланган. Ундаги гаплар юракни эзарди.

Мақола ўқилиб бўлганида ҳамма жим қолди.

— Севастополь мудофааси қанча давом этди экан? — деб сўрайди ўғил болалардан бири.

— Саккиз ой.

— Бизникига яқинда бир йил...

Тош устида ўтирган Клавдия Сергеевна бирдан ўридан турди. Юзида ёш томчилари ялтирарди. Ана шу ҳолатда у бирор нарса айтаолармикан, деб ўйладим. Лекин у Севастополь учун қаттиқ қайғиришимизни жуда келиштириб, та'сирли қилиб гапириб берди.

— Сиз блан биз фронтга айланган шаҳарда яшаймиз. Ғалаба кунига етмоқ учун ҳарбир киши бу курашга ўз ҳиссасини қўшмоғи лозим. Бизнинг шаҳримиз Совет Иттифоқида биричи бўлиб, ўз дарвозалари ёнида немис-

ларни тўхтатди ва бутун дунёни қўйиб қолдириш. Мани бундан бизнинг зиммамизга қандай катта вазифанир тушишини фаҳмлайсизми, ўртоқлар! Мард ва жағур бўлайлик биродарлар!

Клавдия Сергеевна ҳаяжонланиб гапиргани учун ҳам унинг сўзлари жуда таъсирли чиқди. Болалардан икки-ма пасайиб, чиройлари очилаётганларини кесдим.

Бошқа ҳечким сўзламади. Бунинг ҳождати ҳам йўқ эди. Қайғу-аламда ҳам, ўз вазифамизни бажаришда ҳам биз бир тан-бир жон бўлиб кетган эдик.

1942 йил 20 июль

Мен Ленинградда икки кун бўлдим. Ҳамма жойда тўп-тўп денгизчилар кўринади. Улар оҳак қориб биринчи қаватларнинг бурчакларидаги деразаларни ёширт блан уриб ташлаб, ўқ отадиган тешиклар очмоқдалар. Ленинград жангга ҳозирланмоқда эди.

Мактабнинг йўлагига кирсам, ерда бир қўғирчоқ ётипти. Уни қўлимга олиб, яқиндаги синфга кирдим. Кириб ҳайрон қолдим. Унда катта-кичик ва хилма-хил каравотчалар турар эди.

Нариги синфда бир муаллимани майда болалар ўраб олишган. Улар қоғозлардан ҳархил сурат қирқмоқдалар, кубикларни териб ўйнамоқдалар.

Бу — болалар майдончаси экан. Уруш вақтида мактабимиз шу районда яшовчи ҳамма кичик болаларни ёз бўйи тарбиялаш вазифасини ўз устига олган эди.

Шу пайтда бир денгизчи лейтенант келиб қолди, у ўз ҳужжатларини кўрсатди ва мактабни кўрсатиб чиқишни сўради.

— Бурчакдаги синфнинг айвонга қараган эшигини ёширт блан уриб ташлаб, пулемёт отиш учун тешик ясаш керак, нариги айвонга эса, жангчини тўсиб турадиган ёширт девор уриш керак. Бу ишларни мактабнинг ўзи бажараоладими?— деб сўради у.

— Йўқ. Катта ўқучилар полизда ишлашяпти. Шаҳарда фақат дармонсиз ва кичик болаларгина қолган,— дедим мен.

— Ундай бўлса, ишчилар юборамиз.

Учинчи қаватга чиқдик, сўнгра овқатхонага тушдик, у бинонинг ҳамма бурчаклари боягидай қилиниши лозим, деб кўрсатма берди. Йўл-йўлакай лейтенант болалар тўғ-

риснда савол берди. Унинг ўзи ҳам ҳали боладай. Исаакийга тикилиб:

— У сизларни яхши тўсиб турар экан,— деди.

1942 йил 25 июль

Зинаида Михайловна Горцева «Қатта ер»га командировкага жўнагани учун мен лагерь бошлиғи бўлиб тайинландим.

Лагерь ишлари йўлга қўйилгани учун ҳозир бу вазифа унча қийин эмас эди.

Болалар жуда яхши ишламоқдалар. Шунга кўра, Михаил Афанасьевич ҳам:

— Уқучилар бунчалик ёрдам беради, деб ўйламаган эдим,— деди.

Бутунлай ўз ихтиёрларига топшириб қўйилган участкада ўқучилар айниқса берилиб ишламоқдалар.

Болалар уни намунали участкага айлантиришга ва'да бердилар. Улар кўпроқ брюквадан яхши ҳосил олишни умид қиладилар.

— Биз бу экинга ўғитни кўп солсак, ҳосил ҳам кўп чиқади, дейишади.

Биз ҳаммамиз ҳам полиз ишларига уста бўлиб кетмоқдамиз. Жўяклардаги савзини кўкат деб ўйлаб, юлиб ташлаганимиздан ҳозир ўзимиз ҳам куламиз.

Болалар шаҳарга қайтгач, Ленинграднинг парк ва скверларидаги экинни кўриб қолсалар, дарров шу тўғрида гап очишлари аниқ.

Улар:

— Денгизчилар Адмиралтейство боғидаги карамни яхши ўғитламаган экан, шунинг учун барг ўрамай қопти.

— Ёзлик боғда дарахт кўп, салқин. Шунинг учун унга экин экишдан фойда йўқ.

— «Астория» меҳмонхонасининг рўпарасидаги боққа экилган экинни кўрдингизми? жуда яхши бўпти-да! дейишди албатта.

Болалар ишга жуда берилиб кетишди, ҳарбир бригада ҳам, мумкин қадар яхши ишлашнинг пайида.

Ўқин орадаги лагерьлардан бирини мусобақага чақирайлик, деб таклиф қилдим.

Юра Артюхин, Алла Гурбанова ва Боря Заполевскийлар яқиндаги бир лагерьга бордилар, ammo кўнгиллари совиб қайтди.

Улар блан мусобақа қилиш зарардан бошқа ҳечнарса бермайди. Тартиб деган нарса йўқ экан. Боря, сен навбатчилар тўғрисида гапириб бергин,— дейди Юра.

Кичик, думалоқдан келган Заполевский лагеримизда жуда меҳнатқаш бола. Узи сипо, лекин пакана ва юзи ёш болаларникидай лўппи бўлганлигидан қизиқ кўринади.

— Биз лагерьга етиб бордик,— деб сўз бошлайди Боря,— улар чорбоғда турар эканлар. Эшик олдидаги супачага чиқсам, ҳечким кўринмади. Ётоқхонага кирдим, бу ерда ҳам одамдан асар йўқ. Чорбоғни бир айланиб чиқсак, навбатчи дарахт тагида ухлаб ётган экан. Биз уни уйғотдик. Мен: «Бригадаларингиз қаерда ва нима қялапти?» деб сўрадим. У: «Билмайман!» дейди. Мен: «Навбатчи педагог, ёки лагерь бошлиғи қаерда?» деган эдим, яна «Билмайман» деб жавоб берди. Шундан кейин мен унга: «Сен қанақа навбатчисан? Ётоқхонага чет кишилар кириб юрса-ю сен бу ерда ухлайберсанг. Билмаймандан бошқа жавобинг йўқ экан. Биз текширгани келдик» дедим.

Улар бизга ўзларининг иш нормаларини кўрсатдилар, ҳаммаси бизниқидан кам қилиб тузилган. Уларнинг лагери блан мусобақа бошлаш керак эмас,— дейди Алла.

Эртаси куни биз «мартийчилар» ёнига бордик. Болалар Марти номли заводнинг ёрдамчи хўжалигидаги лагерьга ана шундай ном берган. Бу лагерь болаларга ёқди. Улар «мартичилар»га ҳаваслари келиб:

— Роҳат шуларники экан,— ўрмоннинг қоқ ўртасида, палаткаларда туришаркан!— дедилар.

Лагерь бошлири бизни клубга бошлаб борди. У ерда чиройлик қилиб чиқарилган деворий газеталар бор экан. Уларда ўртоқлик ҳазиллари қизиқ қилиб ишланипти. Масалан, бир суратда дангасани сув қуйиб уйғотаётганликлари, яна бир суратда савзи ўғирлашни яхши кўрадиган бола кўрсатилган. Унга бир боғ савзининг думи тишлатиб қўйилган.

Юра улардаги нормалар блан таннишгач, «мартийчилар» блан «перийчилар» ўртасида полиз ишлари ҳақида суҳбат бошланиб кетди. Улар блан социалистик мусобақа шартномаси тузишга аҳд қилиб қўйдик.

Қайтишда Юра блан Алла уларни енгил йўлларини ўйлашди.

— Ҳозирча қўлимизнинг баландлиги шундаки, улар тайёрига келган бўлса, биз ҳамма нарсани ўз қўлимиз блан қурдик.

— Бу унча аҳамиятли эмас, чунки улар ҳам палаткаларни ўзлари қуриб олишипти-ку.

— Ёмғир ёққанида улар юлдуз санаб ётсалар, бизникилар сават тўқишади,— деб сўз қистирди Заповлевский.

— Саватни фақат кичкина болаларгина тўқияпти-да.

— Болалар, биз ўроқчилигимиз блан мақтанишимиз мумкин!— деб шодланиб гапирди Алла.

— Сен улардан экин ўрасизларми, деб сўрадингми?— Эҳтимол, улар ҳам ўришар.

— Улар ўз саҳна ҳаваскорларининг ўйинларини кўришга чақирди. Биз ҳам лагеримизни гуллар блан безаб ташлаймиз ва ўзимиз ҳам тамоша қўйиб берамиз.

«Мартийчилар»ни мусобақага чақирадиган бўлдик.

1942 йил 5 август

Ез тез ўтаяпти. Ўрмонда маймунжон, черемухалар ҳам пишиб, қайнаб ётипти.

Ботқоқликда клюква қизарабошлади, аммо ҳали анча гўр, шунга қарамай, болалар уни халта-жалта қилиб тегишиб, шаҳарга олиб бормоқдалар.

Юра Бўлатов клюква теришга ҳаммадан уста. У ботқоқликда клюква терадиган алоҳида жой топиб олган, ба'зи болаларни ўша ерга бошлаб боради.

Аммо болалар кўпроқ қўзиқорин теришга қизиқади-лар. Саройимизнинг ичи қуритилган қўзиқорин шодалари блан тўлиб кетди.

Қизлар шаҳардан кичкина бочкалар олиб келишиб, қўзиқоринларни тузлашга киришдилар.

Кечки пайтларда болалар қоронғи тушгунча ялангликда ўт ёқишиб, қўзиқорин қайнатишади.

Навбатчиларга яна бир иш топилди. Улар қоронғи тушиши блан ўтлар ўчирилганми-йўқми эканлигини қаттиқ текшириб туришлари керак, чунки қоронғида ўт дushman учун нишон бўлиб хизмат қилади.

Болалар қўзиқорин ва мевалар териш учун ўрмонга борганлари-борган. Бизнинг ёнимиздаги ўрмон жуда катта: у бирнеча километр келади. У нуқул тик ўсган баланд қарағайлардан, арчалардан иборат. Кўмкўк майин чимни боссанг, оёғинг ботиб кетади. Ўрмоннинг ичи жимжит. Қизилиштонларнинг дарахтларни чўқиганлари эшитилиб туради. Қушлар сайрашни қўймайди. Ба'зи-ба'зида олмахон дарахтдан-дарахтга сакрайди, ёки кичкина, момикдай думини ликиллатиб чим устидан гизиллаб ўтиб кетади.

Ўрмонда қўзиқорин демаганингиз қайнаб ётади. Боровики деган қўзиқориннинг тўқ сариғ қалпоқлари шундай йўл бўйидаги ўтлар орасидан кўриниб туради. Основики дарахтлари орасида қизил қўзиқоринларнинг қипқизил қалпоқчалари товланади, ботқоқликда эса қайин дарахтлари остида ўсадиган ингичка ва узун қўзиқоринларнинг кичкина қалпоқчалари кўзга яққол ташлани туради.

Болаларни ўрмонга борманглар деб бўлмайди. Леки улар ҳар сафар ўрмонга кетганларида биз ташвишланимиз, чунки болалар адашиб кетиб, фронт ёқасидаги тақиқ жойларга бориб қолишлари мумкин эди.

Бунинг устига, кўп болалар ва ўқитучилар шаҳар кишилари бўлганликларидан ўрмон ичида йўл тополмай қоладилар.

Кун кеч кириб, қоронғилик босмоқда. Катта қизлардан Ара Шестакова, Қлава Кудрявцева ва Алла Гурбановаларнинг ўрмонга кетганларига анча вақт бўлди, аммо шу чоққача дараклари йўқ. Мен ташвишланиб бошладим.

Бунинг устига, шаҳардан Аранинг онаси келган эди. Мендан ҳам кўпроқ унинг ташвишланиши турган гап эди.

Мен ўрмонни каптидай яхши билган хизматчи хотинга қараб:

— Маруся, юринг, бирга қидиришиб келайлик,— дедим. Маруся кечаси ўрмонда юришдан қўрқади, аммо бунинг сездиргиси келмайди.

— Йўқ, бўлмайди,— деди у.— Биз қизларни чақирсак овозимизни немислар эшитиб қолиб, бизни ушлаб олишади.

Михаил Афанасьевич ҳам қизларни қидириб боришимизга қарши чиқди.

— Ўрмон катта. Улар темир йўл бўйига чиқиб, станция орқали қайтиб келишлари мумкин. Агар фронт бўйига бориб қолсалар, уларни қизил аскарларимиз командирнинг олдига олиб боришадн, командир эса уларни, аскар қўшиб, бу ерга юборади.

Барибир кўнглим тинчимайди. Биз ўрмонга бориб, овоз чиқариб чақириб кўрдик, энди уларни тополмас эканмиз, деб турган вақтимизда уч кишининг қораси кўринди.

Улар блан хурсанд бўлишиб кўришдик ва дарров:

— Жуда қўрққандирсизлар? — деб сўрадим.

— Йўқ, биз фақат лагерьдагиларни ташвишлантириб қўйдик, деб қўрқдик.

1942 йил 25 август

Сабзавотлар пишабошлади. Мактабимизнинг участкаси ҳақиқатан ҳам намунали бўлиб кетди. Ҳарбир брюквалти-саккиз килограм келади. «Перийчилар» беҳад шод. Энг катта брюквани улар Пионерлар саройидаги виставкага олиб борадиган бўлдилар.

Ира Аглиш этикет қоғозга дона-дона қилиб:

«Октябрь районидаги 239-нчи мактабнинг Пери станциясидаги участкасида етиштирилган» деган сўзларни ёзиб қўйди.

Бизнинг лагеримиз полиз ишлари учун Район ижроия комитетининг кўчма Қизил байроғини олди ва Октябрь районида биринчи, шаҳар миқ'ёсида иккинчи ўринни эгаллади. Болалар мақтов қоғозлари ва пул мукофотлари олдилар. Уларнинг қувончи ичларига сифмас эди.

1942 йил 7 сентябрь

Янги ўқув йили яқинлашиб қолди... Ўқиш бошлангунча мактаб комсомол ташкилотига янги а'золар қабул қилиш керак эди.

Болаларимизнинг қайсибири қандай эканлигини яхши билиб олдик. Михаил Афанасьевич Валуев кўп болаларга кафил бўладиган бўлди. Ундан даставвал Юра Артюхин кафолатнома олди. У — энг яхши болаларимиздан биридир. Юра иккинчи кафолатномани фронтдаги отасидан олди. Унинг отаси инженер ва партия а'зоси эди.

Комсомолга қабул қилиш маросимини лагерьда ўтказишни райкомдан сўрамоқчи бўлдим. Бу ишни лагерьда тантана блан ўтказиш мумкин бўларди. Комсомолга қабул қилиш кунининг умрбод унутилмайдиган бўлиши катта аҳамиятга эга эди.

Ара Шестакова «Комсомолга қабул қилиш маросими» деган хотирасида бу маросимни яхши тасвирлаган.

«6 сентябрь. Бугун — Халқаро ёшлар куни байрами. Ҳаво эрталабданоқ жуда яхши бўлди. Лагеримиз ўрнашган тепаликдан ўрмон сап-сарик бўлиб кўринарди. Эрта кузнинг тиниқ, жимжит ва илиқ тонги эди.

Лагеримизда эрталабданоқ шодиёна руҳ пайдо бўлди. Унбеш боланинг комсомолга кириши ҳазилакам иш эмас! Комсомолга қабул қилиш маросимини лагерьда ўтказиш

учун, кеча район комсомол комитетининг вакили келгай эди.

Оддий қишлоқ клубимиз бугун байрамдагидек безатилган. Клубнинг ери покиза қилиб супурилди, столга тоза дастурхон ёзилди ва даладан териб келтирилган гуллар қўйилди. Ипга тизилан гул ва барглар шипга тўлиб кетган эди.

Юрагимиз жуда ҳовлиқди. Саволга жавоб бериш вақтида шошиб қолиб, янглишиб кетмайлик деб, пишиқтириб олиш учун ВЛКСМ уставидан бир-биримизга саволлар беришдик. Энг аввал Юра Артюхинни чақирришди ва сизлар ҳам битта-битта кирасизлар, дейишди.

Ҳамма кириб чиққандан кейин, охирда ҳаммамизни бирга чақирдилар. Райкомдан келган ўртоқ ҳарбиримизга комсомол билетини топширар экан:

— Комсомол билетини маҳкам сақла, йўқотма, — деди.

Шу пайтда бизнинг ҳарбиримиз ҳам:

«Ҳа, ўз комсомол билетимни эҳтиёт қилиб сақлайман, комсомол ша'нига иснод келтирмайман» деган гапни кўнглимиздан ўтказдик. Шу кунини улғайгандай бўлдик.

Кечқурун узоқ вақтгача ухлайолмадик, комсомолга қабул қилиш иши тез ўтганлиги ва бутун совет халқи немис босқинчиларга қарши шиддатли кураш олиб бораётган бир пайтда комсомолга кирганлигимиз жуда яхши иш бўлганлиги тўғрисида гапиришиб ётардик».

1942 йил 1 октябрь

Сталинград ёнида жанг бошланганига бир ярим ой бўлди. Эҳтимол, Ватаннинг тақдирини ўша Волга бўйида ҳал этилаётгандир.

Германия бизга қарши 240 дивизия юборган. Иттифоқчилар эса, Ғарбда ҳалигача иккинчи фронт очганлари йўқ!

Сталинградчиларнинг қандай кунлар кечириётганликларини биз ленинградчилар жуда яхши тушунамиз. Чунки, жанглар шаҳар остоналарида бўлаётир.

«Қўшинларимиз ички мудофаа доирасига кўчирилди» деган сўзлар юракларимизни эзди.

Худди шартлашиб қўйгандай, лагерда Сталинград тўғрисида ҳечким гап очмади. Демак, катта болаларнинг ҳаммаси ҳам, аҳволнинг жиддийлигини яхши тушунади.

ШАҲАРГА ҚАЙТДИК

1942 йил 8 октябрь

Ҳар куни ёмғир ёғади ва совуқ шамол келади. Биз пахталик тўнларда ҳам совқотамиз ва кўпинча ёмғир ўтиб, бутунлай ивиб кетамиз. Далаларда карамлар қирқиб олинмоқда ва картошкалар кавланмоқда эди.

Сарой томондан ашула овози келади. У ердаги клуб қишлик карамлар қўйиладиган жойга айлантирилган эди.

Шаҳарга жўнаб кетишга болаларнинг унча хоҳиши йўқ. Ўғил болалар бўлса, турган жойимизни иссиқ қилиб олиб тураберайлик, қишда дарахт кесиш ишларига қатнашайлик, дедилар. Биз жуда ўрганиб қолган Пери ўрмонидаги дарахтларнинг кесилиши аниқ, чунки шаҳарга ўтин керак эди.

— Бу ерда қолсаларинг, ўқиш нима бўлади?— деб сўрадим.

— Ўқитучиларимиз ҳафтага бир марта навбатманавбат келиб туришса бўлади. Бир ҳафта математика ўқисак, бир ҳафта табиёт дарсини ўқиймиз, ўқишимиз шу тахлитда давом этаверади. Тарих блан немис тилидан ўзингиз дарс берасиз!— деб жавоб беришди.

Нарсаларимиз кўпайиб кетганидан шаҳарга қандай қилиб етиб олишга ҳайронман. Болаларнинг қўзиқоринлар тузлаб қўйган банкалари, клюква ёки қўзиқорин қоқи блан тўлган ёстиқ жилдлари, қуритилган ўтлари кўп эди. Уларнинг ўзлари экиб олган қоп-қоп сабзавотлари бундан ҳам кўп эди.

Болалар бўш вақтларида ўзларига берилган парча ерларни чопиб, уларга Михаил Афанасьевич берган уруғларни эккан эдилар.

Яхшики, иш ҳақимизнинг ўн процентига тегадиган сабзавотни шаҳарга боргандан кейин оладиган бўлганмиз.

12 октябрда шаҳарга қайтишимиз, 15 октябрда ўрта мактабда дарс бошлашимиз тўғрисида хабар келиб қолди.

Ёмғир ёғиб, йўл жуда эзилиб кетганидан, лагери-мизга машина келиши қийин эди. Машина бизни тош-йўл бўйида кутади, тош йўлгача юкларимизни аравада олтиб берадиган бўлдилар.

1942 йил 13 октябрь

Узоқ кутилгандан кейин аравалар ҳам келди. Уғил болалар нарсаларини кўтаришиб, араваларга югуришди. Қизлар оғир қопларини ердан узолмай, жуда тажаниб бўлишди. Уғил болалар тили блан айтганда, «тирранча» ларимиз:

— Нарсаларимизни олиб боролмаймиз! Нима қиларимиз энди?— деб йиғлашга тушдилар.

Шунда Виленчик, ўғил болаларга қараб:

— Юринглар, ана у йиғлоқиларга ёрдамлашиб юборайлик,— деди.

Буни эшитган Юра Бўлатов юк орқалар экан:

— Йиғлоқиларгагина эмас, қизларнинг ҳаммасига ҳам ёрдам бериш керак!— деди.

Правордида юklarимизнинг ҳаммаси ортилиб бўлди ва биз станцияга қараб йўлга тушдик.

Болалар вагонда нарсалар, қоплар, ёғоч бочкалар орасида ўлтиришиб, сабзаёт кавшайбошладилар.

— Перига келиб зарар қилдик деб, ҳечким айтмаса керак-а?— деб сўради Вова Ланцов.

— Бошқалар айтмаса, «перийчилар» сра айтмайди,— деб ҳамманинг тилидан Ара жавоб қайтарди.

1942 йил 18 октябрь

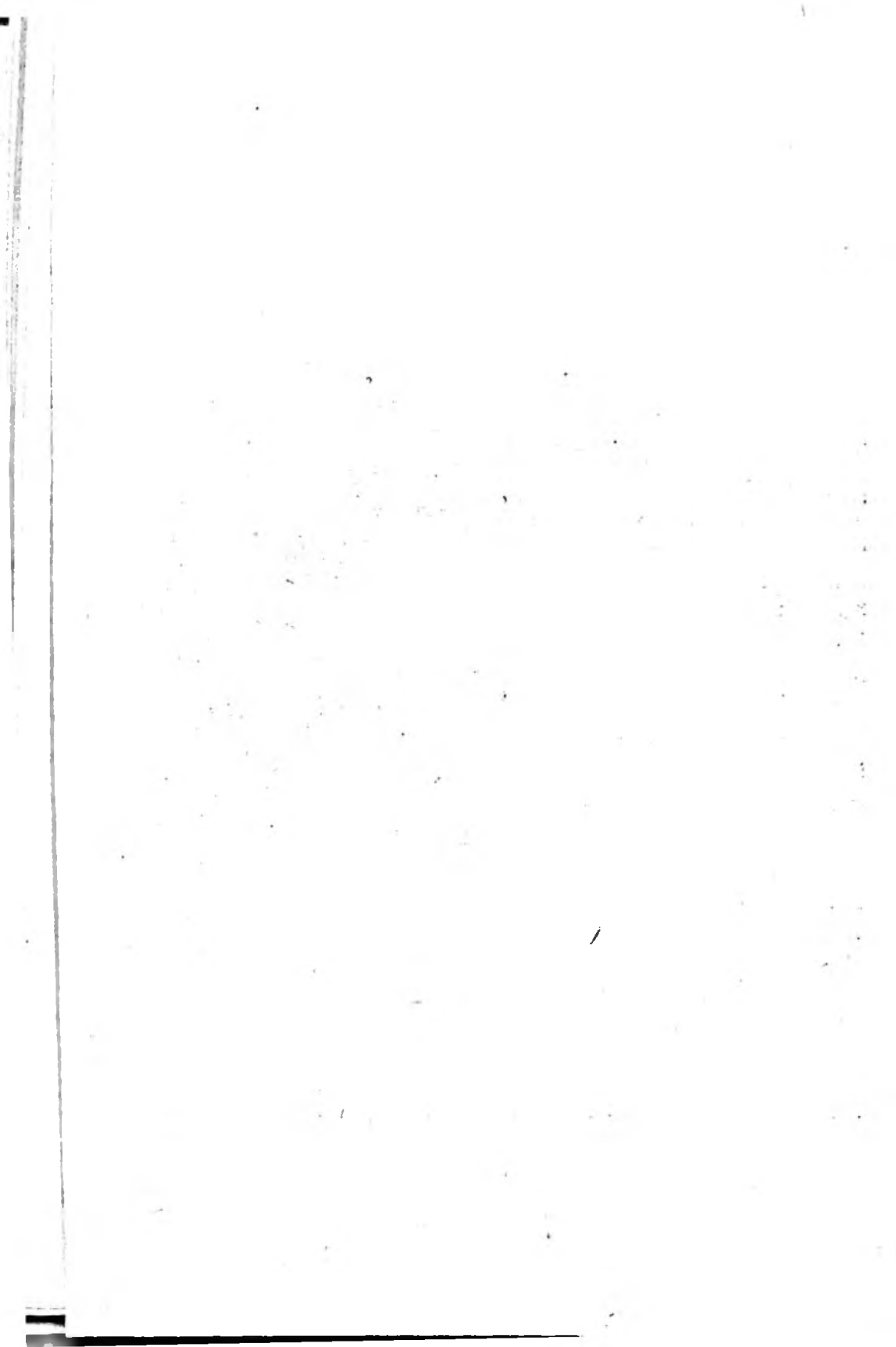
Ленинград Совети ўтин тайёрлаш учун шаҳар четларидаги ёғоч уйларни бузиш тўғрисида қарор чиқарди. Мактабимиз ёз бўйи битта катта уйни бузиб, ўтин тайёрлади. Мактабга келтирилган ўтин синфларни иситиш учун етарли эди.

18 октябрь— якшанба куни ВЛКСМ шаҳар комитети умумшаҳар якшанбалиги ўтказди; мен тўртинчи синфларнинг ўқучилари блан бирга Невская заставадаги ёғоч уйларни бузиш учун бордим; Валентина Васильевна эса, мудофаа ишларини бажариш учун юқори синфларнинг ўқучилари блан Неванинг ўнг қирғоғига жўнади. Биринчи, иккинчи ва учинчи синфларнинг ўқучилари зараг дарахти баргларини тўплаш учун боққа бордилар. Бу барглар қуритилиб, томоки қилинади.

Заставанинг нариёғида ярим-ёрти бузилган уйлар кўп, тахта ва ходалар уйилиб ётар эди. Бизга топширилган вазифа — шу тахта-ёғочларни трамвай йўли бўйига та-

Мақтаби.миз ёз бўйи шаҳар четларида ёғоч уйларни бузиб
ўтин тайёрлади.

шиш эди. Кечаси булар очик вагонларга ортилиб, идораларга элтиб берилади.

Тахта ва ёгочларни уч юз метр жойга кўтариб борилади. Қизлар бамисоли буғдойга ёпишиб олган чумолилар каби, бир катта ходанинг ёнига ғуж бўлишди ва уни даст кўтариб, трамвай йўлига олиб кетишди. Уни олиб бориб қўйгач, яна бошқасини келтириш учун югуриб кетишди.

Ўғил болалар шу ерда бузилиб ётган болалар аравачасининг ёнига тўпланишиб, ўзларича устакорлик қилмоқдалар.

— Ҳой, болалар! Бу нима қилганларинг, ташимайсанларми?!

— Биз ҳозир ғилдиракларини тўғрилаб, аравачада ташиймиз,— дейишди улар қувониб.

Ростдан ҳам бироздан кейин кўрсак, улар аравачани тузатиб, ишни анча осонлаштириб олиптилар.

Шу орада «мартийчилар» лагерининг собик бошлиғи болалар блан саломлашди ва:

— Уҳў, «перийчилар» ишни боплаяпти-ку! — деди.

Бу аёл киши Октябрь район ижроия комитетининг секретари блан биргаликда катта харини кўтаришиб кетди.

Районимиздаги бир мактабнинг директори қўшни уйнинг томидан туриб:

— Болалар, нари туринглар, ҳозир хариларни ташлаймиз,— деб қичқирди. У томни чўкич блан бузаётган эди.

Бирдан қаҳқаҳа кўтарилди. Бундай қарасам, аллаким бузилган уйдан пар солиб қўйилган битта қўлсаватни топиб олиб, 4-нчи синфда ўқийдиган бир боланинг бошига ҳазил қилиб кийдириб қўйипти. Пар ҳаммаёққа тўзиб кетди. Шўх болалар мазах қилиб кулишди. Бола бечора устига ёпишган парларни қоқишга, оғиз, бурун ва қулоқларига кирган парларни қўли блан териб ташлашга киришди.

Бундан аччиғланмадим. Нега десангиз, болаларнинг дамбадам шундай кўнгил очиб олишлари ҳам керак эди.

Трамвай йўли бўйига тахта ва ходалар тоғ-тоғ бўлиб уйилиб кетди.

Иш бошлиғи келиб қўриб:

— Баракалла, азаматлар,— деди.

— Күндүз соат 2 га борганда уйларимизга жўнадик. Болаларнинг руҳи баланд ва иштаҳалари ҳам очилган эди.

Мактабда обед тайёр бўлган. Мактабларда болаларга ҳозир ҳам уч маҳал иссиқ овқат берилиб турипти.

1942 йил 22 октябрь

Бугун мактабда дарс тамом бўлгандан кейин, яна ўтин тайёрлаш учун Певская заставанинг нари ёғига якшанбалик ўтказгани бордик. Аммо шаҳар замбараклардан қаттиқ ўққа тутилабошлагани учун якшанбалик тўхтаб қолди. Биз Обуховская оборона проспектидаги бир тош уйнинг дарвозахонасига бекиндик.

Замбарак ўқлари жуда яқин жойларга тушиб турганидан дераза ойнаклари парчаланиб ва девор сувоқлари кўчиб устимизга тушар эди.

Қайтишда болалар Сталинград ҳақида гап очдилар.

— Қайси шаҳар оғир аҳволда? Бизнинг шаҳримизми ёки Сталинградми? — деб сўрайди бири.

Яна бир бола худди ўзи кўргандай:

— Замбарак ўқларидан кўрқиб кетганга ўхшайсан. Шунинг учун сенга Сталинградда тургандай туйилаяпти! У ерда жанглар шаҳар кўчаларида бўлаяпти, ер-смон ларзага келиб, шаҳарни тутун, чанг-тўзон қоплаган,— деди.

— Биздаям немислар шаҳарга яқин турипти-ку!

— Турса тураверади-да, улар окопларда совуқ қишни кутиб ётипти. Сталинградда ҳар кўни жанг бўлаяпти...

— Ҳардоим кўнгилтўқлик блан сўзлайдиган Олег Колобов ҳам гапга аралашиб:

— Ленинград немисларни аввал тўхтатиб қўйди. Сталинград ҳам тўхтатади,— деди.

1942 йил 25 октябрь

Бугун якшанба кўни бўлгани учун яна ўтин тайёрлашга бордик. Ишламаган кўнларнинг ҳиссасини чиқариш илмижида соат 5 гача ишладик.

1942 йил 27 октябрь

Ўтин тайёрлаш учун деярлик ҳар кўн чиқиб турибмиз. Ҳозир мактаб олдида ишлаётганимиздан ишлар сал

ёнгиллашди деса бўлади. Утин ортилган очиқ трамвай вагонлари келиб турипти. Уқитучилар, ёш муаллималар, хизматчилар вагонлардан ўтин ташлаяпти, болалар эса, ҳовлига олиб киришаяпти.

Бақувватроқ болалар бу ўтинларни деразадан подвалга ташламоқдалар.

Мен ўқучиларнинг ишлашини кўриб, бу йигит ва қизларга э'тиқодим жуда ҳам ортди. Чунки, улар катталар учун ҳам оғирлик қиладиган ишларни бажармоқдалар. Биз ҳар якшанба ва ҳар куни дарсдан сўнг ишлаб турибмиз. Утин таёрлаш тамом бўлиши блан бошқа ишлар бошланади.

1942 йил 28 октябрь

Бугун 8-нчи синфдаги дарсдан сўнг Олег Колобов менга бир дафтарча берди. Унга Александр Прокофьевнинг «Таслим бўлмаймиз» деган ше'ридан парчалар кўчирилган.

— Бир ўқиб чиқинг-а, Ленинград тўғрисида жудаям ажойиб гаплар бор экан! — дейди у.

Эрталабдан замбараклар тинмайди:
Бир кун ўтар, икки кун ўтар, кўп куллар...
Ленинград вайронасин истайди —
Ев ўт очиб замбаракдан кун, тунлар.

... Аммо бизлар еру кўкка интилиб
Кўзгалганмиз, эрклик ҳимоясида.
Ладога ва узоқ Онегада ҳам —
Бир сўз янграр: «Чекинмаймиз!» сасида.

Йўқ, русларнинг шонли шахрин бермаймиз,
Қўриқлаймиз ердан осмонга қадар.
Боғ-роғлару, эзгу ерларимизни
Тевтонларга депсатмаймиз ҳеч маҳал!

Биз ленинградлилар ғалаба қозонишимизга ишонган кишилармиз, ҳарбиримиз ўзимизга ҳам, бошқаларга ҳам ўз билганимизча далда берамиз.

1942 йил 29 октябрь

Катта қизлар госпитальда ишлайдиган бўлдилар. У ерда кийимларни ямаш, китоблар келтириб бериш ва йиғиштириб олиш, ярадорларга хат ёзиб бериш каби ишлар жуда кўп.

Лёля Бурдоль ана шу ишлар тўғрисида ёзилган кундалик дафтарини менга топширди.

«Бугун мен биринчи марта госпитальга бордим.

Биз оқ халатлар кийиб, даста-даста китоблар кўтариб борар эканмиз, худди ҳаяжон ичида имтиҳонга бораётган кишиларга ўхшар эдик. Ярадорлар бизга қандай қарар экан, ёқтирармикан, умуман госпитальга бизнинг керагимиз бормикан? — деб ўйлар эдик. Китобларни кўтариб, палатага киришим бланоқ, бояги андишамиз ўринсиз бўлиб чиқди. Ҳамма бараварига китоб сўрашга тутинди:

— Мумкин бўлса, «Ўнбеш ёшлик капитан»ни олиб келиб берсангиз.

— Қизча, «Йигирма йил ўтгач» деган китоб топилармикан?

— Қозоқча китоб керак, қозоқчасини опкелинг, — деб сўрайди бир қозоқ жангчиси.

Кексароқ бир ярадор уялинқираб:

— Менга ҳарфлари йирикроқ бўлса, — деб сўради.

Улар сўраган кўп китоблар кутубхонада йўқ эди, шунинг учун биз ўқучи ўртоқларимиздан суриштирдик. Улар бизга Дюманинг романлари, саргузаштлар тўғрисидаги асарлар, классикларнинг асарлари ва йирик ҳарфлар блан босилган ҳикоялар олиб келиб беришди. Мактабда китоб йиғиш учун махсус киши тайинлаб қўйилди. Ба'зи ярадорлар: «Қизлар, мен кўп китоб ўқиганман. Менга қизиқроқ китоб келтириб беринг!» — деб шошириб ҳам қўяди. Бу масалада биз ўқитучиларга мурожаат қилдик, улар бизга қизиқ-қизиқ китоблар топиб беришди».

1942 йил 1 ноябрь

Ўқитучилар конференциясида докладчи уруш бошлангандан буён Ленинградга 4 000 та портловчи бомба ва 67000 та ёндиручи бомба ташланганлигини, шаҳар кўчаларига 35000 та снаряд тушганлигини айтди... Ленинград бунинг ҳаммасига бардош берди. Ўқитучилар ўқитишни ҳам, ўқишни ҳам давом эттирабердилар.

Конференцияда секция мажлислари бўлди. Тажрибали ўқитучи Александра Алексеевна Знаменская дарс плани қандай бўлиши ва ўқучиларнинг э'tиборини қандай масалаларга жалб қилиш кераклигини хотиржам сўзлаб берди.

У шундай хотиржам эдики, бояги айтилган тўрт минг бомбанинг устига яна бир портловчи бомба тушиб, конференциямизни тўхтатиб қўймайдигандай туйиларди.

Шаҳримиздаги одат шунақа. Биз ҳечнарсани писанд қилмай пухта ишлаймиз, ишни мумкин қадар яхши бажарамиз. Шу блан бирга, бажараётган ишларимиз Нева бўйида тўр блан ниқобланган ҳашаматли бинода кўрилатган тадбирлар блан боғланганлигини сезиб турамыз.

Смольний 1917 йилда социалистик революциянинг штаби бўлган эди; ҳозир унда шаҳар мудофаа штаби бор, у ленинградлиларнинг душманга қарши зўр бериб олиб бораётган курашига раҳбарлик қилмоқда.

1942 йил 6 ноябрь

Болаларнинг сўрови блан пионерга қабул қилиш маъросимини госпитальда, соғайиб келаётган командирлар палатасида ўтказадиган бўлдик. Галстук ва значоклар улашилганидан кейин, ёш командирлардан бири сўзга чиқди. У тингловчиларнинг жуда ёш бўлганликларини сра э'тиборга олмай, «фронгда ташаббус бизнинг қўлимизга ўтди», деб исботлайбошлади. Шу пайтда чуваккина бир қиз қўлини кўтарди ва ўрнидан туриб, жаранглаган овози блан:

— Қаерингизга ўқ теккан, ака? — деб сўраб қолди.

Ёш учучи довдираб қолди.

Кекса бир подполковник дарҳол сўз қўшиб.

— Тўғри савол. Қаҳрамон унвонини қандай қилиб олганингни айтиб бер; хўп десанг, сенинг тўғрингда мен гапириб берай,—деди.

Учучи ҳаво жанги воқиясини ўзи содда қилиб, яхшилаб сўзлаб берди.

— Яна эшитайлик!— деб сўрашди болалар.

Ярадор офицерлар жанг эпизодларини ҳикоя қилиб берабошладилар.

Подполковник ёш қаҳрамонга қараб:

— Мана бу ма'қул гап. Боя сен бу болаларга нуқул тактика ва стратегия тўғрисида гапирабошлаган эдинг,— деди кулимсираб.

1942 йил 8 ноябрь

Мактаб директори бир хат олди. Хатда қалтираб турган қўл блан мана бундай сўзлар ёзилган эди:

«Мен, Белоновская К., ҳовлимизда қоровул бўлиб ишлаб юриб, бирдан водянка касали блан оғриб қолдим.

Икки ўғлим фронтда. Елғиз ўзим жуда оғир аҳволда ётар эдим.

239-нчи мактабнинг 3-нчи синф қизлари бетоблигимни эшитиб, менга ёрдам беришди. Уларнинг бошлиғи Таня Винник. Улар менга ўтин арралаб, ёриб, сув келтириб бердилар, полимни ювдилар, печкага ўт ёқдилар, овқат пишириб бердилар. Болаларнинг менга бундай ғамхўрлик блан ёрдам қилганликлари учун чин кўнглимдан раҳмат айтаман ва мактабнинг уларга ташаккур э'лон қилишини сўрайман».

Белоновская К.»

Бу ишни бизнинг темурчиларимиз қилган эди.

Мен уларнинг кимлар эканлигини яхши билиб олмоқчи бўлдим ва дарсдан кейин кабинетимга чақириб беришни Анна Людвиговна Артюхинадан сўрадим.

Қизчалар кабинетга киргач, уялиб, тортиниб ўтирдилар. Мен бундан жуда завқландим. Кабинетимга уларнинг биринчи чақирилиши эди.

Ўртоқ Белоновскаянинг хатини уларга ўқиб бердим ва:

— Бундай яхши иш қандай қилиб эсларингизга келди?— деб сўрадим.

— Бу тўғрида Лида Косякова гапириб бсради,— деди Анна Людвиговна.

Қиз жуда тортинчоқлик блан ўрнидан турди. Урилган сочларининг қулоқлари орқасидан диккайиб туриши қизиқ кўринар эди.

— Анна Лютиковна... йўғе, Людвиговна... Биз кичкиналик вақтимизда, биринчи синфда ўқиганимизда тилимиз келишмай «Лютиковна» дер эдик. Анна Людвиговна бизга Гайдарнинг «Темур ва унинг командаси» деган китобини ўқиб бергандан кейин биз ҳам темурчилар бўламиз деган эдик.

— Хўш, шундан кейин нима қилдингиз?

— Биз аввал биронта кампирни топмоқчи бўлдик. Уй бошқармалари бирнеча кекса хотинларни айтдилар, аммо биз бирнеча боласи фронтга кетган ва ўзи жуда букчайиб қолган кампирни қидирдик.

Биз топган кампир Белоновская эмас, Афанасьева эди. Белоновскаяга Анна Людвиговнанинг синфидаги қизлар ёрдам берган,— деб уқтириб гапирди кўккўз

қиз.— Биз ёрдамлашган кампирнинг уч ўғли фронтда бўлиб, битта қизи ҳам бор.

— Сизлар Афанасьева холага нима ёрдам бердингизлар?

— Ҳозир ҳеч ёрдам берганимиз йўқ.— У касалхонада ётипти. Биз уни пенсияга ўтказдириб қўймоқчимиз,— деб айтди Галя Ширкевич.

— Фақат калит масаласи чатоқроқ бўлди. Лекин айб менда эмас, чунки кампирнинг ўзи шундай деган эди!— деб ҳўнграб йўглаб юборди Таня.

Қанақа калит экан, деб ҳайрон бўлдим. Бу ҳақда Анна Людвиговна изоҳ берди:

— Болалар блан кампир жуда яқин бўлиб қолишганидан, у касалхонага кетаётиб, уйининг калитларини Таняга қолдирган экан. У калитларни ўзларининг уйига обориб қўйган ва бу тўғрида ҳечкимга ҳечнарсга айтмаган. Ҳовли бошлиғи кампирнинг уйидаги нарсаларини рўйхатга олиб, уйни печатлаб қўймоқчи бўлиб келса, уй қулфланган экан. Яхшики, қўшни хотин:

— Калитларнинг қаердалигини ўқучи қизлар билса керак!— деган.

1942 йил 10 ноябрь

Мен илгари ўзимда ўқиган болалардан кўп хатлар олиб турибман.

Алёша Бернар Ярославльдан мана бундай деб ёзади:

«Ленинграддан кетаётганимда жуда мазам қочган эди, у вақтда ҳечнарсани ўйламаган эканман, 8-нчи синфда ўқиганлигим тўғрисида ҳозир бу ерда справка жуда керак бўлиб қолди. Мен заводда ишлаб турибман ва кечки мактабда ўқиб, бир йил ичида 9-нчи ва 10-нчи синфларнинг дарсини ўтмоқчиман.»

Олег Колобов ёзади:

«Мен ҳозир миначиликка ўқимоқдаман, шундай берилиб ўқияпманки, энди илгариги ялқов Колобов эмасман. Болаларга айтинг, ўша вақтда дангасалик қилганимга ҳозир жуда пушаймон бўлаяпман. Агар яхши ўқисам ҳозир кўп фойдаси тегарди! Бунди албатта уларга айтинг!»

Лара Энтина бундай деб ёзипти:

«Биз онам блан чекка бир жойда турибмиз. Унйиллик мактабни тамомлашимга ёрдам беришни сўраб, Область маориф бўлимига ариза ёзган эдим. Яқинда жавоби келди: Кемереводаги болалар уйига келгин, ўша ерда туриб, мактабга қатнайсан, деб ёзипти. Бу менга жуда маъқул бўлди. Онам тўғрисида энди хавотирланмасам ҳам бўлади, чунки у, бу ерда ўзини анча тутиб қолди, ҳозир ясилада ишламоқда.»

Миша Марголин ёзади:

«Ҳарбий мактабни тамомладим, аммо олган мутахассислигимга кўра фронт орқасида туриб ишлашим керак экан. Бунди мен истамайман. Фронтга бориш учун ўз мутахассислигимга яқин бўлган бошқа бир ишни ўрганаётирман. Бўш вақтим кам, чунки ҳам ўқиб, ҳам ишламоқдаман. Мактабимизни тез-тез эсга оламан. Биз унинг қадрига етмаган эканмиз, деб кўяман.»

Менда ўқиган, тарихчи бўлишни орзу қилган Володя Ушаковдан ҳам мана бундай хат олдим:

«Мен топографияни ўрганаяпман. Тарихчи бўлиш буюрмаган экан. Толя Филипенко ҳам денгизчи бўлиш ўрниги, Урта Осиеда экан. У Ҳарбий-медицина академия-сиди жуда яхши ўқиётган эмиш. Лёва Масленников танк дивизионининг командири бўлиб ишлаётган эди, жуда оғир ярадор бўпти. У Сталинград ёнида яхши иш кўрсатган. Костя Богданович эса — учуши, у ҳам мукофотланган».

Андрейдан шодлик хабар келди:

«Онажон, биз ҳамон ўша тошлиқ, қорбосган, чимзор ерларда турибмиз. Аммо ҳаётимдаги янгилик шуки, мен партияга кирдим».

Мен ҳамма хатларни ўқиб кўриб, шунисига хурсанд бўлдимки, илгари ўз қўлимизда тарбияланган болалар далил ва ғайратли кишилар бўлиб етишипти. Мен ўшандай болаларимиз борлигидан фахрланаман ва бажараётган оғир ишларида уларга чин кўнглимдан муваффақиятлар тилайман.

Кундалик дафтарда яна бир хатни кўрсатмай қололмайман.

Миша Марголин ўз укаси Аликка бундай деб ёзипти:

«Гапимга қулоқ сол. Умрингнинг бир кўни ҳам бекорга кетмасин. Ҳар кўни сен озгина бўлса-да, олдинга бос.

Уқитучиларинг қанақа кишилар эканлигини билмайман. Бизнинг ўқитучиларимиз жуда яхши кишилар эди, аммо уларнинг қадрига етмаганлигимизга ўкинаман.

Уртоқларинг борми, йўқми, мен шуни билмоқчи эдим. Бизнинг синфимиздаги болалар бир-бирига жуда дўст эди. Биз ҳаммамиз бир-биримизга хат ёзишиб турамыз, мактабни унутиб юбормаганлигимиз шу хатларимздан ҳам маълум. Ҳозир ҳаммамиз ҳар томонга тарқалиб кетган бўлсак, ҳам, бир-биримизни унутганимиз йўқ».

Хатда мана бундай қўшимча ҳам бор:

«Алик, сен блан кўришмаганимизга кўп бўлди. Укам, мана бу саволларимга тўла жавоб қайтаришига ҳаракат қил. Шу жавобларингдан мен аҳволинг қандайлигини билай:

1. Еттийиллик мактабни қандай тамомладинг? (Тўла ёз).
2. Уртоқларинг борми?
3. Уқшидан ташқари қаерларда ишладинг ва қандай ишларни бажардинг?
4. Мактабда ўқишдан ташқари яна нималарни ўргандинг?
5. Кундалик ишларинг нималардан иборат?
6. Бошингдан қандай қизиқ воқиалар ўтказдинг?
7. Муштлашишга қалайсан, бўш келмаяпсанми?
8. Онамизга ёрдаминг қалай бўлаяпти?»

Мишанинг ўз укасига бундай ғамхўрлиги унинг қандай бола эканлигини кўрсатиб туради.

1942 йил 28 декабрь

23 ноябрь кечқурундан э'тиборан, ҳар куни сўнгги ахборот эшиттирилишини кутабошладик. Радио қўшинларимизнинг Сталинград районида муваффақиятли ҳужум қилаётгани тўғрисида хабар берди. Уч кун ичида 13000 асир олинган ва озод қилинган ерларда душманлардан 4000 тасининг ўлиги қолган.

Ниҳоят, Сталинград ёнида ғалаба қозонганимиз тўғрисида бугун газеталарда йирик ҳарфлар блан хабарлар ҳам босилиб чиқди.

Хурсандчилигимиз ичимизга сиғмади. Тақдиримиз ҳам Волга бўйларидаги ғалабаларга боғлиқ эканлигига ҳечким шубҳа қилмас эди.

1942 йил 30 декабрь

Мактабда яна арча байрами ўтказилмоқда. Аммо бу сафар арча байрами фақат қуйи синфларнинг ўқучилари учун эди. Катта болалар эса, шаҳар арча байрамига ва «Эсмеральда» блан «Евгений Онегин» спектакльларига борадиган бўлдилар.

Адабий парчалар ўқиб беручиларни, музикачиларни, хор тўгарagini концертга зўр бериб тайёрлашга киришдик. Бу сафар ҳам совғалар берилади, лекин бу сафарги совғада ёнғоқ, майиз, печенье, шоколад каби яхши нарсалар бўлиб, оғирлиги уч юз йигирма грамга боради.

Юра Артюхин Валентина Васильевнадан катта болаларнинг ҳам мактабда арча байрамига келишларига рухсат берсангиз, деб сўради ва:

— Бизга совға берилмаса ҳам майли, мактабдаги арча байрамига қатнашмасак кўнглимиз жойига тушмас экан,— деди.

Арчани катта болалар безашди. Арча катта, сершоҳ эди, уни безатиш учун ҳамма ўқучилар ўз уйларидан биттадан ўйинчоқ ва бир талай зар иплар келтиришди. Арчанинг тагида жуда яхши қилиб ишланган «Қорбобо» турар эди.

Рангбаранг электр чироғларни ёқиб юбориб, майда болаларни олиб киришган эди, улар хурсанд бўлишиб арчани қуршаб олишди ва кўплари чапак чалиб юборишди.

Катта болаларнинг арча байрами соат 5 да бўлди. Болалар жуда кўп тўпландилар. Концертнинг биринчи номерида ўқучи Борис Кузьмицкий чиқиб, Вера Инбернинг «Улмас» деган ше'рини ўқиб берди.

Измаил, Полтава, Севастопольдай,
Қаҳрамон шаҳарлар ёвларни қирди.
Шунчалик энг машҳур, мард шаҳарлардай,
Энди Ленин шаҳри қаторга кирди.
Унинг гранит тошига урилиб,
Душмanning жанговар кучи янчилди,
Қорли Россияга кирди сурилиб,
Ва лекин кўксига найза санчилди!
Эй бу шаҳар! Қанча азоблар чекди...
Дўлдай ўт ёғилди еру осмондан.
У оч қолди. Юзлар сарғайиб кетди,
Рангдаги қизиллик қайтмас даф'атан.
Хаттоки кўп йиллар ўтса-да чексиз,
Юзларда анча вақт айрим из қолар:
Бир изки, бошқага хос бўлмаган из,
Юриш-туриш, аллақандай боқнишлар.
Ана шунда суҳбатчи пайқаб қолиб,
Савол берар: «Уша ерда бўлгансиз-а?»
Уша жойда турганин эсга олиб,
У одам лўнда қилиб дейди: «Ҳа».

Зал жим-жит бўлиб қолди. Кўп киши, ҳатто катталар ҳам йиғлаб юборишди. Ше'р ҳаммага ҳам жуда та'сир қилган эди.

Саҳнага бир жангчи чиқди. У бутун вужуди блан

қўлтиқтаёққа таяниб турарди. Бошда у болаларга ма'қул тушадиган гап тополмай турди.

— Уртоқлар,— деди у,— мени оталиқдаги госпиталь сизларнинг байрамингизни табриклаш учун юборди. Бу— бир,— деди-да, бошқа гап гапирмай, чўнтагидан рўмол-часини олиб, пешонасини артабошлади.

— Мумкин бўлса, ўзингиз ва қисмингиз тўғрисида гапириб берсангиз,— деган овоз эшитилди.

— Ўз тўғримда гапириб берайми-а? Ўзим 1921 йилда туғилганман, мени Қизил Армия тарбиялади. Уч марта ярадор бўлганман, кейингиси жуда оғир бўлди: ўқ умуртқа суякка ва орқа миямга теккан. Шунинг учун ҳам мана бу қўлтиқтаёқ блан юраман... Аммо полкимиз жудаям яхши! Гвардиячи деган номни учинчи бўлиб олди. Полкимиз уруш бошланган кунданоқ жангга кирган. Биз Красное Село ва Гатчина ёнида жанг қилдик; муз йўлини қўриқлаб турдик, Синявино ёнидаги жангда қатнашдик. У ерда биз немисларни алақситиб, уларнинг Ленинградга ёриб ўтишларига халақит бердик.

У гапини тўхтатди, болалар жуда ҳам хурсанд бўлишганидан қарсак чалиб юборишди.

Тантанали қисмдан кейин радиола чалдириб, танца тушдик. Кечамизга Болтиқ флоти сувости кемасининг командирлари ҳам келишган эди. Шу сабабли жуда яхши ва хушчақчақлик блан ўтди. Уларнинг ҳарбири учтадан, тўрттадан орден тақиб олишган эди.

5-нчи синфларда ўқучи ўғил болалар командирларнинг ёнидан кетмай, денгиз жанглари тўғрисида ҳа деб гапиртирабердилар. Қизлар ҳурматли меҳмонлар блан хурсанд бўлиб танца тушдилар.

1941 йилда арча байрами жуда бошқача бўлган эди; шундан буён бир йил ўтди. Бу орада катта ўзгаришлар бўлди.

Ҳозир энди уйларимизга ҳам файз кириб қолди. Деразаларга ойнақлар қўйилди. Печкаларимизга мебель ўрнига ўтин ёқмоқдамиз. Мен яқин кишиларимизга ёзган хатни ва қўлингиздаги кундалиқни электр чироқ ёруғида ёзаётirman. Биз кечки овқат вақтида узоқ ўлтираимиз ва фронтдаги кишиларимизни, Ватан тақдири таҳлика остида қолган вақтда жангларда ҳалок бўлганларни эслаймиз.

ҚАМАЛ ЁРИБ ЎТИЛДИ

1943 йил 11 январь

Катта болаларнинг тили блан айтганда Ленинградда январь ойи «қасир-қусир» блан ўтди: узоқ тревогалар бўлди, зенит тўплардан тинмай ўқлар отилди, замбарак ўқлари гумбураб турди.

Аммо биз бардам. Чунки, радио фронтдан жуда яхши хабарлар эшиттириб турипти. Радиони сра тўхтатиб қўймаймиз. Янги ғалабадан бир соат кечикиб хабардор бўлишни уят иш деб ҳисоблайдиган бўлиб қолдик. Мактабда танаффус вақтида «муҳим хабар» йўқмикан деб, югуриб идорага кириб турамиз.

1943 йил 21 январь

Бугун тревога уч соатча давом этди. Ҳаво тревогаси сигнали ҳозир ҳам тўхтагани йўқ, аммо мен печкачага ўт ёқиб, овқатни иситдим. Биз чой ичдик, газеталар ўқидик.

Ўлим хавфи бизни ҳар минутда таъқиб қилаётганини билиб турсакда, лекин кўнглимиз тўқ. Шунинг ўзи катта бахт! Шунинг ўзи бир ғалаба!

Метроном¹ тўхтовсиз чиқилламоқда, мен ўқитучи ва ўқучиларни «Ленинград мудофааси учун» медали блан мукофотлашга тақдим этиш учун, уларга характеристика ёзмоқдаман.

Рассомнинг орзуси тўла амалга ошди. «Ленинград мудофааси учун» медали бизнинг 1941—1942 йил қишида Ленинградда турганлигимизнигина эмас, балки ундаги сўзлар бизнинг қилган ишларимиз Ленинград мудофааси учун катта фойда етказди, деб баҳоланганлигини ҳам яққол кўрсатиб туради.

1943 йил 20 январь

Биз катта воқиялар бўлишини бирнеча кун сабрсизлик блан кутдик. Ленинград ёнида ғалаба қозонганлигимиз тўғрисида овозалар тарқалди. Қўшинларимиз кенг миқёсда ҳаракат бошлаганлиги сабабали душман ҳам Ленинградни ўққа тутишни кучайтирди, унинг аэропланлари шаҳарга яна ҳужум қилаяпти, деган гаплар тарқалди.

¹ Метроном — девор соати.

Кеча кечқурун мен стол ёнида ўтириб, дарсга тайёрланмоқда эдим.

Радиода «Широка страна моя родная» деган таниш ашула айтилабошланди. Одатда бундай ашулалар кетидан «фавқул'одда муҳим хабарлар» эшиттириллар эди. Ростдан ҳам бирдан...

Севинганимдан юрагим уришдан тўхтаб қолгандай туйилди, ахборотни бутун вужудим блан қулоқ солиб эшитдим:

«Қамал ёриб ўтилди, Ленинград фронтининг қўшинлари Волхов фронтининг қўшинлари блан бирлашдилар».

Мен блан бир уйда туручи хотин мени кучоқлаб йиғлаб юборди. Мен ҳам йиғладим.

Мудҳиш кунларда қилган орзуларимизга, кўпдан бери кутган тилаklarимизга етдик.

Югурганча мактабга бориб, ёр-биродарларга телефон бергим келар эди. Аммо кечқурун шаҳарда юриш мумкин эмас, бунинг устига телефонлар ҳам ишламас эди.

Биз иккаламиз ўтириб ҳозиргина радиодан эшитилган хабар тўғрисида гаплашдик ва «қ а м а л ё р и б ў т и л д и» деган ёқимли сўзларни қайта-қайта тингладик.

Хурсандликдан уйқимиз ҳам қочиб кетди. Радио кетма-кет музыка ва ашулалар бериб турди...

Шодлигимизни сўз блан айтиб битириш мумкин эмас эди.

Эрталаб соат 6 да ахборотни яна бир марта эшитгандан сўнг икки челақ сув олиб келиш учун рўпарадаги ҳовлига бордим. Бу ерда водопровод бор эди. Ҳали кўчага ҳечким чиқмаганлигидан бирорта ҳам одам учрамади. Аммо совуқ шамолда қизил байроқларнинг ҳилпираши кишини қувонтирар эди.

Соат 8 да мактабга кетаётган эдим. Бир хотин ҳайрон бўлиб:

— Бирон байрам борми?—деб сўради.

Мен баланд овоз блан:

— Қамал ёриб ўтилди!—деб жавоб бериб, йўлимга кетавердим.

Мен унинг йиғлаганини ва:

— Раҳмат сизга, раҳмат!—деган сўзларини эшитдим.

Мактабда болаларнинг шод-хуррамлик блан бир-бирларига: «Табриклаймиз, табриклаймиз!» деган сўзлари

Ўшителилар эди. Мактаб идорасида ўқитучилар бир-бирларини табриклайдилар.

Ҳарқайси бола қамал ўпирилганини қандай ва қаерда эшитганлигини гапириб бергиси келар эди.

Қизлардан бириси севинчини ичига «сиғдиролмай:

— Биз ухлаганимиз йўқ эди, бирдан радио гапирабошлади. Онам коридорнинг эшигини очиб: «Келинглар, тезроқ келинглари! Ғалаба қозонибмиз!» деб қичқирди. Ҳовлимизда туручиларнинг ҳаммаси бизнинг уйимизга тўпланди, баримиз йнғладик,—дейди.

— Мен уйқумда туш кўрибман, тушимда қамал ўпирилди, деб айтишди. Кўрган тушумни эрталаб онамга айтиб берсам онам: «Жинни бўпсан, сен туш кўрганинг йўқ, уйқу ичида радио эшитгансан», деди. Шу замон ўрнимдан сакраб туриб, кийинабошлаганимни ўзим ҳам сезмай қолдим,—дейди Борис Кузьмицкий.

Овқатхона ёруғ, ҳамманинг вақти чоғ эди. Нснустадан кейиноқ юқори синфлардаги ўқучилар блан, биринчи дарсдан сўнг кичик ёшдаги болалар блан митинг ўтказдик. Болаларнинг ҳам, ўқитучиларнинг ҳам чеҳралари очиқ эди. Соат 10 да Район маориф бўлиmidан: «Албатта митинг ўтказилсин», деган телефонограмма олинди. «Ўтказиб бўлдик», деб жавоб қайтардик.

1943 йил 19 январь — унутилмас кун.

Қамал тугади. «Қатта ер» деб ажратиш ҳам керак бўлмай қолди, чунки биз Совет Ватанимизнинг поёнсиз кенг ерлари блан яна бирлашдик. Ғалаба куни ҳам яқин қолди!

Энди мен оғир қишларда ўз қўлимда ўқиган «перийчилар» ва қамал ичида турганларнинг инженер, врач, ўқитучи ва олимлар, Ватан учун фойдали софдил кишилар бўлиб етишадиган кунларини кўришни орзу қилабошладим. Мен улар блан учрашиб, оғир қамал кунларида қандай яшаганлигимизни ва қандай ишлаганлигимизни, тортган кулфатларимизни ва ғалаба қозонишга ҳардоим ишонганимизни бирликда эсласак, деб орзу қиламан.

1943 йил 26 январь

Қамал ёриб ўтилган бўлса-да, душман ҳали ҳам яқин ёрда турипти.

Кеча бутун кун бўйи зенит тўплардан ўқ отилиб, дераваларнинг ойнаклари дириллаб турди.

Қўшинларимизнинг Воронежни олганликлари тўғрисидаги шодидёна хабар бири «тинч», бири «тўс-тўполоқ блан ўтган» икки тревога ўртасида радиода э'лон қилинди.

Биринчи синфда ўқийдиган бир қиз бола коридорда ҳўнграб йиғламоқда. Унинг кулранг бош кийими қуён қулоқлари сингари диккайиб турар эди.

Ара Шестакова ундан:

— Ҳой қиз, сени ким хафа қилди?— деб суради.

— Яна нимага отишаяпти? Онам доданг фрицларни қувиб юборди, деган эди-ку!

Ара қамални ёриб ўтишнинг ма'носини қизалоққа тушунтирабошлади. Шу дамда Гуля Виленчик синфнинг коридор эшигини очди ва уларнинг гапларини эшитиб қолиб, пичинг блан:

— Ара, сен сра тушунтиролмас экансан. Ҳозир унга ўзим тушунтириб бераман,— деди.

У синфга қайтиб кириб кетди ва бир минутдан сўнг бўр олиб чиқиб, ҳалиги қизчага шундай деди:

— Менга қара, мана, сен — Ленинградсан. Тушундингми? Сен — катта бир шаҳарсан. Сенинг атрофинг-да немислар бор.

У полга бўр блан тўгарак чизиқ чизди.

Қизалоқ йиғидан тўхтади. Кўз ёшларини кирланиб кетган қўлқопи блан бутун юзига суртган эди. У Аранинг қўлидан тутгани ҳолда ҳайрон бўлиб, Гуляга тикилиб турди.

— Ара ҳам Ленинградми?— деб сўради у.

— Ана энди, тушунибсан. Доданг қаерда турганини ҳам кўрсатиб берайми?— деди-да, қизалоққа яқинлашди, оёқларини полга ишқалаб, чизиқнинг бир жойини ўчирди ва:

— Мана шу чизиқни ўчирган еримда қамал ёриб ўтилган. Сенинг доданг мана шу ердан фрицларни ҳайдади. Немислар бунга чидамай ҳадеб шаҳарни ўққа тутапти,— деди.

Гуля Ара блан қизча томонига қаратиб, бирнеча ёй аломатлари чизди.

Шу пайтда мен кабинетимнинг эшигини очиб, Гулядан:

— Бу қанақа геометрия бўлди?— деб сўрадим.

— Ксения Владимировна, хафа бўлманг, мен тушунтириб берайпман, ўзингиз кичкина болаларнинг

кўнглини олинглар, деб айтгансиз-ку. Ишонмасангиз
Арадан сўранг.

— У менга додамни гапириб берди,— деди қизалоқ.

1943 йил 27 январь

Янги йил чиндан ҳам бахтли йил бўладиганга ўхшайди. Январь ойининг ўзидаёқ шодлик воқиялари кўп бўлди: бу ойда қамал ёриб ўтилди ва Сталинград ёнида янгидан-янги муваффақиятларга эришдик.

Кеча «Сўнги соат» да «қўшинларимиз Сталинград районида қуршаб олинган немис-фашист қўшинларини асосан тугатиб бўлдилар» деб эшиттирилди.

Бугунги сиёсий суҳбатда қизиқ рақамлар келтирилди: фашистлар Францияни 35 кун ичида босиб олган бўлсалар, улар Сталинграддаги бир кўчани кесиб ўтиш учун бирнеча ой уринишга мажбур бўлганлар.

Мудофаанинг энг олдида кўндаланг турган Павлов уйини эса, немислар ололмаганлар.

Келаётган хатларнинг кўплигини айтмайсизми! Уч-бурчак қилиб ва катта-кичик, ранг-баранг конвертларга солиб юборилган хатларнинг ҳисоби йўқ. Бир кун мен ўн еттита хат олдим! Буларнинг ҳаммаси собиқ «Катта ер» дан келган табриклар эди; хатларнинг бири Бродо-калмацкий районида турган 232-нчи мактабнинг ўқитучиларидан келган. Улар ҳозирданоқ яна қайтиб келиб бирга ишлашни орзу қиладилар.

Менда ўқиган болалар турли фронтлардан жуда салимий, ёқимли хатлар ёзганлар.

Андрейдан келган мана бу хат менинг учун айниқса қимматлидир.

«Онажон! Бу ерда биз ленинградлилар ҳам, ленинград бўлмаганлар ҳам, Ленинград учун қандай ачинганимизни билсангиз эди! Мана энди қамал ҳам йўқ! Менинг аттестатни блан ўз вақтида пул олиб турипсизми? Овқатни мумкин қадар яхшиланг. Фото суратингизни кўриб жуда хафа бўлиб кетдим, тозаям озиб кетибсиз,— хафа бўлганимдан нима деб ёзишимга ҳам ҳайрон бўлиб қолдим, шунинг учун ҳам хат ёзмаган эдим.

Ростини айтсам, хат ёзишининг иложи бўлмади. Сиз мендан хафа бўлмассиз, чунки мен полк штабининг бошлиғи эдим, илгари доим сиз мени мас'улият сезмайсиз деб койирдингиз. Шу сабабли ўз вазирамнинг мас'улиятли эканлигини сезиб, астойдил ишладим.

Ҳозир мен майорман. Кўп оғирчиликларни бошдан кечириб, анча тажриба ордирдим, менинг фикри-хаёлим аввал Берлинга етиб бориб, кейин Ленинградга қайтиш. Мени узоқ шимолдан ғарбий фронтнинг энг олдинги линиясига юборишларини сўраган эдим, кеча эшитсам, илтимосимни қабул этиптилар.

Сизни ғойибона ўнаман. Ташвиш тортмаслигингизни сўрайман. Ҳарбий почтанинг янги номерини ёзиб юбораман.

Андрей».

1943 йил 28 январь

Тун жуда нотинч ўтди. Биз турган уй икки марта силкинди, жуда ҳам яқин ерда бирнеча марта гумбуллаб портлаган овоз эшитилди. Яқиндагина тузатилян электр чирокимиз яна ўчиб қолди. Уй яна силкиниб, ой-

наклар шарақлаб синиб тушди, эрталаб соат олтигача шу зайилда ўтди.

Эрталаб мактабга борсам, дераза ойнакларининг ҳаммаси синиб кетипти. Ба'зи синфларда деразаларнинг маҳкам суваб ташланган ички ромлари ажралиб, печкаларнинг оғизлари ҳам очилиб кетипти.

Район маорифдан телефонограмма келди. Унда: «Қанча ўқучининг уйида ойнаклари синганлигини ва шиплари тушиб кетганлигини аниқлаб, рўйхатини дарҳол район маориф бўлимига юборилсин» дейилган.

Биз йигирма икки ўқучининг рўйхатини тузиб чиқдик. Аммо Ленинград болалари ўз уйларининг бузилганлигига қандай қарашлари кишининг э'tиборини тортади: уларнинг ҳечбири йиғламайди, болалар жуда сергап бўлиб кетган, улар ўз уйларининг бузилганлиги тўғрисида бизга ва бир-бирларига худди бир янгиликдай қилиб гапирадилар.

— Қамал ёриб ўтилгани учун немислар аламига чиолмай яна шундай қилишяпти. Улар ҳозир бизни ўлгудай ёмон кўрадилар,— дейди ўғил болалардан бири.

Синфларга қанча бола келганлигини текширдик. Ҳамма ўқучилар соғ-саломат қолганликларини билиб шодландик. Уйларининг уёқ-буёғини тузатишлари керак бўлган болаларга жавоб бердик.

Ба'зи синфлардаги ойналари синиб кетган деразаларга дарҳол тахта, фанер қопланган эди. Уша синфларда юқори синф ўқучилари блан дарс ўтказдик.

Дарсдан кейин ҳарбий раҳбар, ўқитучилар ва болалар мактабни тартибга келтириляётган бригадага ва хизматчиларга ёрдамлашдилар.

1943 йил 3 февраль

Кеча кечқурун радио: «Сталинград ёнидаги тарихий жанглар қўшинларимизнинг ғалабаси блан тамомланди»,— деган хабарни келтирди.

Бу ғалабанинг аҳамияти жуда ҳам катта. Бу ғалаба урушнинг тамом бўлабошлаганини, немисларнинг енгиллабошлаганини билдиради.

Шоир Решетовнинг ше'ридаги мана бу сатрлар қизларга жуда ёқди:

Душман Нева бўйлаб кезолмас,
Олға, дўстлар! Босинг шиддаткор!

Уғил болалар:

— Душман Ленинград ёнидан ҳам албатта ҳайдалади,— деб шартта айтишди.

Алексей Толстойнинг «Нон» номли романини жула кўп кишилар кутубхонадан сўраб олаётирлар

— Шу блан Совет Армияси Сталинград ёнида икки марта галаба қозонди!

— Ҳар икки сафарда ҳам ўртоқ Сталиннинг ўзи раҳбарлик қилди!

Уғил болалар ҳарбий техника тўғрисида гапиришга кетдилар.

— Биласизларми, танк, аэроплан, замбарак жангида бизникилар зўр чиқмоқда.

Бу сўзимга жавобан Юра Бўлатов:

— Демак, ҳарбий техникамиз ортиб кетипти, уни ишлатишда бизникилар душмандан кўра уста экан!— деб мароқ блан гапирди.

— Бизникиларнинг мардлигини айтмайсизми!

— Ана, чинакам уруш ўша ерда бўпти!— дейишди болалар ҳурмат ва фахр блан.

1943 йил 15 февраль

Мен бир хат олдим. Конверти эски. Езуви нотанип. Конвертнинг устида «Молотов» деган почта штемпели бор. Очиб ўқисам шундай деб ёзилипти:

«31 декабрьда Мария Николаевна Ефремова вафот этди. У сизни кўп сўради, доим Ленинграддан хат келишини кутар эди. Аммо хатингиз келганида у киши дунёдан ўтган эди.

Биз Мария Николаевнага турадиган жойимиз узоқ, кўйинг, сиз ишламай қўяқолинг, деб кўп айтдик. Аммо унинг ўқучилардан ажрагиси келмай, кузда ўрта мактабга кириб ишлай бошлади. Мактаб узоқ бўлишига қарамай, у ҳар кун эрталаб қор ва бўронда дарсга қатнай берди. Унинг касал юраги бунга бардош беролмади. Биринчи марта у декабрь ойининг бошларида мактабда ҳушидан кетиб йиқилиб қолди, аммо кўп ўтмай яна ишга тушиб кетган эди. Мария Николаевна 31 декабрь кунини яна ҳушидан кетди ва шу блан вафот этди.

Бу хабарни унинг танишларига ва яхши ёрдаш кешиларига айтсангиз. У сиз, Ленинградликларни ва йилларди, ўзи билан бирга ишлаган кишиларни ва ширинларини ҳардоим гапирар эди. Унинг фикри ёди, ёрдаш ҳардоим Ленинграддаги дўстларида эди.

Бу одам умр бўйи ўзининг ўқитучилик ишига меҳр-муҳаббат билан қаради. Бу хатни ўқир эканман, у кишининг кўп яхши хислатлари ёдимга тушди.

Озод қилинган Қисловодскдан хат-хабарлар кела бошлади. У ерда Туся Ципкина ҳалок бўлди. Уни немислар яҳудий қизисан, деб отиб ташлаганлар.

Мақтабдалик вақтида артистка бўлишни орзу қилган, институтда «а'ло» баҳолар олиб ўқиган Туся ана шундай мудҳиш ўлимга учради. Бечора қиз турмала қандай азоблар тортган экан? Бу тўғрида ўйласанг, юрагинг арзиқиб кетади! Ачинсан ва ғазабинг келади...

1943 йил 23 февраль

Мақтабимиз Қизил Армия кунига узоқ ва кўп тайёргарлик кўрди. Жангчиларга совға юбориш учун пул ва нарсалар тўпланди. Тўпланган пулларга гармонь сотиб олдик. Кабинетим болалар тўплаган блокнотлар, қаламлар ва қоғозлар билан тўлиб кетди. Еш болалар жангчиларга ҳавас билан дона-дона қилиб хат ёзмоқдалар:

«Ҳурматли жангчи акамизга! Мен, биринчи «б» синфида ўқучи қизман. Қизил Армия кунда сизни табриклайман. Мен сизга совға юбордим. Совғални олганингиздан кейин хат ёзинг. Унда қанча немисни ўлдирганингизни ҳам кўрсатинг».

Бир хатга шундай сўзлар илова қилинган:

«Сиз менинг додамни танийсизми? Ленинград ёнидаги немисларни қачон ҳайдайсизлар?»

Бугун мақтабимизда парад бўлишидан олдин болаларга нонушта берилди. Бунда ҳархил овқат тортилди. Астрахань селёдкаси, тузлаган карам ма пиёздоголи картошка берилди. Шуларнинг кетидан сутлик ширин кофе бердик.

Ионуштадан кейин ўрта мактаб ўқучиларининг ҳарбий паради бўлди.

Биз Валентина Васильевна икковимиз, болаларнинг парадга тайёр бўлишини кутиб, идорада ўтирдик. Болаларни ҳарбий раҳбар залда сафга тизди. Болалар ўз синфи блан тўртта-тўртта бўлиб, тизилишди. Байроқни олиб чиқдилар. Байроқ ёнида милтиқ тутган ўқучи фахрий қоровулликда турди.

Бизга ўқучилар парадга тайёр бўлди, деб айтишди. Биз залга бордик. Валентина Васильевна олдинда борди, унинг орқасидан буйруқ дафтарини кўтариб мен бордим. Биз боришимиз блан дарров ҳарбий раҳбар қўлини чекасига қўйиб, баланд овоз блан рапорт берди:

— Уртоқ директор, 239-нчи мактаб парадга тайёр!
Валентина Васильевна «Смирно!» деб команда берди. Ўқучилар қимирламай, ўзларини тўғри тутиб туришди. Ҳатто нафас олишлари ҳам сезилмас эди.

Мен мактаб директорининг 10-нчи сонли буйруғини ўқий бошладим. Унда полизда энг яхши ишлаганларнинг номлари ва ёзги болалар майдончасида ҳамда госпитальда ишлаб туриб, а'ло ўқиганларнинг номлари кўрсатилган эди. Секретаримиз Юра Артюхиннинг а'ло ўқиши ва жамоат ишларида яхши ишлаганлиги айтилган. У, ўқитучиларга чинакам ёрдамлашмоқда.

Валентина Васильевна жуда хурсанд бўлиб кетганидан ўқучиларни табриклашни ҳам унутиб қўйди. Табрик бўлмагани учун болалар бараварига «ура» деб қичқираолмай қолганликларига жуда ўкинишди. Ҳарбий раҳбар: «Направо, кругом марш!» деб команда берди; шундан кейин ҳарқайси синфнинг болалари саф-саф бўлиб, ўз командирлари бошчилигида, музыка садоси остида директор ва ўқитучиларнинг олдидан ўтдилар. Тартиб жуда яхши бўлди.

Учинчи дарс бораётган вақтда радио мана бундай хабарни берди: «Диққат, диққат! МПВО штаби гапирди. Районимизни замбаракдан ўққа тутмоқчилар...» Сўнг-ра ҳаво тревогаси бўлди. Болаларни панажойга жўнатдик. Тревога бешинчи дарснинг охиридагина тугади.

Кундузи мактабда парадга қатнашганларга обед берилди. Обед гўштлик нўхатшўрва, гўштлик запеканка, бисквит ва компотдан иборат эди. Булардан ташқари, болаларга конфет ҳам берилди. Обед яхши бўлгани учун бир тўда болалар келиб Валентина Васильевнага

раҳмат айтишди. Уларнинг шодлиги юзларидан сезилиб турар эди.

Нон нормамиз олти юз грамга чиқди, биз икки кунлик-икки кунлик оқ нон олиб турдик.

Уйга жетаётганимда осмонда аэропланларимиз учиб юрмоқда эди. Узоқда замбаракнинг гумбурлагани ва келиб тушган ўқларнинг овози эшитилар эди.

1943 йил 8 март

Бугун синфга кирганимда ўқучилар баравар ўринларидан туришди. Мен улар блан саломлашдим-да, одатдагича: «Ўтирингиз» дедим.

Лекин Юра Бўлатов ўтирмади. У, бир қўлни орқасига қўйгани ҳолда менинг столим ёнига намоёншкоро-на келди.

Юра сўз бошлаб:

— Хотин-қизлар куни муносабати блан ҳаммамиз сизни табриклаймиз... деди-да, гапини йўқотиб қўйди ва бир нафасдан сўнг:

— Биз сизга совға тайёрлаган эдик...— деди.

У, стол устига оқ қоғозга ўралган ва пушти лентача блан боғланган катта бир нарсани қўйди.

— Бу нима қилганларинг?—Йўқ, олмайман, керак эмас,— дедим-да, пакетни сал нари суриб қўйдим.

— Йўқ, оласиз! Олмасангиз бўлмайди! Бу сизга керакли нарса!— дейишди болалар.

Юранинг оғзи қулоғига етиб:

— Бу унақа совға эмас. Мен ўзим ишлаган нарса; лента блан қоғозни қизлар топишди...— деди.

— Очиб кўринг-а,— деб сўрашди болалар.

Қоғозни очиб қарасам, фанердан ясалган узунчоқ қутича чиқди; унга ойнак ўрнатилган ва электр лампочкаси ҳам бор эди.

Қутичанинг бир томонига:

«1943 йил 8 март куни 8-нчи синф ўқучиларидан совға» деб ёзиб қўйишипти.

Қоронғи кечаларда шаҳарда тутиб юришингизга яхши бўлади,— деб тушунтирди Зина Оболенкина.

Уларнинг бу ишидан жуда хурсанд бўлдим, аммо фонарьни кўриб кулгим қистади. Ленинградлиларнинг қоронғи кўчаларда ҳархил электр фонарьчалар тутиб юриш-

ларнинг қўлида кўрган эмасман.

— Тузук-а? — деб сўрайди Юра.

Бунга жавобан Ушаков,

— Исаакийга ўхшашга сал қопти, — деб ҳазил қилди ва орқасидан: — лекин бу батарея узоққа чидайдими, — деди.

Мен болаларга раҳмат айтдим ва жиддий туриб:

— Уруш тамом бўлгач, бунни музейга топшираман.

Ҳозирча кечқурунлари қоронғи мактабда ва шаҳарда тутиб юришим учун жуда яхши бўлди, — дедим.

1943 йил 16 май

1943 йилнинг май ойи жуда ҳам оғир келди: шаҳарни ўққа тутишлар, ҳаво тревогалари, ҳаво ҳужумлари кўп бўлди. Биноларнинг кўкка бўялган деворларига мана-бундай сўзлар ёзилган эди:

ГРАЖДАНЛАРИ

ТУПГА ТУТИШ МАҲАЛИДА КУЧАНИНГ
БУ ТОМОНИДА ТУРИШ ЖУДА ХАВФЛИ.

Аммо ҳозир кўчаларнинг ҳамма томонлари ҳам хавфли бўлиб қолган эди.

Биз баҳорги синовларга тайёргарлик кўрабошладик. Синов жадвали тузилиб, залга ёпиштириб қўйилди. Уқитчилар дарслардан улгурмовчи ўқучиларни зўр бериб тайёрламоқдалар.

Мактабда баҳорги синовлар олдидан бўладиган гап-сўзлар яна бошланди:

— Сен қанча билетга жавоб тайёрлаб қўйдинг?

— Адабиётдан ўнинчи билет жуда бўлмоғур экан, агар шу билет чиқиб қолса, йиқилишим турган гап.

— Фамилиянг «Ч» ҳарфи блан бошланмасин экан: ҳамавақт имтиҳонда иккинчи сменага қолдиришади.

Болалар хавф-хатарни унутиб ҳам юбордилар.

Эртага имтиҳон. Мен илмий мудир бўлганим учун ўз ишларимни яна бир кўздан кечириб чиқдим, синов билетларини ва протокол нусхаларини айрим папкаларга солиб қўйдим.

Сўнгра имтиҳон бўладиган ҳамма синфларга снѐҳдонлар ва бўр қўйилганмикан, деб текшириб чиқдим.

Энг кекса ўқитучимиз Мария Николаевна Ефремованинг оғир қамал вақтида, қиш фаслидаги машғулоти.

1871

Бугун кечки пайт мактабда ҳечким йўқ эди. Деразалари ғарб томонга қараган синфларга офтоб тушиб турди.

— Ҳамма нарса тайёр бўлди шекилли,— деди Валентина Васильевна.

Шу пайтда Район маориф бўлимидан телефон беришиб:

«Ленинградда вазият оғир бўлганлигидан еттинчи ва ўнинчи синфлардан бошқа синфларда синов ўтказилмайди», — дедилар.

Биз ҳайрон бўлиб бир-биримизга қарадик. Мактаб тарихида бунақа ҳодиса ҳеч бўлмаган эди! Бугун болаларга ҳам, ўқитучиларга ҳам бу тўғрида хабар беришининг иложи йўқ. «Эртага эрталаб ўқучиларнинг ҳаммасини сафга тизиб туриб э'лон қиламиз» — деди Валентина Васильевна.

1943 йил 20 май

Ўқучилар «ер тагида илон қимирлаганини ҳам билишадилар». Мактабга бораётганимда йўлда ўқучиларни учратдим. Уларнинг кўплари:

— Имтиҳон қолдирилгани ростми? — деб сўрашди.

Болалар ҳарқандай шароитда ҳам ўқиш ва ишлашга кўникиб қолганларидан, имтиҳоннинг қолдирилганига ишонмайдилар. Нонуштадан кейиноқ сафга тизилиш тўғрисидаги гапга ҳамма ҳайрон.

— Синов қолдирилгани ростдир? — дейишди умидвор болалар.

— Йўқ, синов вақтидаги вазифаларимизни гапирсалар керак, — дейишди бошқалари.

Болалар залга тўпланишди. Директор келиши блан ҳамма жим бўлиб қолди. Валентина Васильевна Ленинграддаги вазият ҳақида гапирди ва Маориф Халқ Комиссарлиги Ленинград ўқучиларига гамхўрлик қилиб, еттинчи ва ўнинчи синфлардан бошқа ҳамма синфлардаги имтиҳонни қолдирганлигини айтди.

Болалар сафда турганларини ҳам унутиб қўйиб, — қийқириб юборишди ва хурсанчиликдан ирғишди.

Бир хурсанд бўлишиб олгандан кейин кўплари ма'юсланиб қолдилар ва улар:

— Ўқув йилининг охири бўлмас экан-да, дейишди.

Юра ўзининг кундалик дафтарига мана бундай деб ёзипти:

«Яқинда фронтдан отам келган эди. У «Ленинград мудофааси учун» деган зангар лентали медаль олипти.

Бу медаль ленинградлилар учун ҳамма мукофотлардан ҳам яхши,— деб айтди у.

Бизнинг Октябрь районимизда 3 июньда медальлар берилабошлади. Медальларнинг Адмиралтействода берилиши айниқса яхши, чунки медальда шу бинонинг сурати бор эди».

Юра отасига мана бундай хат ёзган:

«Отажон, мен ҳам «Ленинград мудофааси учун» медали блан мукофотландим. Табриклашингиз мумкин!

Медальни Адмиралтействода жуда тантана блан беришди. Октябрь районида биринчи марта медаль берабошлаган кунни мактабимиздан фақат менгина олдим... Чунки мен бутун қамал давомида ўқишни тўхтатмаган ва қшилоқ хўжалик ишларида бутун шаҳарда иккинчи ўринни олган мактабимизда комсомол ташкилотининг секретари бўлиб ишлайман.

Энди мен медальни қандай олганимни айтиб берай. Катта зал байроқлар блан жуда чиройлик қилиб ясалган, саҳнанинг деворига медальнинг катта сурати қўйилган эди.

Залнинг ҳамма томонларидан прожектор тушиб турди. Президиумда кишилар кўп эди.

Ленинград Советининг медаль блан мукофотлаш тўғрисидаги қарорини ўқиганларида хаёлим бошқа ёқда эди: мен ичимда фамилиям «А» ҳарфи блан бошлангани учун бирдан мени энг аввал чақириб қолишса-я — деб ўйлаб ўтирган эдим.

Медальни Ленинград Ижроия Комитетининг секретари ўртоқ Бубнов топширди. У, қўлимни сиқиб сўрашди, табриклади ва узоқ гапирди, лекин хурсанд бўлганимдан ҳечбири қулоғимга кирмади. Фақат бир иш ёмон бўлди, мен унга жавоб қайтардим-у, аммо нима деганим эсимда йўқ. Яхши гапиролмаган бўлсам чатоқ бўлади-да, чунки Валентина Васильевна менга:

— Сен, яхши нотиксан, мактабни уятга қолдирма,— деган эди.

Менгина эмас, ҳаммалари ҳам шошиб қолган эдиларку, деб ўзимни юпатаман. Бир заводнинг директори, кекса киши ҳам йиғлаб юборишига сал қолди. Фақат 5-нчи синфда ўқучи кичкина бир болагина дадил турган бўлса керак. У, жаранглаган товуши блан бутун залга эшиттириб:

— Олий мукофот учун ҳукумат ва партияга раҳмат айтаман. Ўз Ватаним учун фойдали киши бўлиб етишаман,— деди.

Унинг гапларига ҳаммадан кўп қарсак чалишди. Айтишларича, у, жуда кўп ёндиручи бомбаларни ўчирган экан, шунинг учун ҳам у биринчилар қаторида медаль олди.

Медальни кўкрагимга тақиб мактабга келганимда бўлган ҳодисани асло сўраманг! Болалар, ўқитучилар, ҳаммалари табриклади!

Энди онам медаль олиши керак. Ушанда ҳаммамиз Ленинград учун медаль олган бўламиз. Орамизда орденли киши фақат сизгина, отажон.

Уғлингиз Юра».

Юранинг ўз отасига ёзган хатини менга кўчириб олишга бергани учун Анна Людвиговнадан жуда миннатдор бўлдим.

1943 йил 8 июль

Курск ёнида немислар янги ҳужум бошлади. Фронтининг шу участкасида «тигр» деган катта танклар ва «Фердинанд» деган ўзиюрар замбараклар пайдо бўлганлигини ёзмоқдалар. Газеталарда немисларнинг кучи тўғрисида ёзилган гапларни ўқиб, киши хавф олади.

Асирларнинг айтишларига қараганда, душманлар бу ҳужумни «немис Сталингради» деб мақтанчоқлик блан айтаётган бўлсалар-да, мактаб ҳарбий раҳбари фашистларнинг Курск ярим доирасидаги ҳужуми барбод бўлиши муқаррар, деб исботлаб берди.

Кечқурун умумшаҳар йиғилишида: «Немисларнинг Курск районидаги ҳужуми» ва «Гитлер ставкасидаги муттаҳамлар» деган мақолаларни ўқиб чиқдик.

Болаларнинг жуда жаҳли чиқди.

— Уччига чиққан муттаҳамлар экан! Аввал бошлаб ўзларининг «тигр»лари блан қўрқитмоқчи бўлган эдилар, энди келиб, германларнинг ҳужум бошлагани тўғрисидаги Совет ахбороти ёлғон, деб бақирмоқдалар, — дейишди.

Болалардан бири хулоса чиқариб:

— Демак, жиғларини эзиб қўйишипти-да, — деди.

1943 йил 15 июль

Биз яна полизда ишлаш учун Конная Лахта станциясига бордик.

Болалар полиз ишларига «тажрибали» бўлиб қолганларидан жуда яхши ишламоқдалар.

Болаларнинг шаҳарга боришлари лагерда жуда қийин масала. Улар шаҳарга бориб, ота-оналарини кўришни, кинога киришни, ҳаммомга тушишни истайдилар.

Аммо шаҳар ва айниқса вокзаллар доим ўққа тутилиб турганидан болаларни шаҳарга юборишга юрагим бетламайди. Шаҳарга жавоб беришлар вақтинча тўхтатилишини болаларга қа'тий қилиб айтдим. Бу гап уларни койитди. Болалар бетоқат бўлабошладилар. Аня Мионовна йиғлаб:

— Онам нима бўлди экан? Шаҳар қаттиқ ўққа тутиляётган эмиш! — дейди.

Ара Шестакова жойига ётар экан, атайлаб мени эшитсин, деб:

— Шаҳарга жавоб беришларини билганимизда, иш ҳам яхши кетарди, ҳозир хафагарчиликдан бошқа гап йўқ, дейди.

Обед вақтида болаларга: «Ота-оналарингизга хат ёзинглар, шаҳарга боришларингизга рухсат этишлари тўғрисида мактабга хат ёзишсин» деб э'лон қилдим.

Бундан ҳамма хурсанд бўлди.

Орадан бирнеча кун ўтгач, бир қучоқ рухсат хати олдим ва ажабландим. Бу енгилтаклик эмасми? — деб ўйладим. Йўқ, бу енгилтаклик эмас, балки ўққа тутишларни, ҳужумларни писанд қилмаслик натижаси эди...

Ўқитучилар блан мен болаларни шаҳарга олиб тушдик.

Финляндия вокзалида ўқ ёмғири остида қолдик.

Бир снаряд жўнашга тайёр бўлиб турган поездга тушди. Уч вагон пачақланди, бошқа вагонларнинг ойнаклари учиб тушди.

Қизлардан бири менга:

— Осмонга қаранг-а... қаранг-а! — деди.

Бошимни кўтариб қарасам, жуда кўн қалдирғочлар учиб юрган экан. Улар қўрққанидан ўзларини ҳар томонга ташлаб, бир-бири блан тўқнашиб кетар ва чийиллашар эди. Аммо кишилар ўртасида тўла тартиб ҳукм сурарди.

Шаҳардан лагерьга пиёда қайтадиган бўлдик. Ҳамма эртасига Новая Деревнядаги трамвай тўхтайдиган жойга тўпланадиган бўлди.

1943 йил 18 июль

Новая Деревнядан Старая Деревнягача трамвай бор. Ҳақиқатда бу иккала «қишлоқ»ни йўқ деса бўлади, чунки ёғоч уйларнинг ҳаммаси ёқиш учун бузиб олиб кетилган. Тош бинолар хашак босиб кетган яланг ерларда сўппайиб қолган. Кўп полизлар эски том тунукаси ёки чангал сым блан тўсиб олинган.

Шлагбаум ёнидаги заставада ҳужжатларимизни текширдилар.

Йирик тошлар терилган йўл деярлик ҳамавақт темир йўл бўйлаб боради, аммо баъзи жойларда денгиз қўлтиғига яқинлашиб ҳам қолади. Бу ерлар яланг, ботқоқлик бўлиб, Лахтага етай деганимиздагина дарахтлар учради.

Йўл бўйларида дзот ва дотлар бор. Булар йўл бўйидаги табиий тепаликларга ўхшайди. Кичкинагина деразалардан дока пардалар, консервадан бўшаган банкаларга қўйилган гуллар кўринади. Бу ерда жангчи қизлар турса керак.

Жуда катта бир ертўлада ўнтача қизил аскар супачага ўтириб овқат емоқда. Бу ердаги манзара — мамлакат ичидаги «тинч» ҳаётнинг олдинги доирадаги кўринишига ўхшарди.

Жуда баландда моторларнинг гувиллагани эшитилди ва вазият бирдан ўзгариб кетди: жангчилар пўлат шлемларини кийиб, бир зумда ташқари чиқдилар. Командирлар воқнани билиш учун денгиз томонига дурбин солдилар. Отиш бошланиб кетди ва денгиз суви кетма-кет уч марта осмонга сачради.

Қизил аскарлардан бирор нарсани сўраш фойдасиз, чунки улар бунинг ҳарбий сир эканлигини жаҳл блан айтишади ёки ҳазлга олиб, бошқача жавоб беришади. Маҳмаданалик қилиш ярамас эди.

Йўлнинг икки жойида оқ устунлар зич қилиб ўрнатилган. Булар танкка қарши ишланган тўсиқ бўлиб, геометриянинг қандайдир бир асбобини эслатар эди.

Шаҳардан Ольгиногача икки ярим соат йўл юрдик.

1943 йил 26 июль

Кеча соат 12 га яқин ухлагани ётдим. Биз ётган чортоқнинг деразаси Ленинград томонига қараган бўлиб, шу соатларда шаҳар устида отилган ракеталар бизга кўриниб турарди. Ракеталар оқ ёки қизил учқунлар сочиб, сўнгра сўнарди. Осмонда прожектор нурлари учарди.

Аэропланларнинг гувиллашидан уйғониб кетдим. Овозига қараганда, улар жуда ҳам кўп бўлиб, баландда учаяпти. Қулоқ солиб ётдим... Бирдан деворга ёруғ шула тушди. Сапчиб туриб деразадан қарасам, ҳамаёқни аланга тутиб кетипти. Аланга дам қизариб, дам оқариб лавилламоқда.

Ёруғ из қолдирадиган ўқлар осмондан учиб ўтмоқда. Прожектор нурлари бир-бирини кесиб, яна тарқалишиб кетади.

Бирдан бомбанинг чийиллаган хунук овозини эшитдим.

Демак, Ленинградга ҳужум бўлаётир. Шаҳримиз ёнмоқда!

Вақт соат 1 дан 30 минут ошган эди. Ҳарбий раҳбарни ва педогогларни уйғотдим. Болаларни уйғотсаммикан, деб ўйладим. Июль охиридаги қоронғи кеча эди. Атроф-теварагимиз жим-жит, аммо Ленинград томонидаги уфуқда жуда ваҳмали воқиалар бўлаяпти.

Эртаси куни билсак, кеча кечаси шаҳарда жуда ҳам ёмон бўлипти. Немислар ёритучи ракеталар отиб, бомбардимон қилипти.

1943 йил 6 август

Овқатхонамиз фанердан ясалгани учун болалар уни «японча уй» деб айтишарди.

Юра блан Вова овқатга кечикиб келишди. Улар шаҳарга бориш учун олинган пропускаларни тасдиқлатгани қишлоқ советига борган эдилар, ўша ерда узоқроқ туриб қолган бўлсалар керак.

Биз ўтирган «японча уй» тўсатдан тебраниб кетди. Илгаги солиб қўйилган эшикни биров қаттиқ тортиб,

сўнгра юпқа фанерни мушти блан қоқабошлади. Эшик очилган замон Юра блан Вова овқатхонага ўқдай отилиб киришди-да:

— Ғалаба, ғалаба! Орёл блан Белгород бир кунда олинипти,— дейишди, уларнинг хурсандчилиги ичларига сиғмасди.

Ҳаммалари ўринларидан сакраб туришиб, «ура!», «ура!» деб қаттиқ қичқирдилар.

— Қишлоқ советида бизга мана бу газетани беришди. Унда ўртоқ Сталиннинг буйруғи бор! Москвада салют берилипти...

— Юра, қани, газетани берчи... Ҳозир ўқиб чиқамиз. Утиринглар, болалар!— деди Ара Шестакова.

Овқатхонадагилар жим-жит бўлишди.

Ара буйруқни ўқиб берди. Бу буйруқда, бизнинг бу ҳужумимиз Қизил Армиянинг ёз фаслида ҳужум қилиши мумкин эмаслиги тўғрисидаги афсонани фош қилиб ташлайди, деган жойи айниқса ҳаммани шодлантирди.

Энди навбат ёзга келди,— деди ҳурсанд бўлиб Гуля.

Ара яна буйруқдан ўқиди:

«1943 йил 5 августда Ватанимизнинг пойтахти Москва қадимги шонли традицияни тиклаб, Орёл ва Белгородни озод қилган шавкатли қўшинларга салют берди».

Ҳамма ҳаяжонланган, хурсанд эди. Сра тарк қилинмаётган «уйқу соати» бу сафар бўлмади.

Мен, голибларга салют бериш шонли традицияси тўғрисида сўзлаб бердим. Ништадт сулҳи байрам қилинган вақтда мушакбозлик бўлиб, оловли бургутнинг швед арслонига ҳужум қилгани ва швед арслонининг пора-пора бўлиб кетгани ҳақидаги сўзларим болаларга жуда ёқди.

— Москвалилар салютни кўриб, маза қилишди,— деди Ара.

— Ҳеч бўлмаса, радио орқали эшитсак ҳам майли эди.

— Ленинградда ҳам салют бўлади! Бўлиши аниқ!

1943 йил 10 август

Тирсанинг оиласидан хабар олгани уларнинг уйига кирдим. Май ойидан буён кўрганым йўқ эди. Аня биллур вазага қўйилган ҳархил гулларни кўрсатди.

— Сен шаҳар атрофига бордингми? Нима учу никига кирмадинг? — деб сўрадим.

Аня кулди.

— Мен бу гулларни кўчадан, тошлар орасидан териб олдим. Утган йили Пряжкада бўтакўз бор эди, ҳозир йўқ, чунки ер экин экиш учун ҳайдалган экан.

Уққа тутилмай турганида шаҳар жим-жит бўлиб қолади. Трамвай, машина бир ўтиб қолади-да, яна жим-житлик бошланади. Бу — тинч вақтдаги Ленинградга сра ўхшамас эди. Деразалар очиқ, лекин ҳовли ва кўчалардан болаларнинг овозлари эшитилмайди.

Қизил майдондан ўтган машиналарнинг овозини радиодан эшитганингда жуда хурсанд бўлиб кетасан. Бизда ҳам тезроқ шунақа бўлса эди! — дейди Аня.

1943 йил 24 август

Июль ва август ойларида кўп ғалабалар қозондик

Гумбурлатиб замбаракдан Москва,
Солжот берар Ватан қаҳрамонларига.

Газеталарда: «Бутун мамлакат душманга қаттиқ зарбалар бераётган ўз қаҳрамон жангчиларини табрикламоқда» деган шиорлар босилиб чиқди.

Болалар стратегия масалаларида ўз фикрларини баён қиладиган бўлиб қолдилар:

— Биласанми, ҳозир бешта фронт бор, уларнинг ҳаммасига қўмондонлик қилиш керак. Бу фронтлар бири-бирига ёрдам бериши керак!

— Бу шахмат ўйини эмас!

— Немисларнинг Курскга қандай ҳужум қилганликларини «Красная звезда» газетасидан ўқидим. Улар бир жангга тўртта пиёда аскар дивизияси ва учта танк дивизиясини ташлапти. «Тигр»лар ҳар эшелонда ўнтадан-ўнбештадан бўлиб ҳужум қилган. Уртача танклар эса, элликтадан-юзтадан бўлиб келган, уларнинг орқасидан бронетранспортёрларда машиналаштирилган пиёда аскарлар келаверган. Тушундингми?

— Бўлмаса, уччиларимизга ва тўпчиларимизга роса иш топилган десангчи!

— Бизникилар ҳужум қилган вақтда немиснинг ўққа тутилганлигини айтмайсанми! Немислар бундай бўлишини сра кутмаган экан!

— Эсингиздами? Бизникилар Севастопольни ташлаб чиққанларида жуда хафа бўлган эдик, Сталинград учун

кўп ташвишланган эдик. Ҳозир энди ишлар бошқачасига кетди, — деди Ара Шестакова.

1943 йил 25 август

Кечаси юзларча аэропланлар учиб ўтди. Уларнинг қаттиқ гувиллаганидан катта кишиларнинг ҳаммаси уйғониб кетди.

Гумбур-гумбур ўқлар отилди. Узоқда, осмонга кўтарилган алангада қопқора тутун буруқсаб кўрниарди. Уларга томон иланг-биланг оқиш чизиқлар тортилди. Уларнинг учларида қизғимтил-сапсариг шарлар бор эди. Буларнинг бири ўчса, яна бошқаси пайдо бўлаверди.

Бизга қўшни турган денгизчилар буни кўришиб:

— Бу «Катюша», «Катюша»ларимиз роса иш бераяпти-ку! — дейишди.

— Аэропланлар ҳам бизникими?

— Бўлмаса-чи! Бизникилар Петергоф районидаги қирғоққа ҳужум қилишяпти.

Шодликдан юракларимиз дук-дук урабошлади. Правордида муродимизга етдик! Ленинградни катта замбараклардан тўхтовсиз ўққа тутганларга энди биз ана шундай жавоб қайтармоқдамиз.

Анна Людвиговна Юрави уйғотар экан:

— У Ленинградда кўп оғир воқияларни кўрган. Ҳозир бу аҳволни кўрса, хурсандчилиги ичига сиғмай кетади. Тепамизда қандай катта куч, қандай ажойиб қаногли армия учиб юрганини кўраяпсизми?

Мен ҳам бу хурсандчилик чоғидан болалар беҳабар қолмасин деб, қасир-қусур қилиб турадиган зинапоя блан болалар ётган чортоққа чиқдим.

— Хоҳлаганлар кийиниб ҳовлига тушсин. Аэропланларимиз фашистларни бомбардимон қилаяпти, дедим.

Бирнеча бола бирдан сапчиб ўрнидан турди ва бошқаларни уйғотди. Апил-тапил ҳовлига тушдик.

— Бу кеча жуда ажойиб, топилмайдиган кеча бўпти-ку! — деди болалардан бири.

Катта, улуғ байрам яқин.

Қасос олиш соати келди!

1943 йил 26 август

Янги ўқув йилидан бошлаб ўғил болалар ва қизлар бошқа-бошқа мактабларда ўқишади, деган хабар болаларни ҳайрон қолдирмоқда.

— Илгари ўғил болалар блан қиз болалар бирга ўқи-маган вақтларда қандай бўлган экан, шуни айтиб берсангиз,— деб сўрашди мендан. Яна бири:

— Сиз қайси мактабда қоласиз?

— Мактабимиз қизлар мактаби бўладими ёки ўғил болалар мактаби бўладими?

Қоронғи кечаларда ҳамма ана шу ислоҳот тўғрисидагина гапиришар эди.

— Аттанг, коллективимиз жуда ҳам яхши эди, ҳаммамиз бир-биримизга дўст эдик,— деб хўрсинишди катта болалар.

Кичик қизлар отрядидаги бир қизча гапга аралашиб:

— Эҳтимол, яхши бўлар: у вақтда сочларимиздан ҳечким тортмайди,— деди.

— Йўқ, ўғил болаларсиз қийин бўлади. Уғил болалар ботир: бутун синф тўпалон қилса ҳам, айбни ҳамавақт ўғил болалар ўз устларига оладилар,— деб қарши чиқди бошқа бир қиз.

Правордида билсак, мактабимиз қизлар мактаби бўлиб қолар экан. Катта ўғил болалар тили блан айтганда, улар «тамом ёт мактабга» ўтар эканлар.

1943 йил 27 август

Шаҳарга кўчиб келдик. Уғил болалар мени уйимгача кузатиб, чамадон ва қопчиғимни кўтариб келишди.

— Хайр, Ксения Владимировна! Бундан кейин юкларингизни учинчи қаватга кимлар олиб чиқишар экан? Бу иш қиз болаларнинг қўлидан келмайди. Яхшиликларимизни эслаб ҳам қоларсиз,— деб ҳазиллашди улар.

— Лагерьда ҳам бизсиз қийин бўлади: чунки ўроқ ўриш, ўтин кесиш қизларнинг қўлидан келмайди.

Бунга жавобан мен:— Лагерьингиз бизга қўшни бўлиб қолса, у вақтда ёрдам берасиз,— дедим.

— Албатта! Албатта, ёрдам берамиз: тўғримасми, Юрка, ёрдам берамиз-а?

Биз шундай ҳазиллашдик-ку, лекин хайрлашгимиз келмас эди.

1943 йил 18 сентябрь

Кеча Аня Тирса бизникига келди. Унинг ёмон хабар келтиргани юзидан сезилиб турарди.

— Нима воқиа бўлди? Гапирақол,— дедим унга.

— 17 августда Миша Марголин госпитальда ўлди: у оғир ярадор бўлган экан. У, ҳамавақт фронтга боришга интилган. Ҳарбий мактабни тамомлагандан кейин ҳаракатдаги армияга бориш ниятида бошқа бир мутахассисликни ҳам ўрганипти. Болаларимиз орасида жуда ҳам яхши, талантли бола эди. Шундаймасми?— деб хафа бўлиб гапирди Аня.

— Тўғри айтасан. Жуда тўғри айтасан,— дедим ва ақлли, софдил, виждонли йигит кўз олдимда тургандай бўлди.

Уйқумда дала тушимга кирипти. Баланд ўсиб турган қалин кўкатлар орасида Миша ётарди. Унинг юзи ваҳимали, кўзлари юмуқ эди.

Уйғониб қарасам, ёстигим бутун ҳўл бўлиб кетипти. Тушимда тоза йиғлабман. Юрагим қаттиқ тепмоқда. Ҳали яна кўп болалар учун ачиниб йиғлашга тўғри келади!

1943 йил 20 сентябрь

— Ксения Владимировна, хабарингиз борми, синфизмиздаги бир ўқучи қиз фронтда бўлган экан,— дейишди 8-нчи синфда ўқучи қизлар.

— Ким экан?

— Люся Шилинская.

Бу қизни унутиб қўйган эканман. Мен уни кейинги дарс вақтида доскага чиқардим.

Кўккўз, пастак бўйли, сочлари силлиқ таралган бир қиз ўрнидан туриб келди. Саволга ҳовлиқмасдан, ма'ноли жавоб берди. Танаффус вақтида ундан:

— Қандай қилиб фронтга бориб қолган эдингиз — деб сўрадим.

— Отам мени оч қолмагин деб, Ленинграддан олиб кетган эди. Унинг қисми шаҳар ёнида турар эди.

— Фронтда нима иш қилдингиз?

— Тўғри келган ишни қилавердим. У ерда қўл қо-вуштириб ўтиришга тўғри келмайди.

Люся мақтанишни, бошқаларни ҳайратда қолдиришни ва ҳатто ўзи тўғрисида гапиришни ҳам ёқтирмайди.

Фронтда бўлган яна бир қизимиз Мура Семёновани синфда мен ўзим кўриб қолдим. У биринчи скамейкада

Ўлтиради, чунки у узоқдаги нарсаларни хира кўрарди
Унинг кўкрагидаги медальга кўзим тушди.

Дарслан кейин у блан гаплашдим:

— Медалингиз қанақа медаль?

— «Жанговар хизматлари учун» деган медаль.

— Фронтда бўлганмисиз?

— Ҳа, отам блан бирга бўлган эдим.

Шу пайтда суриштириб туриш ўнғайсиз бўлгани
учун, у блан бошқа вақтда гаплашаман, деб қўйдим.

Мен бу қизларга алоҳида эʼтибор берабошладим. Улар
мактабда ўзларини қандай тутар эканлар, ўқитучилар
блан ва синфдаги муомилалари қандай бўлар экан? —
деб қизиқдим.

1943 йил 1 октябрь

Люся Шидинская бир кун мендан сўраб қолди:

— Мен болалар ижоди олимпиадасига қатнашсам бў-
лармикан? Тарихдан бир нарса ёзмоқчи эдим.

— Қатнашсанг бўлади, албатта! — деб жавоб бер-
дим.

Унинг ёзадиган нарсаси ҳарбий мавзуʼда бўлишини
блар эдим. Афтидан, «ҳарбий хизматда бўлганлиги»
учунгина уни ҳарбий тарих қизиқтиради. Бир қарасанг,
у саркардалар тўғрисидаги китобларни ҳавас блан ўқий-
ди. Бир қарасанг, менинг дарсимда ўтирган студентларга
Кунерсдорф жангининг мураккаб схемасини синф доска-
сига чизиб кўрсатиб, уларни ҳайратда қолдиради.

— Мен «Куликов жанги» тўғрисида ёзсам, дейман,
чунки мен Костомаров ва Ключевскийнинг китобларини,
Бородиннинг «Дмитрий Донской» номли романини ўқиб
чиқдим. Сиз менга яна бошқа китобларни кўрсатиб бера-
сизми? — дейди у.

Люся менинг олдимга тез-тез келиб, баʼзан китоблар
олиб кетади, баʼзан бирқанча саволлар топиб келади.
Унинг ёзадиган нарсаси яхши чиқиши турган гап.

— Люся, фронтда қандай тургансан, шуни менга ай-
тиб берсанг, ёзган нарсаларинг борми?

— Бору, лекин ҳаммаси парча-парча қоғозлардан
иборат. Хомаки ёзиб қўяверганман. Уларни тартибга кел-
тирай, десам вақт йўқ. Бунинг устига, ҳечкимга кераги ҳам
йўқдир, деб ўйлайман. Фронтда кўп ажойиб кишилар
бор. Мен бўлсам кўзга кўринадиган ҳечқандай иш қилган
эмасман, — деди у.

Бугун Люся ўз асарини ва бирнеча қўл'ёзмасини менга келтириб берди.

— Мана, эсдаликларимни сизга олиб келдим, — деди У. Люсянинг эсдаликларидан мана шуларни ўқидим.

«Ўз тўғримда сўзламасам ҳам бўлади, чунки мен ҳеч қандай катта иш кўрсатган эмасман. Эл қатори юраверганман ва қаҳрамонлик ҳам кўрсатганим йўқ. Ҳатто жангга ҳам қатнашган эмасман. Фронтга бориб қолишим қизиқроқ бўлган.

1942 йил май ойида шамоллаб, қасал бўлиб қолган эдим. Дистрофияга учраган ленинградлининг касал бўлиши жуда ҳам хавфли нарса. Кунлар бўйи якка ўзим ётиб, овқат тўғрисида сра ўйламасликка, мумкин қадар бошқа қизиқроқ нарса тўғрисида ўйлашга ҳаракат қилардим, аммо овқат тўғрисидаги ўй худди хира пашшага ўхшар эди.

19 июнь куни тўсатдан отам келиб, мени олиб кетди.

Мотоциклда уч соат йўл юрилгандан кейин ПСД (я'ни ма'лумот тўплаш пункти) жойлашган ертўлага етиб бордим. Ертўладаги алоқачи жангчилар менга жуда қизиқишиб қарашди ва саволлар беришди:

— Ёшингиз нечада?

— Ленинграддагилар қандай туришинти?

Бироздан кейин мени отам турган ертўлага олиб боришди. Ана шу блан фронтда қолиб кетдим.

Шундан кейинги воқиаларни яхши эслай олмайман. Аммо старший батальон комиссари блан гаплашганим эсимда яхши қолган. Уни мен умрбод унутмайман.

У менинг иккинчи отам бўлди, десам арзийди.

Менинг «ҳарбий» ишим буйруқ ёзиладиган қоғозларни жуда текис қилиб бир ўлчовда қирқишдан бошланди. Шундан кейин менга топография хариталарини кўрсатиб, уларни ёпиштиришни ўргатдилар. Бу ишни ҳам тез ўрганиб олдим.

Мен буйруқларни тикишда ишлар мудирига ёрдамлашдим, сўнгра олдинги доирага жўнаб кетучи командирларимизнинг хариталарини елимлаб ёпиштирар эдим.

Кейинчароқ менга «вазият» белгилашни, я'ни фронтдаги қўшинларнинг турган жойлари ва «ўт системаси» тўғрисида харитага белги қўйишни ўргатдилар. Ора кўп ўтмай чертёжчиларга ёрдамлашабошладим.

Ез охирроғида мени сиёсий бўлимга кўчиришди ва кутубхона ташкил қилишни буюришди. Бу ишларни анча тез уддаладим. Аммо мен ташкил қилган кутубхона ертўласи жуда зах, поли остида сув бор эди. Тахтапол устида юрганимда тахтанинг ораларидан сув фонтанча бўлиб отилиб чиқар эди. Ташқарида бутун кун бўйи ёмғир ёғса, кутубхонанинг шипидан бир ҳафта чакка ўтар эди. Китоблар намиқиб, ивиб кетди. Китобларни алоҳида бошқа қуруқ жойга олиб чиқдим.

Кузда «оперативчи» — штабчилар мени яна ўзларига олишди. Хужумга тайёргарлик бошланди.

Фронт олдинга жилиб турганидан биз ҳам «фрицларнинг» ертўлаларига жойлашиб олган эдик. Совуқ ертўлаларнинг ойнаклари йўқ, кишилар кўп, ҳаммалари чекишади... Майор ўзининг «стол»га ўхшаган жойида Ленинград фронтига оператив сводка ёзарди; биров бурчакка тикилиб, бир соатгина мизғиб олмоқчи бўлиб ётди.

Ертўлага подполковник Бармин ўқдай отилиб кирди. У, хириллаб қолган овози блан гапириб ва ўз ёрдамчиларини шошилтирар эди. У, штаб бошлиғига телефон орқали нималарнидир маълум қилди. Ёзув машиналарининг чақир-чуқури, телефонларнинг жинғирлаши эшитилиб туради, буйруқлар берилади. «Буржуйка» дан тутун буруқсаб чиқади. Туну-кун шу аҳвол.

Ертўладан ташқарига чиқсанг — совуқ, осмонга рангбаранг ракеталар отилади. Яқин орада замбарак гумбурламоқда. Пулемётлардан, автоматлардан тарақа-туруқ ўқ отилиб туради... Фронт уч-беш километр нарида. Ҳатто яқинроқ бўлса ҳам эҳтимол. Машиналар, мотоциклчилар, отли кишилар келиб-кетиб туради. Ҳаммалари замбарак отилаётган томонга қараб кетишади. У ерда бизникилар хужум қилмоқдалар, уларга усталик блан раҳбарлик қилиш керак. Душманга қаттиқ зарба бериш учун тўғри йўл кўрсатиш лозим. Бу мураккаб вазифаларни майорларимиз, полковникларимиз, штаб бошлиғимиз ва армия кўмондонимиз бажардилар. Уйқусизликдан уларнинг кўзлари қизариб кетган, юзлари озган. Алоқа офицерлари, чертёжчилари, машинисткалар, алоқачи жангчиларнинг пешоналарида, борингки, жон фидо қилиб, катта ишга ўзининг кичкина, лекин муҳим ҳиссасини қўшаётган кишиларнинг пешоналарида ажинлар пайдо бўлган.

Жанг бошланиши олдидан бўлган комсомол йиғилишмизни эслайман. Йиғилишда комиссар сўзга чиқиб,

бундай деган эди: «Фашист» деган сўздан ҳам ифлоо сўз йўқ; бу сўзни эшитганда мамлакатимиздаги ҳарбир кишининг ҳам нафрат ва ғазаби аланга олади! Ленинград, Пушкин, Киев, Одессага етказилган жароҳатларни эслаганимизда «фашизм» сўзи ла'нат ўтида ёнади.

Биз вайрон бўлган Петергофни, Крешчатикдаги дорларни, Ленинградда оқ чойшабга ўраб чаналарда олиб борилган жасадларни, бомба ва снарядларни эслаймиз; биз: «ўлим душманга!» деймиз. Дўстларим, келгуси йиғилишда орангиздаги кишилардан ба'зилари бўлмаслиги мумкин. Аммо комсомолларнинг ҳарбири ҳам ўз постида туриб, бурчини охиригача бажаради.

У, кафтини елкамга қўйди.

— Биламанки, сен ҳам фашистларни ёмон кўрасан. Шундаймасми, қизим?

Мен жуда та'сирланганимдан бошимнигина қимирлатдим. Паст бўйли, вазмин, истараси иссиқ, кулишлари ёқимли бу киши ишимизнинг ҳаққоний иш эканлигини, ғалаба қозонишга бўлган ишончимизни тўла ифодалаб турарди.

Биз ана шундай иш олиб бордик. Имконияти бўлганда госпитальга бориб, ўз кишиларимизни кўриб келдим. У ерда ҳам нима буюрсалар, ҳаммасини бажардим. Ҳазиллашиб менга «ҳар ишга ҳозир» деб ном бердилар. Чунки нима буюрсалар шуни қилаверар эдим.

Аммо бошқалар менга қараганда жуда кўп иш қилдилар. Офицерларимиз бажарган ишларни айтиб, адо қилиб бўлмайди! Мен бўлсам «ҳар ишга ҳозир» эдим.

1943 йил 17 октябрь

Смольнийга бориш тўғрисида бундан уч кун илгари райкомдан телефонограмма олинган эди. Унда: «11 октябрь роппа-роса соат 15-у 30 минутда келинсин» деб очиқ айтилган.

Шаҳарни ўққа тутиш бошланиб қолгудай бўлса кечикмайин деб, тайинланган вақтдан бир ярим соат илгари мактабдан чиқиб кетдим.

Смольний олдидаги майдонга бориб етдим. Илгари ўзининг катта устунлари блан гўзал ва ҳашамдор бўлиб турган бу катта бино аввалги ёқимли тусини йўқотиб,

қўйган ва қорайиб кўринарди. Растрелли қурган Смольний ва соборни бу ҳолатда кўриб жуда хафа бўлиб кетдим. Лекин бинога шикаст етмаган бўлиб, ниқоблаб турган бўёғигина уни ана шундай кўримсиз қилиб қўйган эди.

Кираверишдаги устунлари ҳам боягидай. Булар ёғоч ва чипталар блан ниқоблаб қўйилган.

Эшик олдида пропусқа ва паспортимни текширдилар. Зинапоядан Смольнийнинг иккинчи қаватидаги узун ва кенг коридорига чиқдим. Бу коридорни «Ленин Октябрда» фильмида ва Владимир Ильич турган оддий бўлмага экскурсияга келган вақтимда кўрган эдим.

Ленинград Совети Ижроия Комитети раисининг қабулхонасида шаҳарнинг бошқа районларида ишловчи кўп ўқитучиларни учратдим.

Биз П. С. Попков кабинетига кирдик. Уртоқ Попков биз блан саломлашар экан, ўқитучиларни чақиришдан мақсади — мактабларда ишларнинг қандай бораётганлиги, уларнинг каму-қўстларини ва қандай ёрдам кераклигини билиш эканини айтди.

Ҳечким сўз бошлайвермади. Шундан кейин ҳазил аралаш қилиб, биз учун янгилик бўлган эрлар мактабининг директорларидан бири сўз бошласин, дейишди. Шу блан суҳбат бошланиб кетди.

П. С. Попков эътибор блан тинглади ва баъзи нарсаларни блокнотига ёзиб олди.

Суҳбатлашиб ўтириб, икки соат ўтиб кетганини ҳам билмай қолибмиз.

Ҳаммамиз хурсанд бўлиб тарқалишдик.

Мактабга боргач, бу тўғрида гапириб бериш жуда зарур, чунки бу — ўқитучиларнинг кўнглини кўтариб юборади.

1943 йил 2 декабрь

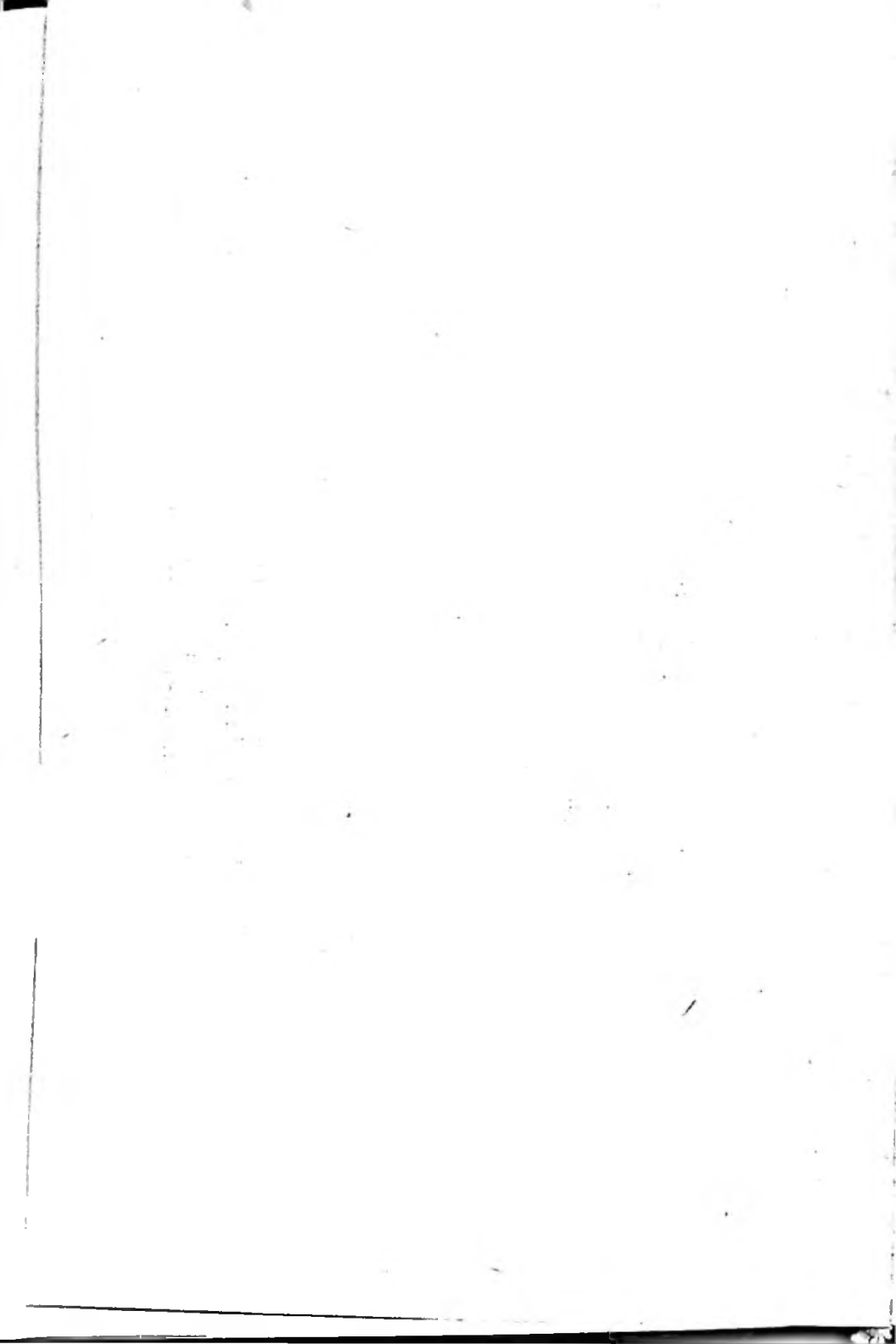
Мура Семёнованинг бошидан кечирганлари менга анча кейин маълум бўлди.

Мен унинг бошидан кечирган воқияларини бу ерда, Муранинг ўзидан эшиганимдек баён қиламан:

«1941 йилнинг ёзида Ленинграддаги интернат Шимоллий Кавказнинг Лабинская станциясига эвакуация қилинганда мен ҳам бирга кетган эдим. Отам ҳам у ерга етиб борди ва бир кишининг уйини олдиндан пул тўлаб ижарага олди-да, укам икковимизни шу уйга жойлаштирди. Биз бу ҳовлида жуда яхши ва тўқ турдик.

—Бу медаль мен учун ҳамма мукофотлардан ҳам яхши!
Чунки мен ленинградлиман!

Аммо станцияни немислар олганидан кейин бизга муомала тамом ўзгариб кетди: уй эгаси бизга яхши қарамайдиган бўлиб қолди. Афтидан, уй эгасининг хотини, бизни энди ўзларига ортиқча юк бўлиб қолади, деб қўрққан бўлса керак. Мен унинг қўшни хотинларга: бу болалар яҳудий, отаси Қизил Армияда деганини эшитдим. Хавф остида қолганимизни сездим. Энди қандай қиламиз, деб ўйладим.

Мен ўйлаб ўйимга етгунча аҳвол яхшиланиб кетди: партизан отряди Лабинская станциясини ишғол қилди.

Укам икковимиз яна интернатга қайтиб келдик.

Ҳарбий ёшдагилар армияга чақирилганда менинг ўнтўрт яшар укам чақирув пунктига бориб, мен ўнолтидаман деб, ҳаммани ишонтирган. Уни ҳарбий мактабга оладиган бўлишипти. Мен якка ўзим қолдим, отамнинг қаердалигини ҳам билмас эдим. Отамдан хат келмадимикан деб, тез-тез бояги уйдан хабар олиб турдим...

Бир куни мен ўша уйга борсам, эшигининг олдида битта машина турипти. Унда ҳарбийлар бор эди, уларнинг орасида битта қиз ҳам бор экан. У қиз мендан:

— Мура Семёновна қаерда туради, билмайсизми?— деб сўради.

— Мура Семёновна мен бўламан.

— Отангиз сизга салом айтди,— дейишди.

Ма'лум бўлдики, отам полк санитар қисмининг бошлиғи бўлиб ишлар экан, ўз қисми блан Воронеж областида туриб дам олган ва мени кўп суриштирган экан.

Булар блан учрашганим ҳечқачон эсимдан чиқмайди.

Шу кундан э'тиборан мен бутунлай бошқача ва яхши ҳаёт кечирабошладим.

Мен ажойиб бир ҳодисани кўрганман. Июль ойида Орёл-Курск ярим доирасида ҳужум бошланди. Кечаси тревога берилиб, қисмимиз ҳам жангга тайёр бўлди. Ҳужум бошлаш тўғрисида буйруқ келди.

Армиядаги техника деган сўзнинг ма'носини мен шу ҳужум вақтида билдим. Қўшинларимиз тўрт томондаги йўлдан саф-саф бўлиб жўнади, ҳайбатли танкларимизнинг тарақ-туруқ қилиб, учгандай тез боришидан қулоқлар битиб кетарди. Танклар кетидан машҳур «катюшалар» йўлга тушди, кейин тўп-замбараклар жўнади, уларнинг орқасидан бораётган автомашиналарнинг кети кўринмас эди. Осмонни чанг-тўзон тутиб кетганидан қуёш нури ҳам хира кўринар эди.

Менинг «ҳарбий» хизматим тўсатдан бошланди. Биз бир қишлоққа етиб келдик. Биз шу ерда иш бошлашимиз керак эди. Шу дамда қаттиқ танк жанги борар эди.

Тайинланган жойимизга кетаётганимизда немис ҳарбий техникасининг пачақ-пачақ бўлиб ётганини кўрдик.

Бундай жангларда қурбон берилиши турган гап эди.

Биз Камишовка қишлоғига келдик. Бунда ярадорлар тиқилиб кетипти. Улар кўчаларда ва қишлоқ атрофидаги кенг ялангликда ётар эдилар. Мен нима қилишни билмай ҳайрон бўлиб турган эдим. Бирдан:

— Сув! Сув! — деган овозни эшитдим.

Бир пақирда сув олдим-да, ярадорларга ичирабошладим. Кейин, ярадорлардан бири менга бинт узатиб:

— Кел, боғлаб қўй! — деди.

Мен ҳам боғлайбошладим.

Биз ҳамма ишни фельдшер Машенька иккомиз бирга бажардик. Албатта, санитарлар ҳам бор эди. Улар ярадорларни ташиб туришди, аммо кўтаришга менинг кучим етмади.

Биз Машенька икковимиз ярадорларнинг яраларини боғладик, овқатлантирдик, оғир-енгил ярадорларни ажратдик, рўйхатга олдик ва жўнатиб турдик. Ба'зан уч-тўрт кунлаб ухلامас эдик. Кечалари кўпроқ мен навбат-

чилик қилар эдим. Менинг қўлимда юзга яқин ярадор бўларди.

Жанг ёз бўйи давом этди. Мени жанговар мукофотга тақдим этганликларини куздагина билдим. Бу мукофотни 8-нчи ноябрь куни саф олдида олдим».

Мен Мурадан:

— Сиз яхши ўқияпсиз. Сизга ўқишлар оғирлик қилмаётганга ўхшайди-а?— деб сўрадим.

— Йўғел Мен ҳозирча қолиб кетган дарсларни ўқияман. Ростини айтсам, мен 8-нчи синфда ўқиган эмасман, уни ҳозир ўзимча ўтаяпман. Ҳар куни кечаси соат иккигача ўтираман.

— Сиз ҳозирданоқ олий мактаб тўғрисида ўйлаяпсизми?

— Мен кўп ўйлаб ўтирмайман. Албатта медицина институтига кираман. Бу касб бизнинг оиламизда отамерос: онам врач эди, отам ҳам врач, бу иш менга ҳам таниш бўп қолган.

1943 йил 5 декабрь

Бугунги куним жуда бошқача ўтди. Биз фронтга, ўз оталигимизга меҳмонга бордик. Оталикдагилар бизни чақирганига анча кун бўлган, қизлар ҳам ҳардойим бир борсак, деб юришар эди.

Ҳамма ўғил болалар ўзларининг мактабига ўтиб кетганидан кейин Юранинг ўрнига Люда Ширкович комсомол комитетимизнинг секретари бўлиб қолган эди. У менга шундай дер эди:

— Оталиққа албатта бориб туриш керак. Ундагилар бизнинг йўлимизга кўз тутиб турмоқдалар. Бормасак уларни менсимаган бўламиз. Биласиз-ку, улар ҳар сафарги кечаларимизга келиб туришади!

Валентина Васильевна дудмолланиб шундай деди:

— Қизларимиз фронтга бориб туришса ва ундаги жангчилар ҳамда командирларнинг қандай яшашларини ва жангларга тайёрланиб, қандай астойдил ўқишларини ўз кўзлари блан кўрса, жуда яхши бўлар эди. Аммо бундай сафарнинг мас'улияти директорни жуда ҳам ташвишга солди: болаларни фронтнинг олдинги доирасига олиб бориш ҳазил гап эмас!

Капитан Полонский уни кўндирди. У полк командири номидан бизни боришга таклиф қилди.

— Меҳмонларимизнинг ҳаётига жавобгармиз. Бизга ёзучилар, артистлар келиб туришади. Уларнинг келиши армиямиз учун жуда зарурдир. Меҳмонлар келганда биз жуда яйраймиз, фронтда кўрган азоб-уқубатлар кўнглимиздан кўтарилиб кетади. Бизнинг икки кўзимиз сизларнинг йўлингизда. Ўзларингиз биласизлар, жангчиларимиздан ва офицерларимиздан кўплари уйларида бола-чақаларини қолдириб келган, улар борган ўқучиларни кўриб, кўнгиллари жуда кўтарилади.

Фақат юқори синфда ўқийдиган ўн та қизни олиб борадиган бўлдик.

Ота-оналарни чақириб, улардан ўз қизларининг боришларига розилик олдик.

Валентина Васильевна ҳарбир кишига:

— Фронтга мен ҳам, илмий мудиримиз ҳам бораямиз. Демак, сизлар хотиржам бўлаверинглар, биз дойим қизлардан хабардор бўламиз. Эрта блан кетиб, албатта кечкурун қайтиб келамиз. Агар қайтиб келмасак, бирор сабаб блан қолган бўламиз. Аммо у ерда ётиб қолиш хавфли эмас.

Ота-оналар ўз қизларининг боришга жуда қизиқишларини кўриб, рухсат бердилар.

Аммо боришимиз пайсалга тушди: қайси куни боришимиз икки марта белгиланди, аммо икковида ҳам оталикдагиларнинг ўзлари қайтаришди. Улар телефонда:

— Келишни бошқа кунга қолдиришларингизни сўраймиз,— дейишди.

Биз билдикки, улардаги вазият меҳмон кутишни кўтармайди.

Правордида боришимиз 5 декабрьга тайин бўлди.

Вагон деразасидан биз нотаниш шаҳарлиларни, қиш манзарасини кўриб бордик. Кун очиқ, дарахтлар оппоқ қор эди.

Фронтнинг олдинги доираси Ленинградга анча яқин бўлганидан, дачний поезд вагонларидан олтитасини тиркаб олган кичкина локомотивимиз секин юришига қарамасдан, биз бир ярим соатдан сўнг борадиган станциямизга етдик. Биз борган посёлка сербоғ экан. Болахонали уйлари бўлган яхши боғчаларнинг ҳаммасига ҳозир ҳарбийлар жойлашган. Бунда жангчи қизлар ҳам кўп экан. Биз қорли кўчалардан сиёсий бўлимга бормоқдамиз. Станцияда кутиб олган клуб бошлиғи бизни бошлаб бо-

рар эди. У биз блан сўрашганда: «Сиз азиз меҳмонларни кутиб олиш учун чиқдим!» деди.

Сиёсий бўлим торгина бир чорбоғда экан. Биз олдинги доирага бориш учун бу ерда машина кутиб турдик.

Бир нафасда битта юк машинаси етиб келди. Биз унга тушиб жўнадик. Сал юрганимиздан кейин бир жойда тўхтадик. Олдинги доирага боришдан илгари овқатланиб олишсин деб, меҳмондўстлик кўрсатиб, бизни овқатга таклиф қилишди.

Бир ертўлага тушиб овқатландик. Мен илгари ертўла хунук ва совуқ бир жой бўлса керак, деб билар эдим. Бизни электр ва радиоси бор, тоза, иссиқ ертўлага олиб кирганларида мен жуда ҳайрон қолдим.

Бизга жуда мазали ва тўйимли овқат берилди. Идишларга овқатлар кўп-кўп солинганлигини ва столга ноҳини уйиб ташлашларини кўриб ҳайрон қолдик. Жангчилар бизни мумкин қадар яхшироқ сийлашга тиришдилар:

— Олинглар, енглар. Гражданларнинг аҳволи оғир экани бизга маълум.

Олдинги доирага Выборг тош йўли блан борилади. Ҳамма жойда танкка қарши қазилган чуқурлар, чангалсимдан қилинган тўсиқлар, қатор кетган окоп ва траншеялар бор эди.

Чанғида юрадиган жангчилар жуда кўп экан.

Тобора ўронга кириб боравердик. Ҳар томонда ертўлалар ва уларнинг орасида сўқмоқлар кўринарди.

— Ана, полк командирининг ўзи ҳам сизларни кутиб олгани келаяпти,— деди капитан.

Ертўладан елкасига оқ пўстинини илиб олган бақалоқ, бақувват бир киши чиқиб келди. Майорнинг чақнаб турган кўзлари уни ёш қилиб кўрсатса-да, аммо сочларига анчагина оқ оралаган эди.

У биз блан сўрашгандан кейин, Валентина Васильевнадан кечқурун ётиб қоласизларми, ёки кечки поезд блан қайтиб кетасизларми, деб сўради.

Кечқурун албатта қайтиб кетишимиз керак деганимиздан кейин. У:

— Ундай бўлса вақтни ўтказмай, тўппа-тўғри тўпчиларимизнинг олдига борамиз. Полкимиз блан танишишни ўшалардан бошлаймиз. Қани, юринглар бўлмаса,— деди.

Биз қўзғалдик. Ҳамаёқ жим-жит эди. Дарахтларнинг учи қимирламас, шохлари эса, қордан эгилиб кетган эди. Чор атроф оппоқ қор, худди одамзоддан асар йўқдай

туйинларди. Фақат ертўлалардан чиқиб турган тутунгина одамлар борлигидан дарак бериб турарди. Биз фронтни бунақа бўлади, деб ўйламаган эдик.

Ертўлага яқинлашганда, майор:

— Мана, етиб ҳам келдик! Қани, киринглар. Душманга қирон келтираётган тўпчиларимизнинг қандай ҳаёт кечиринларини кўриб чиқинглар,—деди.

Биз катта бир ертўлага кирдик. Унинг ичида остин-устин тахта сўртаклар бор экан. Бир хил жангчилар ухляпти, бирхиллари газета ўқияпти. Бизни кўришлари блан бирдан ўринларидан туришди.

Майор пастак бўйли бир тўпчига:

— Меҳмонларимизга тўпларни кўрсатинг, қизлар яхшилаб билиб олишсин,—деди.

Биз ертўладан ташқарига чиқдик. Нарироқда иккита тўп турган экан. Тўплар қарағай шохлар блан яхшилаб ниқоблаб қўйилганидан, бу яшил қапада тўп борлигини биз билмабмиз.

Ҳечбир гард юқмаган тўпларни кўрган қизлар ҳайрон қолишганидан:

— Жудаям тоза-йе!— дейишди.

Жангчи бизга тўпнинг тузилишини ва қандай отилишини тушунарли қилиб гапириб берди.

— Энди миномётларнинг олдига борамиз,— деди майор.

Тушунтириб берган тўпчига қизлар раҳмат айтишди.

— Арзимаиди, арзимаиди. Мен сизларни кўриб, эски касбим ёдимга келиб, жуда хурсанд бўлдим. Мен ҳам илгари ўқитучи бўлганман,—деди жангчи биз блан хайрлашганда. Шундан кейин жангчилар бизга миномётни кўрсатишди.

— Бу унча ваҳимали эмас экан-ку,— дейишди қизлар.

— Энди мен сизларни кузатиш пунктига обормоқчиман,—деди майор. Фақат пальтоларингиз қора-да, қорда билинади. Шунинг учун тўрттадан ортиқ кишини обормайман. Менинг кетимдан қаторлашиб бораверасизлар, аммо ораларинг унча узоқ бўлмасин.

Мен «НП» га¹ бормай қўяқолдим. У ерга Валентина Васильевна блан тўртта қиз кетишди, биз бўлсак автоматчилар ертўласига жўнадик.

¹ НП — кузатиш пункти (наблюдательный пункт). *Таржимон.*

Улар эндигина постдан қайтиб келиб дам оламиз, деб туришган экан. Биз киришимиз блан Ленинград тўғрисида саволларни ёғдириб юборишди.

Кўп жангчилар уйларига консерва ва қандлар солиб, посилкачалар тайёрлашди ҳамда буларни Ленинградга олиб кетиб, уйимизга бериб қўйсаларинг дейишди. Уларнинг сўровини қизларимиз бажону дил қабул қилдилар.

Бирдан ўқ отилиб, суҳбатимиз бўлиниб қолди.

— Финлар миномёт отаяпти, — деди аллаким. Бизшикилар «НП»га кетганлигидан мен кўп ташвишга тушдим.

— Қўрқманг. Бу жанг эмас-ку, нимадан қўрқасиз. Қизларингизни майор эҳтиётлаб олади, хотиржам бўлаверинг, — дейишди менга.

Хақиқатан ҳам шундай бўлиб чиқди.

Қизлар мени кўриб, бирдан:

— Финлар бизни ўққа тутди, — деб қичқаришиб юбордилар.

— Миналар бизга яқин ерга келиб тушди, майор! Бизни, дарров траншеяга сакранглар. деди. Галя Игнатъева тушаман деб, думбалоқ ошиб кетди.

— Траншеянинг ичида сув бор экан. Аммо биз бунга эътибор қилмай, траншеянинг ичидан боравердик.

— Биз финларни кўрмадик, аммо уларнинг чангал-сим тўсиқларинигина кўрдик.

Қизлар бири қўйиб, бири гапирар эди. Улар ўзларини ботир, деб билиб, жуда кеккайишар ва бизни уруш кўрмаган киши деб ҳисоблар эдилар.

Ертўлага қайтишда биз бир тўда разведкачиларга дуч келдик. Улар жанговар топшириқни бажариш учун хотиржам ва хушчақчақ бўлишиб борар эдилар.

— Юракли йигитлар экан-а!—дейишди завқлари келиб қизлар.

Қизларимизнинг бу ердан сра кеткилари келмай қолди. Еш командирлар блан қизларимиз — уйдагилар ташвишга тушмайди, эртага эрталаб кетилса ҳам бўлади, деб Валентина Васильевнани кўндиришга тиришар эдилар. Аммо Валентина Васильевна блан икковимиз кўнмадик ва кечки поезд блан шаҳарга қайтдик.

Бизнинг фронтга сафаримиз шундай бўлиб ўтди.

МУРОДИМИЗГА ЕТАЙ ДЕБ ҚОЛДИК

1944 йил 14 январь

«Қизил Армия душманни қаттиқ зарбаларга учратадиган кун яқин. Ана ўшанда бизнинг кўчамизда ҳам байрам бўлади!»¹.

Уртоқ Сталин буни 1942 йилдаёқ, олдиндан айтиб қўйган эди. Биз бу кунни сабрсизлик блан кутдик.

Кеча соат бешдан ўтганда мен мактабдан келаётган эдим. Ҳали майдонга бурилганим ҳам йўқ эдики, гумбурлаган ўқ овози блан қулоғим битиб қолди. Устма-уст уч-тўрт бор отилган ўқ овози ҳамаёқни тутиб кетди. Осмонда кўмкўк чақмоқлар чақилди.

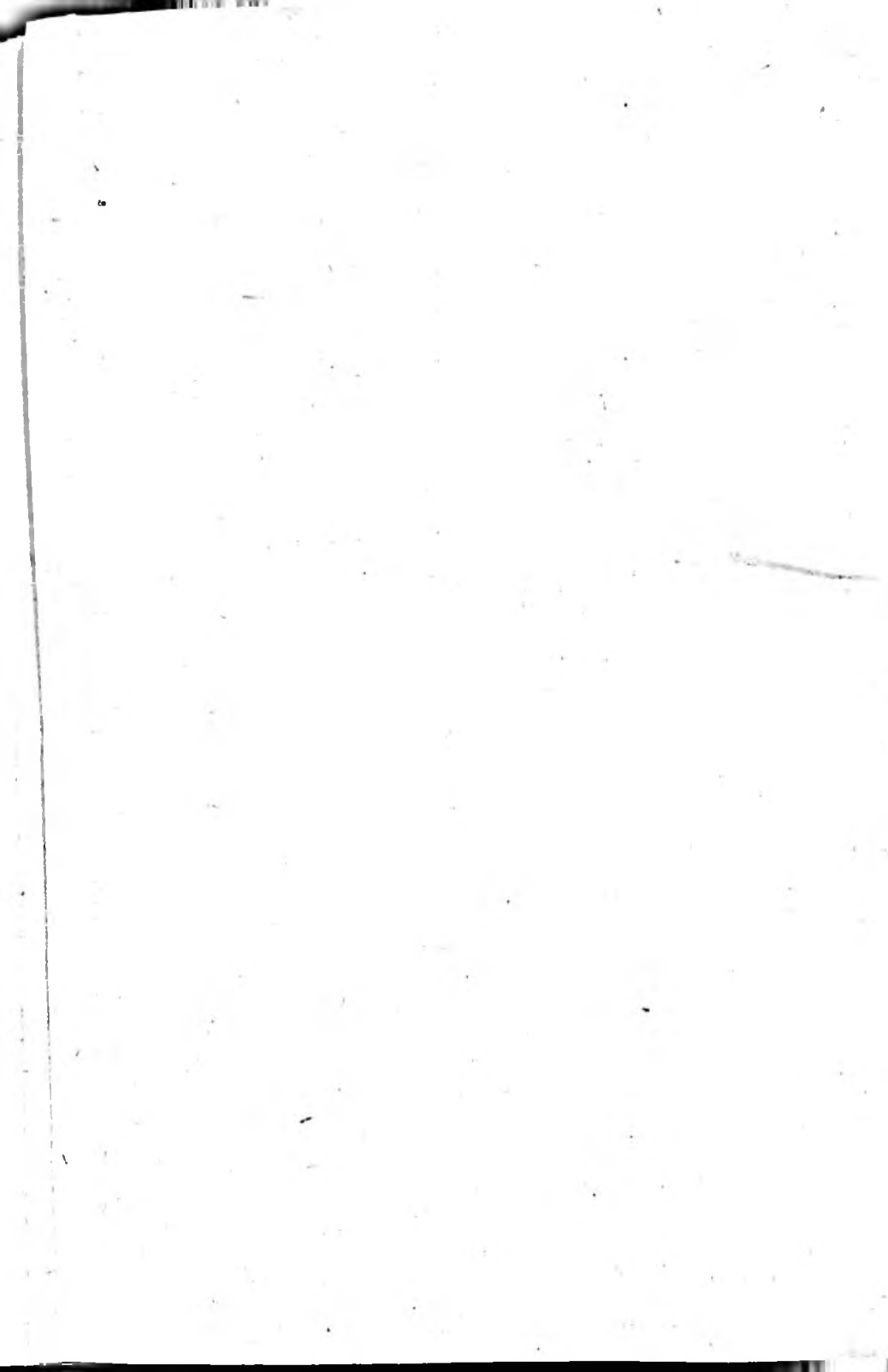
— Ана, ана! Хў ану ерда, Неванинг қоқ устида, денгиз бўйида! Бизникилар ўз кемаларимиздан отаяптилар,— деди ҳовлиққанча бир йигит.

— Ана энди бошланди! Немисларга қирон келади,— деб қичқириб юборгим келди.

¹ И. Сталин, Совет Иттифоқининг Улуғ Ватан уруши тўғрисида. Уздавнашр, 1945 йил. 3-нчи нашри. 76-нчи бет.

Бу улугвор ғалаба салюти ленинградлиларнинг ҳечқачон эсларид
чиқмайды!

Эрта блан тўп овозидан уйғониб кетдим. Уқнинг чақнашидан уй ичи ёп-ёрур бўлиб кетди. Уқ кетма-кет чақниб отилиб тураверди.

Кўчада кетаётган эдим, қудратли, тантанали товуш қулоғимга ёқимли эшитилди...

Мактабда ҳамманинг кайфи чор.

Деразаларга фанер ўрнига қопланган шалдироқ қоғозлар шитирлар ва чатнар, аммо бунга ҳечким эътибор бермас эди.

— Камол топсин, азаматлар!— деб, юборди Клавдия Сергеевна.

— Сиз эшитаёписизми? Душманни ўққа туттиш ана бунақа бўлади! «Адмирал Дрозд» кемасидан оташаяпти,— деди Люда Ширкевич.

Кимдир биров:

— Йўқ, «Киров» дан,— деди.

— Мен яхши биламан, ундаги тўпларнинг овозига ўхшамайди,— деб тортишди бу қиз.

Қайси кемадан отаётганларини мен билмайман. Лекин бизникилар отаётгани турган гап.

Тўпларимизнинг овози душманникини бутунлай босиб кетди.

Хужум бошлаганига тўла ишондик.

Куннинг ўтгани билинмай қолди... Ҳамманинг руҳи кўтарилган. Дарслар расмий жадвал блан борса-да, лекин дарё вақтида ўқучилар хушчақчақлик қилиб ўтиришар эди.

Мен мактабдан уйга жўнадим. Бир тўда қизлар мени ўрашиб борар эдилар. Улар шодлик блан тўполон қилаб боришар эди.

Валя Петерсон сўз бошлаб:

— Ленинградлилар бугун жудаям хурсанд. Бирорта ҳам қовоғи солиқ одам кўринмайди,— дейди.

Шу дамда фрицларнинг иссиқ бляндажларни ташлаб қочишларини тамоша қилиш ажойиб бўлур эди!

— Менинг отам ўша ерда. Балки у ҳозир Петр саройида ҳар йили ёзда биз бориб турадиган боғчанинг ёнида бўлса керак.

— Ахборот қачон келар экан? Муҳим ахборотларни эшитмасдан қолмайин, деб тун бўйи ухламадим.

1944 йил 17 январь

Ҳар кунги ғалаба устига ғалаба қозониб турдик. Жанг кетаётган жойларни ленинградчилар яхши билар эдилар. Ҳозир у ерлар қанақа бўлиб кетган экан? Лигово бутунлай вайрон бўлиб кетган дейишади. Эски Петергоф, ундаги ажойиб боғ-бўстонлар ва санаториялар теп-текис бўлиб кетган: сарой вайрон, бронзадан қилинган «Самсон» Германияга олиб кетилган, фонтанлар бузиб ташланган. Ла'натлар бўлсин ваҳшийларга!

Лекин азиз жойларимиз хароб бўлиб кетган, дейишга ҳам тилим бормайди.

Петергов менинг назаримда ҳозир ҳам аввалгидай гўзал, ҳашаматли бўлиб кўринади... Баландликдаги ажойиб сарой, ундан пастда «сув эртаги» фонтанидан қаттиқ отилаётган сувнинг шалоласи ва уларнинг орасида бўлган зарҳал ҳайкаллар, Самсоннинг қўлида бўлган шернинг оғзидан баландга отилиб чиқаётган сувлар боягидек кўз олдимга келар эди.

Ҳозир эса унда ҳарбир метр жой учун қаттиқ жанглар бўлаётир.

Қизил Армия шиддат блан олға бормоқда, биз эси тобора сабрсизланамиз.

Биз ленинградлилар илгари жуда сабрли эдик-ку!

Биз бир-биримиз блан кўришганимизда:

— Тезроқ ғалаба қозонсак эдик! Уша кунлар қачон келар экан-а?— деймиз.

1944 йил 20 январь

Ана, кутганимиз келди! Орапиенбаум ва Пулково томонларидан чиқиб келган қўшинларимиз бир-бирларига қўшилдилар. Душман fronti орқасига зарба берилди ва қуршовга тушган немис қўшинлари қириб ташланди... Шаҳримизни йиртқишларча вайрон қилган немисларнинг катта тўплари ўлжа қилиб олинди.

Ленинград fronti қўшинларини табриклар Москва салют берди!

Бугун мен қамал даврида биринчи марта, қамал давридагина эмас, балки ўқитучилик қилаётганимдан буён биринчи марта тарихдан дарс бергим келмади, чунки шундай шодлик соатларда ўтмишдан гапириб туришга иштиёқим бўлмади.

Бунга ўқучиларнинг бирортаси ҳам ажабланмади. Биз мактабда ўтказилган митингдан эндигина келиб турган эдик. Қизларнинг юзлари ловуллар, кўзлари ёнар эди.

Валя Петерсон:

— Комсомоллар генерал Говоровни табриклар ва унга раҳмат билдириб хат ёзмоқчилар. Майлими?— деди.

— Майли! Бугун газетада Ленинградни табриклар ёзилган хатлар жуда кўп босилиб чиқипти-ку!

— Ундай бўлса, Говоровнинг адресини қаердан топамиз? Биз унинг ҳарбий почта номерини билмаймиз-ку! Қаердан билса бўлар экан?

— Биз «Ленинград fronti. Армия генерали Говорсвага» деб ёзаверамиз. Бориб тегар-а?

— Албатта тегади-да,—деб қат'ий қилиб айтди Валя. — Хатни бош почтахомага ўзим оборамаан. Аммо, хатни ёзиш қийин бўлса керак,— деди.

— Агар Юра Артюхин бўлса эди, у бошлаб ёзар эди-да.

— Ҳа демай уруш тугаб, яқин кишиларимиз фронтдан қайтиб келишадил— деди Ира Терёхина.

— Ҳой қизлар, у вақтда ўққа тутишлар, бомбардирмонлар бўлмаса, биз зерикиб қолмаймизми?..— деди ҳазиллашиб Ара.

— У вақтда уйимиз вайрон ҳам бўлмайди. Биз ўқимизни ўқиб, уйга хотиржам қайтамиз.

— У вақтда уйимиздагилардан бирор киши кўчадан узоқ вақт келмай қолса ҳам хавотир бўлмаймиз.

— Ҳа, албатта. Биз-ку ўша кунларга етамиз-а, аммо етолмай ўлиб кетганлар учун ачинамиз!..— деди Валя ўйланиб туриб.

Унинг кимлар тўғрисида ўйлагани менга қоронғи. Аммо шундай қувончли бир вақтда мен ҳам ҳардойим ғалаба кунларига етишни орзу қилиб ўлиб кетган кишиларни ўйлаб қоламан. Вася Голубев ҳамда Миша Марголинлар ёдимга тушади. Уларнинг бириси катта, вояга етган киши, чиниққан коммунист, иккинчиси эса—бўзбола, ёш комсомол йигитча эди. Уларнинг иккови ҳам замонимизда ҳаётви севган ва ўз жонини Ватан йўлига тиккан ажойиб кишилардан эди.

Қўнғироқ чалиниши блан «дарс» бўлиниб қолди.— Шу пайтда эшик очилиб, синфга Юра Артюхин, Вова Ланцов ва Кира Ипатовлар кириб келишди. Булар қамал вақтида қиш бўйи ўқиган ўқучиларимиздан эди.

— Ҳаммаларингизни кўриш ва табриклаш тилагида эдик,— деди Юра.

— Яша Юрка! Отангга раҳмат! Мактабимизни унутиб юбормай келибсизлар-а!— дейишди шодланиб қизлар.

— Рост айтасизлар! Биз қишнинг қаттиқ совуқларида ҳам ўқийберганмиз.

— Перийда ҳам бўлганмиз,— деб гап қўшди Вова.

— Биз сизларга ажойиб бир хабар топиб келдик? Ленинградда салют берилар экан. Бу аниқ,— деди Юра.

— Бекорчи гап. Шаҳарда ҳали фронт бор-ку!

— Йўқ, шаҳримизда фронт тугаб кетган!

— Тортишиб ўтиргандан кўра Говоровга хат ёзишга ёрдам берсаларинг-чи!— деди Валя болаларга қараб.

Болалар бу хатни ёзамиз, деб тоза ҳам бош қотиришди. Ёзган хатларини юзаки чиқипти, деб бошқа ёзишади, гоҳо хатимиз зорланишдан иборат бўлиб қолипти десалар, гоҳо содда бўлиб қолипти, дейишади.

Правордида хатни ёзиб ҳам булди...
пионерлар, комсомоллар ва ўқучиларнинг ўша...
самимий миннатдорчилик билдириб ёзган юзларча хат-
ларининг бири эди дейиш мумкин.

1944 йил 27 январь

Ўғил болалар яна мактабга тўпланишди.
— Салют бўлар экан, Марсово Полега замбараклар-
ни келтириб қўйишти, — деди Юра.

— Бўлмаса нега газетага ёзишмайди? — деб савол
беришди.

— Фаросатни ҳам ишлатиш керак. Район маорифи-
дан телефонограмма келган-ку! Унда: «Кечқурун радио-
га қулоқ солинглар» деб ёзилган, ахир. Шундан билса
ҳам бўлади.

Кечгача икки қулоғим радиода бўлди. Соат 8 га
яқин, Ленинград fronti қўшинларига берилган буйруқ
икки марта эшиттирилди.

Буйруқда учюз йигирма тўрт замбаракдан бир йўла
йигирма тўрт марта ўқ узиб салют берилади, деб очиқ
айтилди.

Мен апил-тапил пальтомни кийиб, югурганимча кў-
чага чиқдим. Мойка бўйида одам қайнаб ётипти, май-
донда ундан ҳам кўп эди. Таниш-билишлар ҳам кўп
экан.

Бирдан ҳаво ёришиб кетди ва унинг кетиданоқ зам-
бараклар гумбурлади...

Исаакийнинг тепасида, осмонда прожекторларнинг
шу'ласи порлаб турар эди. Бу ёруғ шу'лалар бир-бирла-
рини кесишиб, катак-катак бўлиб кетар, сўнгра тарқа-
лишиб, яна қайтиб бир-бирларини кесишар эди...

Мушаклар отилиб, унинг яшил, кўк, оқ, қизил уч-
кунлари томларга сочилиб турди. Ҳаммаёқ ёп-ёруғ
бўлиб кетди! Доям қоронғилаштирилган шахримизда
бунақа ёруғ бўлиши жуда бошқача туйилди.

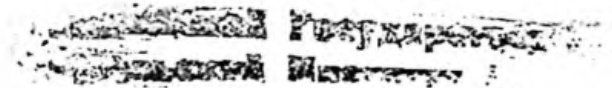
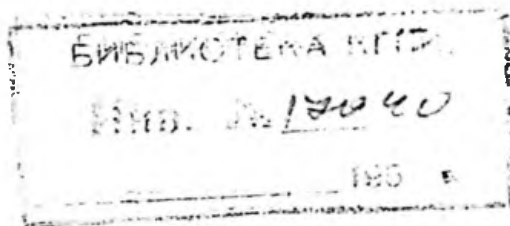
Одамлар:

— Шундай кунларга ҳам етишдик-а! Қаранг-а! — де-
йишарди.

1910 йилларидан чиқмайдми

Эсизки, шундай шодлик чоқларида ўқучиларим ва дўстларим ёнимда эмас. Биз оғир йилларда қайғу-аламларни бирга тортишга ва шодликни бирга-бирга ўтказишга ўрганиб қолган эдик.

Биз Улуғ Ватан урушининг оғир кўнларида бир-биримизга ана шундай яқин, қадрдон бўлиб қолдик.

МУНДАРИЖА

Бет

Мактаб битиручилар	3
Уруш бошланди	11
Ленинград фронтга айланди	34
Мактабга қайтишим	55
Мактабнинг ноябрьдаги ҳаёти	65
Ўқиш пана жойга кўчди	76
Янги йил арча байрами	92
Биз тинмай ўқиймиз	100
„Перийчилар“	132
Шаҳарга қайтдик	151
Қамал ёриб ўтилди	165
Муродимизга етай деб қолдик	200

Ўрта ва катта ёшдаги болалар учун

На узбекском языке

К. ПОЛЗИКОВА-РУБЕЦ

ОНИ УЧИЛИСЬ В ЛЕНИНГРАДЕ

Госиздат УзССР — Ташкент — 1950

С. Иброҳимов ва *Ф. Исҳоқов*
таржимаси.

Редактор *Ҳ. Нуриллаев*.

Техредактор *П. Уманский*

Теришга берилди 26/VI 1950. Босишга рухсат этилди 29/VIII 1950, P 05873
Қоғоз 84×103/32=3¼ қоғоз листи —10,66 босма листи + 1,33 босма лист
лист вклейкалар Нашри. л. 11,9.
ЎзДАВНАШР. Шартнома № 267—49.
Тиражи 25000. Индекс Б/а. Баҳоси 9 с.
Муқова 1 с.

ЎзССР МС ҳузуридаги Ўзбекполиграфнашринг Тошкент, 1-нчи босма хонаси. 1950. Заказ № 252. Ҳамза, 33.

Тузатиш

Шу китобнинг 87-нчи бетигаги (пастдан 3-нчи йўл) „қўшиқларимиздан“ сўзи босмахонанинг айби билан „қўшиқларимиздан“ бўлиб кетган.

211 заказга